УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

1-3 (21-23) Рік VI

НЬЮ ЙОРК 1969 МЮНХЕН

АДРЕСИ НАШИХ ПРЕДСТАВНИКІВ

Загальне Представництво на Німеччину і Европу:

Dr. O. Wintoniak
„Dniprowa Chwyla"
8 München 2, Dachauerstr. 9
West Germany

Австрія:

Mr. Borys Jaminskyj
Anastasius-Grün-Gasse 5/2/20
1180 – Wien
Österreich

Франція:

Mr. A. Joukovsky
55, rue des Pyrénéés
75 — Paris, France

Великобрітанія:

Mr. L. Chajkiwskyj
88 Heaton Park Drive
Bradford 9, York's
England

Канада:

Монтреаль-Квебек:

Mr. Roman Serbyn
UNO Ukr. Histor. Assoc.
5213 Hutchison St.
Montreal, Que.
Canada

Манітоба:

Mr. O. Nawrockyj
442 Boyd Ave.
Winnipeg 4, Man.
Canada

Бритійська Колюмбія:

Dr. M. Huculak
2991 West 42nd Ave.
Vancouver 13, B.C.
Canada

Торонто Онт.

Mr. Wasyl Veryha
215 Grenadier Rd.
Toronto 3, Ont.
Canada

Едмонтон, Алберта

Eng. J. Kostiw
6708 – 101 Ave.
Edmonton 80, Alta
Canada

Представництва на ЗДА:

Нью Йорк:

Dr. O. Dombrovskyi
16 Clinton Terrace
Jamaica 32, New York, N. Y.

Mr. Mykola Duplak
219 Jane Dr.
Syracuse, N. Y. 13219

Філядельфія:

Dr. Roman Kos
873 N. 22 St.
Philadelphia, Pa. 19130

Клівленд:

Mr. W. Storozynsky
1621 Lincoln Ave.
Lakewood, Ohio 44107

Колорадо і Каліфорнія:

Mr. L. Bykovsky
2245 Julian Street
Denver, Colorado 80211

Флорида:

Dr. Roman Klimkevich
573 N. E. 102nd St.
Miami Shores, Fla. 33138

Австралія:

Mr. C. Mishchuk
12 Victory Street
Belmore, New South Wales
Australia

Головне представництво «Українського Історика:
„The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44 240 U.S.A.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

ЖУРНАЛ УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ТОВАРИСТВА

1-3 (21-23)

РІК ВИДАННЯ ШОСТИЙ

НЬЮ ЙОРК 1969 МЮНХЕН

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК

Видає:
Українське Історичне Товариство

THE UKRAINIAN HISTORIAN

Published by
The Ukrainian Historical Association

Адреса Редакції і Адміністрації:

"The Ukrainian Historian"
P. O. Box 312
Kent, Ohio 44240
USA

Це число Українського Історика є потрійне (21–23) за 1969 рік.

Ціна цього числа $ 5.—

Редакція в порозумінні з автором може скорочувати і виправляти статті. Прохається авторів надсилати матеріяли в двох машинописних примірниках, статті обсягом не більше 20 стор., рецензії, замітки і листи до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються. Передруки дозволені лише за згодою Головного Редактора.

Druck: „LOGOS", Buchdruckerei u. Verlag, G.m.b.H., München 19, Bothmerstr. 14.

ЗМІСТ

CONTENTS

Любомир Винар

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ ЯК ГОЛОВА НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

2 лютого 1897 року на загальних зборах НТШ у Львові обрано головою Михайла Грушевського, який від 1895 року був головним організатором наукової праці Товариства. Грушевський був з черги шостим головою НТШ[1] і на тому посту лишився аж до 29 квітня 1913 року, коли він відмовився від дальшого головування в Товаристві.

На загальних зборах НТШ в 1897 році злагіднено конфлікт внутрі Товариства, який неґативно відбився на розгорнені наукової праці. Відгомін цього конфлікту знаходимо в записці М. Грушевського приготованій для загальних зборів. Він писав: «А в краю знову тяжка національна боротьба забирала масу сил, відсуваючи на другий плян культурну роботу з огляду на політичні задачі. Таким чином і в нашім товаристві вона була привела до острої кризи в кінці 1896 р., коли на карту поставлена була вся наукова робота й саме, можна сказати, навіть існування Товариства. Але в тім пам'ятнім моменті більшість членів його дала доказ, як цінять вони наукову діяльність, котру останними часами розвинуло Товариство, і з тяжкої кризи Товариство вийшло ще більш зміцнене, ще більш певне своєї культурної місії, ще з вище піднесеним прапором науки, на сором всім, хто вже поспішився відправити похорон по його науковій роботі й самому його існуванню. Внутрішня боротьба в Товаристві була відгомоном попереднього життя його, коли Товариство, засноване вправді для науки переважно, служило в дійсности взагалі культурним і національним потребам нашого народа; з огляду на інтереси науки, щоб усунути на далі всякий вплив політичної боротьби й її перешкоди, загал членів однодушно постановив ще далі повести реформу Това-

---

[1] Першим головою Товариства був д-р Корнило Сушкевич (1874—1885), другим головою став Сидір Громницький (1885—1886), третім головою обрано Дам'яна Гладиловича (1886—1887). Обидва останні голови помінялися своїми функціями і так 17. IV. 1887 обрано Громницького, а 27. IV. 1890 поновно обрано Гладиловича, який головував до 1892 року. Четвертим головою Товариства обрано 13. III. 1892 історика д-ра Юліяна Целевича, який помер того самого року 23. XII. 1892 р. П'ятим головою НТШ став Олександер Барвінський, якого обирано на цей пост протягом трьох років (1893—1897).

риства в інтересах наукової роботи і в сім напрямі поручив виділови предложити найближчим загальним зборам проєкт зміни статута, що виділ і учинив тепер. В результаті, як кажу, криза хиба зміцнила наукову роботу Товариства, зіставившись, розуміється, заразом доказом тих трудностей, в яких мусить провадитись в теперішніх обставинах у нас наукова робота».[2]

Кандидатура Грушевського на голову Товариства не була оспорювана ні народовцями ні радикалами. Його обрали одноголосно, як найзаслуженішого вченого і організатора наукової праці в Товаристві, а також, як безпартійного, який не брав в тому часі безпосередньої участи в політичному житті галицьких українців. Управа НТШ в 1897 році складалася з заступника голови Сидора Громницького, секретаря Іллі Кокорудза, адміністратора Костя Панківського і вільних членів виділу Петра Огоновського, Дем'яна Савчака, Юліяна Левицького і Івана Раковського. До управи Товариства також входили директори поодиноких секцій НТШ: І. Верхрацький (Математично-природописно-лікарська секція), Іван Франко (Філологічна секція) і М. Грушевський (Історична секція).[3]

Вибір М. Грушевського на голову Наукового Товариства був переломовою подією не лише для НТШ, але також для цілої України. Своєю працею він зумів об'єднати українських учених з Галичини і великої України, які своїми працями утверджували метрику історичности української нації.

Новий голова НТШ в першу чергу звернув увагу на полагодження конфліктів внутрі Товариства, які були пов'язані з проєктом нового статуту НТШ. Загальні збори НТШ в 1897 році припоручили новій Управі Товариства занятися зміною статута, на основі якого членство в Товаристві складалося б з двох категорій — дійсних і звичайних членів.[4]

Проєкт статуту був обговорюваний на різних засіданнях і врешті затверджений загальними зборами НТШ у 1898 році. По новому статуту, як пише В. Гнатюк, «давніші дійсні члени одержали назву звичайних. Вони мали платити вкладку, яку підвищено з 6 кор. на 10 кор. Їм полишено всі ті права, що мали перше. Тільки на засіданнях секцій вони не могли голосувати в наукових справах. Категорію членів основателів на далі закрито: вона не могла від того часу збільшитися. За те утворено нову категорію членів, яких названо дійсними. Вони мусіли мати наукову кваліфікацію і не платили вкладок. Їх вибирали секції, а зетверджував виділ і тільки вони могли належати до секцій».[5] Також закордонні члени могли брати участь і

---

[2] М. Грушевський, «Наукова діяльність Товариства ім. Шевченка в 1896 і 1897 р.» *Записки НТШ*, т. XXI, кн. I, 1898 стор. 11.

[3] Ілля Кокорудз, «Секретарське справоздання», *Записки НТШ*, т. XXI, кн. 1, 1898, стор. 3—4.

[4] Про «статутову боротьбу» внутрі НТШ в 1896 році ми докладніше згадували в попередньому розділі нашої праці.

[5] Володимир Гнатюк, «Наукове Товариство ім. Шевченка», *ЛНВ*, кн. 3. 1925, стор. 180.

голосувати на загальних зборах через своїх відпоручників. Треба підкреслити, що ця організаційна реформа Товариства спричинилася до кращого розгорнення праці. В наукових справах забирали голос лише науковці і тим самим Товариство позискало на своїм науковім престіжу. М. Грушевський разом з Іваном Франком мусіли перебороти цілу низку перешкод в справі прийняття нового статуту, який був затверджений галицьким намісництвом 26. IV. 1898 року. Тим самим Наукове Товариство своєю організаційною структурою нагадувало чужинецькі академії наук.

Щоправда в тому часі з приводу статутового непорозуміння зарисувалася доволі виразно опозиція до Грушевського, яка одначе в 1898 році не знайшла підтримки серед більшости членства Наукового Товариства.[6] Ці справи опозиції й пізнішого конфлікту частини членів НТШ з Грушевським будуть обговорені в окремому розділі.

Аналізуючи перебіг загальних зборів НТШ в 1897 році слід звернути окрему увагу на оснування «резервового академічного фонду» Товариства на основі внеску М. Грушевського. Про цей фонд знаходимо коротку інформацію в справозданні І. Кокорудза, мовляв «Хотячи же на всякі випадки в будучности обезпечити наукові видавництва Товариства і утворити дотацію для переміни Товариства в українсько-руську Академію Наук, постановив виділ на предложення голови проф. Грушевського оснувати «резервовий академічний фонд».[7]

У своїй записці для загальних зборів Товариства, Грушевський ще раз підкреслює важливість перетворення у майбутньому НТШ в Українсько-Руську Академію Наук. Перетворення Наукового Товариства в Українську Академію Наук, як відомо, не зреалізувалося. Проте ця справа надзвичайно цікава і становить окремий розділ в історії розвитку українських наукових установ. Як відомо в 1870—1880-их роках в межах Габсбурґської імперії постав цілий ряд слов'янських академій: в 1866 році австрійський уряд на домагання хорватського сойму затвердив «Югославську Академію Наук і Мистецтва», в 1871 році польське «Наукове Краківське Товариство» окремим урядовим едіктом було перетворено в Академію Наук, в 1886 році Сербське Наукове Товариство дістало титул «Сербської Академії Наук» і вкінці в 1889 році австрійський уряд затвердив в Празі «Чеську Академію Наук і Мистецтв». Як бачимо в 1880-их роках цілий ряд слов'янських народів вже мав свої національні академії наук. Українські провідні діячі з Великої України (В. Антонович і О. Кониський) і з галичан Олександер Барвінський уважали, що зав'язком української академії стане НТШ. Цю саму концепцію заступав М. Грушевський і тому разом з Франком та іншими вченими наполягав

---

[6] На чолі опозиції стали М. Павлик, К. Левицький і В. Шухевич, які згодом розгорнули проти Грушевського активну кампанію. Всі вони були проти зміни статуту Товариства. Зокрема оспорювано справу заступництва членів Товариства на загальних зборах НТШ, які могли брати участь через своїх відпоручників.

[7] Ілля Кокорудз, *цит. пр.*, стор. 3.

на зміну статуту НТШ і на заложення «резервового фонду» для майбутньої української академії. Цей оптимізм базувався частинно на інтерпретації 14 параграфу австрійської конституції про культурну рівноправність усіх народів монархії, а також на пертрактаціях з поляками. Проте цей оптимізм не був виправданий. Через сильний польський вплив в австрійському уряді Наукове Товариство ім. Шевченка не одержало офіційного титулу академії наук, хоч своєю працею повністю заслуговувало на це признання.

У 1898 році, в якому припадало 25 ліття Товариства, відзначено два знаменні ювілеї: столітні відродження українського письменства і 25 ліття літературної творчости І. Франка. В хронологічному порядку слід згадати ювілей Івана Франка, що відбувся 30 жовтня в залі «Поштового клюбу» у Львові. Цей ювілей Франка, що його М. Возняк вдало назвав «найрадіснішою хвилиною його особистого життя в добі радикалізму», відбувся заходом В. Гнатюка, М. Грушевського та інших прихильників творчости великого каменяра. З промовами виступили Гнатюк, Грушевський, соймовий посол, селянин Ст. Новаківський, Наталя Кобринська, Гриць Гарматій і Михайло Павлик.[8] Беручи до уваги напружені взаємини народовців з Франком в тому часі, це свято безперечно спричинилося до покращання зносин Франка з провідними галичанами, і рівночасно затіснило співпрацю між Грушевським і Франком.

Про ювілейні святкування 100-літних роковин відродження українського письменства у зв'язку з появою Енеїди Котляревського, Грушевський писав, що «се національне свято, відсвятковане нашим Товариством при участи інших українсько-руських галицьких товариств, було заміною спеціяльного свята нашого Товариства, котрому нинішні обставини надали таке визначне місце в культурному розвою нашого народа. ...я тут піднесу тільки два моменти з нього, що мають велике моральне значіння для дальшої діяльности нашого Товариства. Один — се загальне, сильне співчуття, яке викликало споряджене Товариством в усіх краях нашої вітчини, без різниці верств і партийного ґрупування українсько-руської інтеліґенції: жива симпатія, з котрою стрінено ініціятиву нашого Товариства, мотутний здвиг суспільности з цілої австрійської Руси на наші свята... Другий втішний момент — той відгук співчуття, що викликало в нас се наше культурне свято у різних словянських народів. Вкінці — свято полишило по собі конкретну і дуже важну пам'ятку, в зав'язаній уже Українсько-руській видавничій спілці, до котрої ініціятиву дали члени нашого Товариства.[9]

Цей ювілей І. Котляревського відбуло Товариство 31 жовтня і 1 листопада при великому всенародньому здвизі, який перемінився

---

[8] Докладніше про ці ювілейні святкування в праці Мих. Возняка «Іван Франко в добі радикалізму», *Україна,* к. 6, 1926, стор. 154—156. М. Грушевський, «Апостолові праці», *там же,* стор. 15. Також обширне звідомлення появилося в *ЛНВістнику.*

[9] М. Грушевський, «Наукове Товариство ім. Шевченка і його діяльність в 1898 р.», *Записки НТШ,* т. 27, кн. 1, 1899, стор. 1.

у національну українську маніфестацію.[10] Програма ювілейних святкувань складалася з двох основних частин: виставки «Наталки Полтавки» вечором 31 жовтня і виступу сполучених хорів, а на другий день відбулася наукова академія присвячена І. Котляревському і відродженню української літератури. На академії виголосили доповіді три університетські професори: Грушевський, Смаль-Стоцький і Колесса. Не улягає сумніву, що М. Грушевський, як голова НТШ і ініціятор цього ювілею, показався неабияким організатором ширше закроєних всенародніх святкувань. Треба також зазначити, що Наукове Товариство на пам'ятку того величавого здвигу видало передрук «Енеїди» з першого видання 1798 року.

Проте найбільшим здобутком відсвяткованого ювілею було створення Української Видавничої Спілки, яка протягом свого існування видала понад 300 окремих назв (книжки і брошури), а з травня 1905 року перебрала від Наукового Т-ва видання Літературно-Наукового Вісника. Тому, що Спілку основано головно за ініціятивою Грушевського, а також тому, що вона мала безпосереднє відношення до НТШ, дуже коротко зупинимося над її початками.

Відомо, що в 1897 році українська студентська молодь зорганізована в «Академічній Громаді» заініціювала збіркову акцію для допомоги українським письменникам. Під час ювілейних святкувань відбулася зустріч між представниками «Академічної Громади» і українськими письменниками, на якій обговорено справу допомоги українським письменникам. На тій нараді вирішено заснувати окрему видавничу спілку і для цієї справи покликано до життя окремий комітет в складі Грушевського, Франка, Маковея, Гнатюка і Заячківського. У висліді нарад появилася окрема відозва в «Ділі» за підписом Грушевського. В цій відозві читаємо, що «зібрані під час сих свят прийняли проєкт — зав'язати *Українську-руську видавничу спілку* в формі товариства на уділах з обмеженою порукою з найширшим кругом видавничої діяльности, а при ній *запомоговий* фонд для українсько-руських літератів імени Івана Котляревського». В дальшому Грушевський підкреслював потребу заснування якоїсь інституції, яка занялася б виданням книжок для народу й інтеліґенції і про потребу допомогового фонду для письменників. Свою відозву Грушевський закінчив знаменним ствердженням, що «Ми переживаємо великі в історії нашого народа часи; вони накладають на нас великі обов'язки. Не засипляймо потреб нашої суспільности, бо час не жде, бо многоважні питання нашого розвою важаться як раз тепер, щоб тим чи іншим результатом рішучо вплинути на наше дальше життя».[11]

Заклик Грушевського викликав повне зрозуміння серед галицького суспільства, яке піддержало ідею спілки. Це був початок великого

---

[10] Докладний перебіг ювілейних святкувань поданий в *ЗНТШ* «Столітні роковини відродження українсько-руського письменства, *Записки НТШ,* т. 22, кн. 2. 1898, стор. 1—14.

[11] «Столітні роковини...», цит, пр., стор. 3. Ця сама відозва появилася в 236 числі «Діла».

діла — Українська Видавнича Спілка під проводом М. Грушевського і за жертвенною допомогою І. Франка і В. Гнатюка розгорнула велику видавничу діяльність і мала визначну заслугу в піднесенні культурного рівня українського суспільства. В цьому ювілейному році зложив професор хірургії Павло Пелехін 80 000 корон і призначив цей княжий дар на наукову працю Товариства. За ці гроші закуплено в серпні 1898 каменицю при вулиці Чарнецького 26, у якій приміщено друкарню, а згодом переплетню Товариства. Щедрий дар Пелехіна не лише дав змогу придбати стале приміщення для Товариства, але, як зазначував Грушевський, мав велике моральне значення і вказував на те, що «значіння нашого Товариства, що далеко підіймається над локальними потребами та становить той духовий центр, що в'яже в одно всі частини нашої розкавалкованої вітчини, переділеної природними і політичними границями».[12] Набуття власного дому спричинилося до розгорнення діяльности Товариством. Тут приміщено бібліотеку, книгарню, музей і друкарню. Окрему увагу присвятив Грушевський модернізації друкарні Товариства — з цього приводу заведено електричні мотори до машин і закуплено нові черенки.

Підсумовуючи діяльність Товариства до 1900 року треба ще згадати про започаткування видання місячника «Літературно-наукового Вістника», про що ми докладно писали в попередньому розділі.

У 1899 році Товариство вже діяло на основі нового статуту. На загальних зборах Т-ва, що відбулися 2 лютого т. р., М. Грушевського обрано головою Товариства аклямацією. Першого червня 1899 року скликано збір усіх трьох секцій НТШ, на яких згідно зі статутом вибрано 32 дійсних членів Товариства[13] і тим самим, піднесено рівень Товариства на висоту наукових установ і академій наук інших народів.

У тому самому році відбувся в Києві XI археологічний з'їзд, на який запрошено членів Товариства з науковими відчитами. Тому, що справа участи НТШ на XI археологічному з'їзді стала доволі голосною, думаємо, на тім питанні довше зупинитися. Засадничо археологічні з'їзди в Російській імперії відбувалися що три роки. Перший з'їзд відбувся в Києві в 1874 році. Аж до XI з'їзду, який відбувся в 1899 році в Києві. Дальші археологічні з'їзди відбувалися поза межами України. Про цей з'їзд пише Грушевський в своїй *Автобіографії* таке:

---

[12] М. Грушевський, цит. пр., стор. 5.

[13] В історично-філософічній секції вибрано 12 членів: В. Антоновича, Ф. Вовка, М. Грушевського, С. Дністрянського, М. Зобкова, К. Левицького, В. Охримовича, о. Ю. Сіцинського, П. Стебельського, Остапа Терлецького, Ст. Томашівського, Я. Шульгина. В *Філологічній секції* дійсними членами стали: О. Барвінський, В. Гнатюк, М. Дикарів, І. Кокорудз, Ол. Колесса, Ол. Кониський, В. Коцовський, С. Смаль-Стоцький, К. Студинський, І. Франко. В *Мат. природ.-лікарській* секції вибрано: Г. Величко, І. Верхрацький, І. Горбачевський, О. Дакура, В. Левицький, П. Огоновський, Е. Озаркевич, І. Пулюй, Щ. Сельський, Ол. Черняхівський.

Біо-бібліографічні матеріяли про перших дійсних членів НТШ подані в *Хроніці НТШ*, ч. І. 1900, стор. 52—98.

«Так коли в 1899 році мав відбутися в Києві археологічний з'їзд з участю також галицьких учених, я видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на українській мові. Було то перше гостре поставлення українського питання на російськім ґрунті (воно і дало повід всім ворогам українства в Росії вилляти потоки яду і помий на мене як провідника в сій справі), і треба було заразом задокументувати, що за сими претенсіями на признання наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота: організоване було для того бюро в Н. Тов. ім. Ш., зібрано 30 наукових рефератів, — які, по недопущенню української мови на з'їзді, у цілости або в резюме були надруковані в Записках (в двох спеціяльних томах і в інших книжках Записок), а в тім було й власних моїх кілька більших рефератів, окрім дрібніших комунікатів.[15]

Справа визнання української мови, як офіційної на з'їзді, була не лише важлива для дальшого наукового розвитку українознавства, але також мала загально національне значення.

На засіданні Історично-філософічної й філологічної секцій НТШ, вирішено не брати участи в Київському з'їзді, якщо «українсько-руська мова не була дозволена для читання рефератів».[16] Якщо б українська мова, на вимогу Управи НТШ, дальше не була признана організаторами з'їзду за самостійну слов'янську мову — тоді вирішено видрукувати зголошені праці членів товариства в окремих томах *Записок НТШ*. Управа Т-ва звернулася, в справі української мови до київського організаційного з'їздового комітету, який в свою чергу передав цю справу головному організаційному комітетові в Москві. Московський комітет «полагодив справу так, що для реферування на з'їзді признав українсько-руській мові однакові права з російською, та не признав можливим друкувати реферати по-українському в Трудах З'їзду. Але таке допущення українсько-руської мови викликало в Росії пристрастну полеміку зі сторони осіб і органів неприхильних українсько-руській національности, і в результаті російське міністерство внутрішніх справ признало неможливим допустити укр.-рус. мову на з'їзді».[17] Натомість перед самим з'їздом міністерство освіти погодилося на допущення української мови, але з вимогою, щоб українські доповіді не читалися на загальних засіданнях, а на спеціяльних, на яких могло б бути присутніх найбільше 25 людей. На такі умови не згодилася Управа НТШ, ані організатори з'їзду і таким чином українці задемонстрували перед европейським, а зокрема слов'янським світом, свою боротьбу за народню мову. А видані окремі томи *Записок НТШ* (тт. 31—32 і 35—36) з доповідями членів Товариства призначених на київський археологічний з'їзд[18] нагляд-

---

[15] *Автобіографія*, стор. 10.

[16] «З товариства», *Записки НТШ*, т. 31—32, кн. 6, 1899, стор. 2.

[17] «Передне слово», *Записки НТШ*, тт. 31—32, 1899 (ці книги *Записок* містили матеріяли членів НТШ призначені на київський археологічний з'їзд.

[18] Всіх рефератів зголошених членами НТШ на археологічний з'їзд було 30. З археології Грушевський зголосив 3 доповіді: «Звенигород Га-

но показали, що українці мають свою власну наукову термінологію і своїх визначних учених. Тактика Грушевського, як голови НТШ в справі археологічного з'їзду промовляє сама за себе. В справах самобутности українського народу і культури, він не йшов на жодні компроміси. Тут заразом треба згадати, що київські учені брали участь на вищезгаданому з'їзді і виголошували свої доповіді в російській мові... Це саме сталося на черговому археологічному з'їзді, що відбувся в 1902 році в Харкові. Аж на XIII археологічному з'їзді 1905 року в Катеринославі настали певні зміни. На цьому з'їзді почесний голова проф. М. Сумцов з Харківського Університету, отворив наради російською мовою, а закінчив українською. Проте в Катеринославі Наукове Товариство не брало участи. Цікаво відмітити, що на тому з'їзді д-р І. Луценко з Одеси відчитав протест підписаний 40 членами з'їзду з приводу незапрошення галицьких учених і НТШ, а також згадав про причини чому Товариство відмовилося брати участь у попередніх з'їздах. На черговий археологічний з'їзд, що відбувся в Чернигові в 1908 році, Наукове Товариство ім. Шевченка вже одержало офіційне запрошення від Археологічного Товариства в Москві.

*

Головну свою увагу звернув М. Грушевський на організацію наукових дослідів і відповідно розширив систему наукових комісій НТШ. Побіч трьох наукових секцій НТШ підчас головування Грушевського в Товаристві діяли наступні комісії: Археографічна Комісія, заснована в 1895 на пропозицію Грушевського, згодом в 1898 році основано Етнографічну, Лікарську і Правничу Комісії. В 1900 році засновано мовну комісію. Згодом утворено ще дві Комісії: Статистичну на місце колишньої Правничої (1906) і Бібліографічну (1909 р.). Всі Секції й Комісії НТШ мали свої видання, про що ми докладно писали в одному з попередніх розділів. І так з незначної установи, при співпраці з іншими вченими, Грушевський створив з Наукового Товариства некоронованy українську академію наук, яка своєю працею і виданнями не уступала жодній чужинецькій науковій установі. Тут треба також сказати, що Грушевський, як Голова НТШ, дбав про усі Секції Товариства, без уваги на те чи своєю дослідницькою тематикою вони були зближені до студійних інтересів Грушевського чи ні.

лицький», «Печатка з Ступниці коло Самбора», «Молотівське срібло». З історії він зголосив такі доповіді: «Анти», «Чи було між руськими племенами плем'я Хорватів?», «До питання про державно-правне становище київських князів XV ст.», «Сторінка з історії сільського духовенства по самбірським актам XVI в.», «Матеріяли до історії козацьких рухів 1590-их рр.». Крім Грушевського з ділянки історії зголошено такі доповіді: Мирон Кордуба: «Суспільні верстви та політичні партії в Галицькім Князівстві до пол. XIII ст.», Стефан Рудницький: «Руські землі польської корони при кінці XV ст.», «Українські козаки в 1625—1630 рр.», Денис Коренець: «Зносини гетьм. Івана Виговського з Польщею в р. 1657—8».

Друга справа, яка заслуговує згадки — це об'єднання наукових сил усієї соборної України. Грушевський притягнув до праці в Науковому Товаристві майже усіх визначних вчених з Великої України, Галичини й інших українських земель. Само собою тут треба також підкреслити колосальну працю Грушевського над творенням нових кадрів українських учених, зокрема істориків — його учнів з Львівського Університету.[19] У 1910 році Історично-філософічна секція НТШ начислювала 22 членів, а Математично-природознавча-медична Секція 14 членів. Звичайних членів Товариство начислювало 161, а почесних членів — шість.[20] Дійсним членом НТШ у тому часі міг лише стати заслужений учений, який мав за собою важливі наукові праці. Ця селективність в доборі дійсних членів себе повністю виправдала і Наукове Товариство ім. Шевченка стало загально шанованим товариством серед чужинецького наукового світу. Окрему увагу звернув Грушевський на зв'язки з чужинецькими науковими установами у цілому світі. Товариство брало участь у численних наукових конґресах в Европі і обмінювалося виданнями в 1911 році з 244 науковими установами і видавництвами.[21]

Досліджуючи науково-організаційну працю Грушевського треба також звернути увагу на такі допоміжні наукові установи НТШ, як Музей, Бібліотека і Бібліографічне Бюро. Про бібліотеку НТШ ми вже згадували в попередньому розділі. Тут треба лиш ствердити безперервний розвиток Бібліотеки за головування Грушевського. В 1898 році коли закуплено будинок Товариства при вул. Чарнецького, туди перенесено бібліотеку Товариства. В 1901 році бібліотека НТШ стала членом міжнародньої спілки бібліотек академій наук і тим самим могла брати участь у випозиченні рідкісних матеріялів, навіть рукописів з інших европейських наукових бібліотек. У 1912 році бібліотека вже начислювала понад 65 тис. томів. Грушевський дуже добре розумів вагу бібліотеки для дальшого розвитку наукової праці в НТШ. Він трактував, пише В. Дорошенко, «працівників бібліотеки, як науковців і не збільшував годин праці, щоб дати їм змогу працювати поза службою на полі науки та літератури. Він притягав їх до співробітництва в «Записках» та інших видавництвах НТШ і в «Літературно-Науковому Віснику».[22] Далі Дорошенко писав, що Грушевський мав широкі пляни розбудови бібліотеки НТШ. Він хотів відступити бібліотеці в новому будинку НТШ, «цілий партер, перший поверх і сутерени. В сутеренах мав міститися дублетний фонд, на партері книгосходовище, а на поверсі робітні, читальні й підручна бібліотека. На жаль

---

[19] Любомир Винар: *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, Мюнхен, УІТ, 1968, стор. 10—11.

[20] *Хроніка НТШ* (нім. вид.), ч. 1 (45), 1911, стор. 19—23.

[21] *Хроніка НТШ*, цит. пр., стор. 60.

[22] Володимир Дорошенко, «Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові», *Записки НТШ*, т. 171, 1961, стор. 16. Із заслужених бібліотекарів того часу слід згадати М. Павлика, Ів. Кревецького, Ів. Джиджору, Волод. Дорошенка та інших заслужених працівників в бібліотеці НТШ.

усі ці пляни пішли нанівець з уступленням Грушевського з головства НТШ. Його наступники не мали вже того розуміння для потреб бібліотеки, яке він мав, а тут прийшла ще й світова війна, що змінила зовсім становище НТШ.[23]

У зв'язку з бібліотечними і бібліографічними справами треба згадати про заснування в 1910 р. бібліографічного бюра при бібліотеці НТШ. Ініціятором цього діла був Мих. Грушевський. Про це пише у вище згаданій статті Волод. Дорошенко: «Він (Грушевський — Л. В.) запроектував створити окреме *бібліографічне* бюро при бібліотеці й запропонував мені його провадити. Завданням цього бюра було здобувати українську і українознавчу літературу де б вона не появлялася, провадити біжучу бібліографію всіх українських друків та рік за роком продовжувати розпочату Ів. Єм. Левицьким бібліографію».[24] Володимир Дорошенко повністю вив'язався із свого завдання і уложив бібліографічні збірники української книжкової продукції за роки 1911, 1912 і 1913 — проте вони не були видруковані. Треба також згадати, що М. Грушевський увесь час був членом бібліографічної комісії НТШ, яку спершу очолював Іван Левицький. Згодом через вибух світової війни діяльність бібліографічного бюра завмерла.

Не зважаючи на те, що початки музею НТШ сягають 1893 року, тверді основи під цю важливу установу положив щойно М. Грушевський. Про це не згадують у своїх працях ні Волод. Гнатюк, ані інші дослідники. До 1898 року Товариство не мало фактично музею — лиш деякі музейні експонати. В 1898 році у зв'язку з проєктом заснувати в Галичині музей для історії української культури (ця справа видвигнена також урядовими австрійськими чинниками), Управа НТШ винесла рішення, що такий музей повинен створитися при Науковому Товаристві.[25]

Вже в 1900 році М. Грушевський в своєму річному звіті про діяльність НТШ згадав про музей Товариства. «З помічних наукових інституцій, — говорив Грушевський, — поруч бібліотеки могли ми нарешті приступити до сповнення нашої іншої довголітньої дезідерати — музея. Останнє розширення локалю Товариства дало можливість відповідно умістити від кількох літ збирану колекцію портретів видніших діячів і приступити до організації інших колекцій. В останніх днях відставлено один із замовлених для музею ґабльотів *і я встиг упорядкувати колекції археольогічні, збірку автографів і фотографій* і поручаю їх світлій увазі наших членів (підкреслення мої — Л. В.)».[26] Виходить, що першим науковим працівником в музеї НТШ був Мих. Грушевський, який упорядкував музейні збірки. В червні 1901 року Грушевський видав окреме звернення до громадянства: «В справі

---

[23] *Там же*, стор. 16—17.

[24] *Там же*, стор. 15. Про бібліографічну комісію і бюро докладніше в зверненні «Від Бібліографічної Комісії НТШ», *ЛНВ*, т. 54. 1911, стор. 238—239.

[25] «З Товариства», *Записки НТШ*, т. 25. 1898, стор. 53.

[26] «Діяльність Наук. Тов. ім. Шевченка за 1900 рік», *Літературно-науковий Вістник*, т. XIV. 1901, стор. 176.

музея при Науковім Товаристві ім. Шевченка», в якому подав докладний опис музейних колекцій, а також просив матеріяльної допомоги.[27] Треба також згадати, що Грушевський подарував багато музейних експонатів, а також закуплював для музею окремі збірки з Великої України (напр. цінну збірку килимів). Згодом музей НТШ складався з двох відділів: археологічного і етнографічного та природознавчого. Підсумовуючи вклад Грушевського в розбудову допоміжних наукових установ НТШ, Волод. Дорошенко писав: «Але тільки за Грушевського дістали бібліотека і музей належну організацію і опіку та розвинулися в поважні наукові інституції, незвичайно цінні загалом, а передусім для українознавства. Без видань НТШ, без його бібліотеки, і музею не можна і подумати про серйозну дослідницьку роботу на полі української історії, літератури, етнографії, мовознавства, географії, тощо».[28]

*

На окремий розгляд заслуговує адміністративно-господарська діяльність М. Грушевського, як голови Товарситва. Він дуже добре розумів, що без належної і сталої фінансової бази, Наукове Товариство не зможе розгорнути своєї наукової и видавничої діяльности, а тому звернув свою увагу на цю занедбану ділянку. В офіційній історії НТШ скромно зазначено, що «він провадив від імени Товариства широку громадську діяльність, крім того виявився добрим господарем, що поклав основи для матеріяльної підбудови Товариства».[29]

На нашу думку Грушевський не лише поклав основи, але і поширив матеріяльну базу Товариства до тої міри, що воно без належної допомоги від австрійського уряду, могло не лише розгорнути подивугідну наукову й видавничу працю, але також придбало належні будинки, розбудувало друкарню, переплетню, книгарню та інші підприемства. Ми повністю свідомі того, що ця господарська й адміністративна діяльність Грушевського в НТШ належить до т. зв. «сухих тем» — але вона заразом віддзеркалює його практичні здібности, як голови НТШ і як така повинна бути коротко обговорена в нашій праці.

У своїй записці для загальних зборів НТШ у 1898 році Грушевський писав, що великою перепоною в праці Товариства «були убогі матеріяльні засоби Товариства і їх цілковита непевність. Надії висловлені і в попередньому огляді, що успіхи наукової діяльности Товариства будуть цінені в правительственних кругах, не справдилися. Товариство зісталося і далі при тій же мінімальній сумі міністеріяльних і

---

[27] М. Грушевський, «В справі музея при Науковім Товаристві ім. Шевченка. Відозва до ш. Земляків», *Записки НТШ*, т. 93, 1901, стор. 1—3.

[28] В. Дорошенко, *Огнище української науки...*, стор. 74. Докладні звіти про стан музею і бібліотеки Товариства, містилися систематично в *Хроніці НТШ*.

[29] *Історія Наукового Товариства ім. Шевченка*, Нью-Йорк—Мюнхен: НТШ, 1949, стор. 20.

краєвих запомог — 4500 злр., що і не встановлені в бюджет...» (урядовий бюджет — Л. В.).[30]

В своєму звіті за 1898 рік Грушевський ще раз підкреслював незадовільність урядової допомоги, яка покриває лише одну трету видатків Товариства, а решту приходиться покривати з інших джерел. Грушевський при тій нагоді виявив дискримінаційну політику австрійського уряду супроти Товариства, порівнюючи урядовий бюджет уряду для наукових установ інших слов'янських народів. І так у 1898 році Наукове Товариство одержало п'ять і пів тисячі допомоги, краківська академія 50 тис., а чеська академія 40 тисяч. Це фінансове зіставлення промовляє само за себе.

Не зважаючи на загрозливу фінансову ситуацію для НТШ, Грушевський на цих зборах заявив, що хоч доходи Товариства «вишрубовано» до останного проте він вірить, що «життєві сили нашого Товариства поборють всі трудні обставини, але я уважав за потрібне піднести всі оці прикрі сторони в становищі нашого Товариства, щоби звернути на них увагу нашої суспільности, особливо всіх заінтересованих розвоєм нашої культурної роботи. Caveant».[31]

Треба згадати, що НТШ діставало постійні субвенції з крайових і центральних державних фондів. Ці державні дотації збільшувалися з року в рік. І так у 1889 році Товариство одержало 16.000 кор., а вже в 1911 році 40 тисяч. Допомоги покривали від одної третьої до половини видатків НТШ призначених на наукові цілі. Ці австрійські дотації для НТШ, як своєчасно згадував Грушевський, нужденно виглядали в порівнанні з урядовими дотаціями призначеними для інших наукових товариств у Австрії. Беручи до уваги небезпечну фінансову ситуацію, в якій опинилося НТШ, Грушевський та інші провідні діячі Товариства звернули свою увагу на розбудову друкарні, яка в доволі короткому часі почала приносити поважні доходи.[32] Ці доходи, як вірно підкреслив В. Дорошенко «не тільки давали Товариству змогу розширювати й поліпшувати друкарню і переплетню, але і широко допомогли йому в його науково-видавничій діяльности».[33]

Додатковий прихід приносили також переплетня і книгарні Товариства. Крім головної книгарні у Львові, заходами Грушевського по 1905 році заложено її філії в Києві, Харкові й Катеринославі.

Окремо треба згадати цілу низку допомогових фондів, які постали при Товаристві в більшості за ініціятивою проф. М. Грушевського. Найповажнішим фондом став «Фонд ім. П. Пелехина», який зложив професор хірургії у Военно-Медичній Академії в Петербурзі — Павло Пелехин. Він пожертвував в 1889 році 80 тис. корон, а згодом додав дальших 10 тис. За ці гроші закуплено, як ми вже згадували, будинок для Товариства при вул. Чарнецького у Львові. В 1903 році

---

[30] М. Грушевський, «Наукова діяльність Тов. ім. Шевченка», *Записки НТШ*, т. 21, 1898, стор. 11.

[31] «З Товариства», *Записки НТШ*, т. 27, 1899, стор. 6.

[32] Докладніше про друкарню НТШ в праці Волод. Гнатюка, *цит. пр.*, *ЛНВ*, кн. 5, 1925, стор. 73—76.

[33] Волод. Дорошенко, *цит. пр.*, стор. 67.

створено «Фонд українського академічного дому», в основу якого увійшла жертва Євгена Чекаленка в сумі понад 63 тис. корон. До цих грошей Товариство і окремі жертводавці додали ще понад 100 тис. корон — і так побудовано Академічний Дім, який відіграв визначну ролю в національному розвитку Галичини.

Одним із найзамітніших успіхів Грушевського можна уважати закуплення нового будинку Товариства при вул. Чарнецькій, чис. 24. На цю ціль одержав він від відомого мецената Василя Симеренка 250 тис. корон — і так в 1912 році за 400 тис. корон куплено новий репрезентативний будинок для Товариства.[34]

Крім цих фондів, завдяки яким Управа НТШ могла закупити відповідні будинки для дальшого розгорнення наукової праці, підчас головування Грушевського маємо цілу низку допомогових дрібніших фондів, з яких згадаємо «Академічний резервовий фонд (постав у 1897), «Фонд ім. М. Грушевського»[35] (постав у 1897 році), «Фонд літератів ім. Котляревського» (1898), Фонд доцентів (1897), «Фонд літератів ім. Л. Мордовця» (1898), «Фонд ім. А. Бончевського» (1903) і «Фонд ім. Олександра Огоновського».[36]

Грушевський тішився повним довір'ям зі сторони меценатів з Великої України, які складали свої пожертви на працю Наукового Товариства. І саме цьому ми завдячуємо швидке поширення фінансових ресурсів НТШ. Ми бачимо, що голова Товариства, не дбав лише про розбудову матеріяльних посілостей НТШ — але також розбудовував різні фонди Т-ва, щоб допомагати вченим, які проживали в матеріяльних злиднях. Вистачить лиш переглянути *Хроніку НТШ* за 1900—1912 року, щоб наглядно побачити, скільки вчених користали з матеріяльної допомоги НТШ.

Порівнальна таблиця видатків НТШ за роки 1899 і 1911 вказує виразно на ріст Товариства:

	1899	1911
Наукові видання:	25.000 кор.	57.000 кор.
Наукові поїздки:	600 „	2.800 „
Стипендії:	600 „	3.000 „
Бібліотека:	2.000 „	13.500 „
Музей:	420 „	4.000 „
Секретаріят	1.200 „	11.000 „

В 1899 році науковий бюджет НТШ становив 29.820 кор., а в 1911 році 91.300 корон.[37]

[34] Про рід Симеренків докладніші дані в праці І. Розгона *Володимир Л. Симеренко*, Вінніпеґ: УВАН, 1960, стор. 17—27.

[35] Цей фонд складався головно з гонорарів проф. Грушевського за коректу у виданнях НТШ і з його добровільних внесків. Фонд був призначений для допомоги молодим дослідникам.

[36] Всі ці фонди коротко описані в праці В. Гнатюка, *цит. пр., ЛНВ*, т. 87, 1925, стор. 321—322.

[37] *Історія Наукового Т-ва ім. Шевченка*, цит. пр., стор. 23.

За головування Грушевського, Наукове Т-во ім. Шевченка, мало міцну фінансову базу, завдяки якій могло розгорнути колосальну наукову діяльність. Побіч науково-організаційних здібностей, Грушевський виявив неабиякий господарський талант. Цього аспекту його діяльности не можна не доцінювати, якщо бажаємо насвітлити усі ділянки його праці в Науковому Товаристві ім. Шевченка.

*

Не зважаючи на перевантаженість науковою працею і на головування в НТШ, Грушевський рівночасно активізується на суспільно-громадському відтинку, а також бере деякий час активну участь у політичному житті Галичини. Про ці справи докладніше згадаємо в іншій праці. Тут лише пригадаємо, що він цікавився безпосередньо справами українського шкільництва в Галичині, яке завдяки Грушевському піднеслося на відповідний рівень. Про боротьбу Грушевського за український університет у Львові і взагалі високе шкільництво ми вже писали.[38] Про ситуацію українського середнього шкільництва в Галичині, учасник подій і заслужений педагог Іван Раковський писав: «Ця ділянка нашого народного життя була тоді в жалюгідному стані: шкільна крайова рада, крайове управління і сойм, що були в польських руках, вважали своїм обов'язком спинювати культурний розвиток українського народу, та ставили непоборні трудноці в заспокоюванні наших найконечніших потреб на цьому полі. Доходило до цього, що заснування якоїсь одної середньої школи треба було з трудом виборювати роками... Правда була тоді в нас приватна дівоча учительська семинарія, яка дуже гарно розвивалася, але закладати подібні такі приватні школи в краю, ніхто не мав відваги. Перший зважився на те професор Грушевський; він підіймає клич: — закладаймо самі свої власні приватні, потрібні нам школи!».[39] Потреби українського середнього шкільництва докладно обговорювалися на засіданнях Управи НТШ. Грушевський рішається на відважний крок і в 1904 році закладає своїми засобами українську приватну учительську семінарію в Коломиї, а згодом причинюється до заложення гімназії в Рогатині. В 1908 за ініціятивою Грушевського і українських педагогів засновано Шкільний Союз, який він і очолював протягом двох років. В тому самому році Грушевський стає головою Товариства Учителів Вищих Шкіл «Учительська Громада».

Він також заснував новий місячник «Наша Школа» і журнал «Учительська Громада» — ці два видання відіграли дуже важливу ролю в розвитку українського шкільництва в Галичині. Думаємо, що педагогічній діяльности Грушевського слід присвятити окрему розвідку, в якій повністю були б з'ясовані здобутки і заслуги в цій ділянці.

---

[38] Любомир Винар: *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет,* Мюнхен, УІТ, 1968. 20 стор.

[39] Іван Раковський, «Проф. Михайло Грушевський у Львові», Альманах УНС на 1952 рік, стор. 84.

Грушевський дуже переживав матеріялізм нашого суспільства в Галичині, яке мало звертало увагу на потреби української культури. «Меркантилізм, писав він, опанував наше громадянство, кройцер став «властителем дум» його. Вся культурна сторона життя пішла на люксусову декорацію, котрою ніхто не журиться. З тріюмфом підраховуються нові задаткові товариства, нові тисячі вкладок, з великим самовдоволенням повторяються затаскані фрази про підставове значіння економічної сили, і нема серіозної гадки з приводу очевидного упадку літературної творчости, літературних інтересів, що помічається з повною очевидністю в останніх літах».[40] Ці думки Грушевського актуальні і по сьогоднішний день. Він повністю розумів значення розвитку економічних установ — але рівночасно вимагав, щоб культурний розвиток українського народу, ішов в парі з економічним. Як голова Наукового Товариства, він стояв на сторожі інтересів української культури і науки і не шкодував часто гірких осудів на адресу галицького суспільства за занедбання цих засадничих підстав національного розвитку.

В 1904 році група колишніх учнів М. Грушевського заплянували відзначити 10-тиліття його наукової праці. Оснувався спеціяльний комітет, який складався з прихильників його творчости і колишніх учнів. З нагоди цього десятилітнього ювілею наукової праці Грушевського в Галичині видано спеціяльний *Науковий Збірник,* друк якого покривало Наукове Товариство. Членами Комітету були Володимир Гнатюк, Денис Коренець, Іван Кревецький, Степан Томашівський, Іван Франко. Треба ствердити, що цей ювілей був одним з світліших моментів, яким галицька громада відзначила заслуги Грушевського. В передмові до Збірника, члени Комітету писали, що, «коли сьогодні справді почалося на українських землях весняне світання і нове життя» — то це треба головно завдячувати Грушевському, як тому, «що вказував українській інтеліґенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини та повторення історичних помилок».[41]

Вони стверджували, що «Діяльність Михайла Грушевського була головним осередком, коло якого згуртувалися відокремлені давні і нові сили. Українська історія, література, етнографія і етнологія, а за ними інші науки, навіть природописні, перестали лежати облогом... В парі з науковим рухом ішов небувалий досі ріст видавництва і видне піднесення освітного рівня в суспільности».[42]

Не зважаючи на працю Грушевського в НТШ і в інших галицьких установах, в 1910-их роках приходить майже до повного розриву між Грушевським і галицькими діячами, а також значною частиною членства НТШ.

Звичайно цей остаточний розрив Грушевського з Науковим Товариством в 1913 році, прийшов, як завершення цілої серії конфліктів

---

[40] М. Грушевський, *Наша Політика,* Львів, 1911, стор. 94.
[41] *Науковий Збірник присвячений професорови Михайлови Грушевському,* Львів: Друкарня НТШ, 1906, стор. VIII.
[42] *Там же,* стор. VI.

на форумі Товариства і поза ним. Без докладної аналізи і зрозуміння підложжя цих конфліктів, немислимо дати повний образ праці Грушевського в Науковому Товаристві. Цій важливій темі присвячуємо окремий розділ нашої праці.

Конфлікти в НТШ і Мих. Грушевський

У 1913 році Мих. Грушевський уступив з головства в Науковому Товаристві і добровільно ізолював себе від галицького життя. Пізніше коментуючи причини, які зумовили цю димісію, Грушевський писав: «В тих роках я вже не брав діяльної участи в громадськім життю в Галичині, бо галицькі провідники заходжувалися коло порозуміння з поляками, а моя діяльність полякам здавна не подобалася, вони вважали мене джерелом української опозиції і коли в українських кругах стали шукати згоди з поляками (в справі соймової реформи і інших справах) я почув, що проти мене пішла інтриґа в самих українських кругах (деякій части їх, розуміється). Мусів я покинути роботу в Науковім Товаристві, а що восені 1914 року кінчилося 20 літ моєї служби на львівському університеті, то я мав намір спенсіонуватися і перенести свою роботу до Києва».[43] Вияснення Грушевського відносно його розриву з галицьким суспільством не певне і не задовільне. Він лише акцентує політичний аспект цього конфлікту, поминаючи перш за все психологічний, культурний, соціяльно-економічний і вкінці особистий фактори, які мали вирішальний вплив на цей конфлікт. Щоб докладно насвітлити джерела цього розриву Грушевського з галичанами, треба зрозуміти духовість галичан під австрійською владою, як також ментальність Грушевського, які під багатьма оглядами були різні.

Відомий мислитель Микола Шлемкевич, досліджуючи психологічний комплекс галичанства писав: «Воно, як бачили ми, в ґрунті консервативне і зрівняне в пересічі, зраціоналізоване куди глибше, як східньо-українське суспільство. Воно заспокоюється раціональними формами і часто вживається в них . . . Це було життя в привітніших уже, але далі затхлих і приплеснілих цісарсько-королівських кімнатах. Ми говорили тоді про великий, вже 35-мільйоновий нарід. Це була наша недільна молитва. Але наші будні проводили ми в обмежених умовинах життя і обмежених обріях духа . . . Ота вузькість і те нове філістерство вражали східних українців, що побували у Львові . . . Звідси гостра критика Михайла Грушевського скерована проти, зрештою доволі успішної в тодішних умовинах, галицької політики».[44]

---

[43] М. Грушевський, Автобіографія Мих. Грушевського, 1914—1919, *Український Історик*, ч. 1—2, 1966, стор. 98.

[44] М. Шлемкевич, *Галичанство*, Нью-Йорк: В-во. Ключі, 1956, стор. 59—60.

Здається, що Шлемкевич доволі ядерно схопив і схарактеризував психологічний комплекс «галичанства» з його обмеженими горизонтами душевних спалахів, з світоглядом дрібноміщанської порядної людини.

Ці праґматичні світоглядові настанови галичан повністю відчув Грушевський. Він писав, що даремно ми шукали б в тодішній Галичині сміливого злету в «сферу неможливого» — відважних безоглядних виступів, серйозного рискування для осягнення своїх плянів. «Галицьке життя, — писав він, — вражає чоловіка з України своїм так би сказати — філістерським характером: дрібноміщанським прив'язанням до всякої хоч маленької матеріяльної вигоди, страхом перед рискуванням, відразою просто фізичною до всякого жертвування інтересами моменту для якоїсь дальшої мети, навіть своєї власної, і так само для цілей чи справ публичних або національних. Є карність національна, якої не знає інша Україна; є певне декорум національне, виховане віками оборони свого національного існування, і воно держить в своїй власти суспільність і чоловіка. Але заразом є непереможний нахил — як найменше поступитися для сих національних вимог з свого матеріяльного добра — обійтися по можности язиком, викрутитися голосними фразами і — скінчити на них».[45]

Ми свідомо сконфронтували думки галичанина Шлемкевича писані з перспективи років і погляди Грушевського з 1910-их рр. на галицьке суспільство в першому десятилітті XX стол. і можемо ствердити, що автори в своїх висновках сходяться і засадничо погоджуються. Свої твердження Грушевський ілюстрував численними прикладами з галицького життя в сферах політичній, культурній, економічній і суспільно-громадській. Саме його остра критика, яка разом з публіцистикою І. Франка зрушувала сонні води житейських буднів галичан, стала одною з основних причин його розриву не лише з Науковим Товариством, якому він віддав свою енерґію і поставив на висоту завдань — але також з галицькою спільнотою, яка дуже часто не розуміла його інтенцій і напрямних дій. В хронологічному порядку конфлікт Грушевського з деякими провідниками українського життя в Галичині можна поділити на три періоди: 1896—1900 — роки, в яких відбувалася головна боротьба за зміну статуту НТШ. В тому часі вже виразно зарисувалася опозиція до Грушевського на форумі НТШ і поза ним, проте вона ще не була сильна; 1901—1910 — в тому часі опозиція до Грушевського посилилася і набрала більше скристалізованих форм; 1911—1914 — період, в якому наступив остаточний зудар між провідниками опозиції і Грушевським та його прихильниками внаслідок якого прийшло до повного розриву і резиґнація Грушевського з головства в Науковому Товаристві.

До приїзду М. Грушевського до Львова, Наукове Товариство мало репутацію народовецького бастіону, в якому не було місця для інших, які не поділяли народовецької політики. Грушевський, який очо-

---

[45] М. Грушевський, *Наша політика*, Львів 1911, стор. 60.

лив львівську катедру східньоевропейської історії на рекомендацію В. Антоновича і О. Кониського, уважався в тому часі серед народовців «за свого». Ол. Барвінський, А. Вахнянин та інші провідні діячі народовецького табору надіялися, що молодий учений піде вповні за їхньою програмою і Наукове Товариство дальше лишиться під їхнім виключним впливом. Довелося розчаруватися. Характеристичним у цьому відношенні була справа співпраці і членства Ів. Франка у НТШ. У своєму листі до Барвінського з 23 жовтня 1894 року Грушевський запитував, чи не можна було б заанґажувати до співпраці Франка. У відповідь Барвінський писав, що він і Кониський переконалися, що з Франком і радикалами неможливо співпрацювати і що таке є становище виділу Товариства Шевченка. Він також виразно зазначував, що «рад би, щоб і надальше такі відносини лишилися, бо я певний, що тісніша зв'язь з цими людьми внесе заколот в Товариство. Як ближче спізнаєте їх, то й мабуть, згодитесь також на мій погляд. Тому я бажав би, щоб видання документів відбувалося Вашими, Коцовського та іншими молодими силами, які з часом підготовите, але їм даймо спокій».[45a] Проте Грушевський не пішов за суґестіями Барвінського і в короткому часі Франко, як також інші «ненародовці» стали близькими співробітниками і членами Наукового Товариства. Ба, що більше — познайомившися з українською політичною і суспільною дійсністю в Галичині, Грушевський розчарувався у народовцях і «вкінці різко виступив проти угодовців і зблизився до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народовецтва в дусі більш радикально-поступовім».[46] Проте цю реформу проведено в 1899 року, а до того часу Грушевський безпосередньо не брав участи в діяльности галицьких політичних партій. Треба взагалі сказати, що Грушевський лиш дуже короткий час був діяльний в галицькій націонал-демократичній партії, разом з Ів. Франком, а згодом відійшов від політичної діяльности. Не зважаючи на те, співпраця Грушевського з Франком, притягнення до НТШ цілої низки людей, які були противниками народовців, мали безпосередній вплив на пізніші опозиційні настрої до Грушевського, який робив, що було в його силі, щоб на форумі НТШ не зводилися політичні двобої, а провадилася наукова праця. Взагалі, Грушевський провадив свою власну політичну лінію і це також мало вплив на непорозуміння галицьких діячів (народовців і радикалів) з Грушевським. І так він опинився серед двох вогнів — з одної сторони Барвінський та інші, а з другого радикал Павлик, який також в короткому часі став ворогом Грушевського. Отже політичний фактор, як бачимо, відіграв значну ролю в наростанні конфлікту між Грушевським і галицькими діячами.

В хронологічному порядку треба згадати ще одну причину, яка мала певне значення в неприязному ставленні деяких галицьких

[45a] Волод. Дорошенко, *Іван Франко і Михайло Грушевський*, цит. пр., стор. 12.

[46] М. Грушевський, *Автобіографія*, стор. 6.

патриціїв до Грушевського. На увазі маємо його одруження в 1896 році з львівською учителькою Марією Вояковською. Цікаві коментарі до цеї події знаходимо в спогадах Раковського. «Це був просто грім з ясного неба, пише Раковський для нашої львівської «сметанки». Вона вже вспіла була якось довідатися, що молодий професор не тільки вчений, але і багатий і ще на визначному становищі — тимто став в її очах дуже доброю «партією», — всі родини з нашої верхівки були дуже раді пригорнути його до себе. А тимчасом цей «многонадійний кандидат» бере за дружину мало кому відому учительку виділової школи. Мезаліянс — та й годі . . . Та молодий вчений виявився тут великим психологом і знавцем людських душ: вибрана ним дружина була не тільки освічена і розумна, але і розсудлива дружина і господиня дому».[47] Треба сказати, що в Галичині на матримоніяльні справи — «добрі партії» звертали особливу увагу. Це до певної міри також характеризує відносини в Галичині — дуже часто особисті справи мали значний вплив на громадські. І так Волод. Дорошенко твердить, що «одруження Грушевського з Марією Сильвестрівною було чи не головною причиною ворожого ставлення до нього відомого галицько-українського нобіля — проф. Волод. Шухевича, що плекав надію поріднитися з ним, видавши за нього свою дочку».[48] Шухевич належав до активних неприхильників Грушевського протягом його праці в Науковому Товаристві.

Заки перейдемо до подрібнішої аналізи конфліктів Грушевського в Науковому Товаристві хочемо зупинитися над його особистими прикметами, які, на думку сучасників ускладнювали співпрацю в Товаристві. На увазі маємо його автократичну вдачу. Не улягає сумніву, що психічна настанова людини грає вирішальну ролю в співжиттю і діяльності людини і спільноти. Звичайно, ми не маємо змоги провести психоаналізи Грушевського — але, на основі доступних фактів і вісток, постараємося насвітлити його характер. Волод. Дорошенко пише, що «Грушевський від природи був автократ, а в Галичині ця сторона його вдачі ще більше розвинулася завдяки його передовому становищу в НТШ і в українському громадянстві, що звикло з шанобою схилятися перед заможною, незалежною і впливовою людиною. Тож Грушевський почував себе в НТШ як «хазяїн», якого повинні всі слухатися. Міг часом різко дати відчути свою волю співробітникам, як про це згадують напр. О. Маковей і В. Стефаник. Але ця його риса не мала шкідливого впливу на ведення товариства. Грушевський керував НТШ міцною рукою, твердо зберігаючи його соборницький характер і не даючи йому стати знаряддям у руках політикантів».[49] Осип Маковей в своїй Автобіографії, згадуючи про свою працю в редакції ЛНВ, писав, що «Грушевський був досить безцеремонний не тільки зі

---

[47] І. Раковський, «Проф. Мих. Грушевський у Львові», цит. пр., стор. 83. Про свою дружину Грушевський писав, що вона була «мені вірним і тямущим товаришем в моїй діяльности», *Автобіографія,* стор. 11.
[48] Волод. Дорошенко, *цит. пр.,* стор. 14.
[49] Там же, стор. 20.

мною, але й з Франком. Я відчував це, що менше знаю і ніколи не спротивлювався, але не почував себе свобідним».[50] Про автократичність вдачі Грушевського знаходимо також згадки у нами згадуваній праці Гнатюка, у спогадах О. Лотоцького, а також Євгена Чикаленка. На окрему згадку заслуговують спогади Чикаленка, який тісно співпрацював з Грушевським, але разом з тим часто з ним мав конфлікти. Він писав, що Грушевський був нетактовний і був честолюбцем. На думку Чикаленка «йому не досить того, що все громадянство признає його третім по величині з найбільших синів України: Шевченко, Драгоманов та Грушевський, йому хочеться, щоб він стояв другим за Шевченком, або навіть першим».[51] Це писав Чикаленко під безпосереднім враженням конфлікту Грушевського з Б. Грінченком, а також своєрідної ривалізації ЛНВ, який вже виходив в Києві і «Радою», що її видавав Чикаленко.

З другого боку маємо спогади учнів Грушевського — Ів. Крип'якевича і М. Кордуби, в яких вони згадують про сердечну опіку Грушевського українськими студентами і безпосередність в його зносинах з академічною молоддю.[52] Також у спогадах О. Лотоцького читаємо, що «якого-небудь докторального тону, в якому чувся б «маґістер діксіт» зовсім не було в його. Бувши найстаршим між нами і стоячи незмінно вище над нами своєю талановитістю, громадською свідомістю і науковою ерудицією — він в суті діла був для нас маґістер, — наливав наші душі свідомістю і знанням, заохочував і вчив працювати. Але заразом то був щирий товариш зо всіма рівний у свойому поступованню».[53]

Це відносилося, до студентських років життя Грушевського в Києві. Не улягає сумніву, що Грушевському було набагато легше знайти спільну мову з молоддю, як з старшим громадянством. Це саме явище нотуємо підчас його головування в Центральній Раді. Якщо йдеться про своєрідний темперамент і автократизм вдачі Грушевського — то це відповідає дійсности. Він був також надто нервовим в своєму поступуванні з галицькими діячами. Ця нервоза мала своє головне джерело в своєрідній вдачі галичан, про що ми згадували повище і в його неврастенії. Про це виразно пише Грушевський в своїй Автобіографії: «Тим часом з осени 1903 р. чи то під впливом попередніх усильних зайнять, чи якихось спеціяльних причин, *неврастенія моя почалася на ново загострюватися* (підкреслення моє — Л. В.), проявляючися в приливах крови до голови, головних болях і т. д., що майже унеможливлювали якісь інтензивніші зайняття, не давали можливости брати участь у якійсь диспуті, бувати в товаристві людей . . . Звичайні лікарські ради нічого не помагали, і се наводило на мене дуже сумні і безнадійні гадки, невважаючи на запевнення лікарів,

---

[50] О. Маковей, «Автобіографія», *ЛНВ*, кн. 3, 1925, стор. 235.

[51] Євген Чикаленко, *Щоденник*, Львів 1931, стор. 152.

[52] Докладніше в нашій праці *Михайло Грушевський в боротьбі за український університет*, цит. пр., стор. 12—13.

[53] О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. I, 1932, стор. 181.

що в стані здоровя нема нічого грізного: перспектива стратити можливість інтензивної умислової роботи і вести життя пасивного глядача невимовно страшили мене».[54]

Уважаємо, що ці дані є надзвичайно важливі до зрозуміння психологічної настанови Грушевського, зокрема його взаємин з людьми, які дуже часто створювали атмосферу нервозности. З даних Грушевського виходить, що він мав в тому часі гостру невrастенію. Різнородня діяльність Грушевського і сталі непорозуміння на форумі НТШ неґативно впливали на його стан здоров'я, яке покращало дещо по його поверненні з Італії під кінець 1904 року.

Розбудовуючи Наукове Товариство і вкладаючи в нього всю свою енерґію і працю, Грушевський мусів мати «тверду руку» і це, як завважує В. Дорошенко спричинилося до його відмежування від політиканства і партійної боротьби, яка підкопувала наукову працю в НТШ. Проте Грушевський шанував чужу думку, якщо вона базувалася на правдивих даних і вітав творчий обмін думками. Про це він виразно сказав у своїй інавґураційній лекції в Львівському університеті, що відбулася 30 вересня 1894 року: «Я перейшов, — пише Грушевський, — в своїм часі філологічну школу і з неї міцно винвердив принцип — nemini credere. Завжди шукати й ніколи не задовольнятись, не сподіватись, що посів цілком усю істину, так, що всяки інший погляд, інша вихідна точка в тій справі неможлива, абсурдна... Через те всякий догматизм у своїй науці я уважаю непотрібним, всяке juratio in verba magistri — неможливим. Того духу висліду й критицизму хотів би я і в своїх співробітниках-слухачах якнайбільше і бажав би щиро, щоб з ним вони перш за все приймали й моє слово не хитре».[55] Цю саму настанову мав Грушевський у громадських справах і в організаційно-науковій праці в Науковому Товаристві. Саме цей критицизм і скептицизм Грушевського часами дразнив галицьких провідних мужів, які часто уважали це за особисту образу. Крім того нервова вдача Грушевського часами загострювала і так доволі напружену ситуацію. З великим застереженням мусимо прийняти замітки Чикаленка про самолюбство Грушевського і його погоню за почестями (мовляв, хотів бути другим по Шевченкові). Це він писав під впливом безпосереднього непорозуміння з Грушевським в справі ви-

---

[54] М. Грушевський, Автобіографія, стор. 13.

[55] М. Грушевський, «Вступний виклад з давньої історії Руси...», *Записки НТШ*, т. IV. 1894, стор. 149.

Цікавий епізод в цьому відношенні знаходимо в спогадах Юрія Сірого. Як відомо багато сучасників твердили, що Іван Джиджора, здібний учень і заразом протеже Грушевського здобув собі його довір'я тим, що «до огиди підлещується до Грушевського й льокайськи гнеться перед ним», (стор. 52). Сірий (Тищенко) пише, що це все наклепи. «Я нераз, — пише він, — був свідком його розмов з професором, і ніколи не помічав, щоб він, в угоду професорові, приймав без заперечень все, що Михайло Сергійович скаже. Не раз я був свідком досить таки горячих дебатів між ними, в яких Джиджора одверто боронив свої позиції») стор. 52. Ю. Сірий, «Київ (Уривок з споминів)», *Літературно Науковий Збірник*, Ганновер, 1946. Це дуже промовистий епізод про взаємини Грушевського зі своїми близькими співробітниками.

дання українських періодиків на Великій Україні після 1905 року, а тому його виводи доволі однобічні.

Якщо б Грушевський був честолюбцем і ганявся б за «загальним визнанням» — то напевно сприяв би відзначенню ювілеїв його наукової і громадської праці. Проте ми бачимо щось зовсім протилежного. Коли в 1910 році Український Клюб у Києві і Наукове Товариство у Львові бажали ширше відзначити ювілей його 25 літньої наукової праці, Грушевський на це не погодився і відзначив цю знамениу дату в вузькому крузі своєї родини і співробітників.[56] Це скорше вказує на певну скромність і «повздержливість» Грушевського, як також його нехіть до славословій і кадильно-ювілейних відзначень. Тут треба підкреслити, що Грушевський, як найвизначніший український вчений, організатор українського наукового життя і провідний суспільно-громадський діяч в тому часі, повністю заслуговував на спонтанне відзначення цих 25-літніх роковин його трудолюбливої праці. Тут також можемо пригадати, що в пізніших роках Грушевський хотів зрезиґнувати з головства в Центральній Раді, але, як писав він, «різні партії настоювали на тім, що моє уступлення збентежить громадянство, яке і так непокоїться трудною ситуацією. Я через се зістався і вже більше не підіймав сього питання, щоб не „бентежити людей", хоч був дуже знесилений».[57]

Не улягає сумніву, що Грушевський жертвував своїми приватними справами і здоров'ям і на першому місці ставив загально-національні справи. Під тим оглядом він був послідовний і витривалий аж до кінця свого життя.

Як голова Наукового Товариства, Грушевський вимагав максімум праці від своїх співробітників — цю саму вимогу ставив до себе. Це також часами викликало невдоволення серед його численних співробітників. Проте, треба також підкреслити, що своєю темпераментною вдачею Грушевський часами спричиняв доволі напружену атмосферу. Якщо до уваги ще взяти, що йому доводилося працювати серед галицької інтеліґенції, яка ділилася на різні політичні табори і себе взаємно поборювала — тоді побачимо, що його праця була надзвичайно тяжка і відповідальна. Історики рідко звертають увагу на психологічну настанову відповідальних діячів — творців історії — тому їхня аналіза подій і осіб не виходить повною і об'єктивною. В нашій праці про Грушевського бажаємо насвітлити всі аспекти його життя і діяльности, а тому ми мусіли докладніше зупинитися над його вдачею і також взяти до уваги середовище серед якого йому доводилося жити і працювати.

*

В половині 1901 року Грушевський перший раз зрезиґнував з головства в Науковому Товаристві. Про цю подію згадує він коротко в

[56] *Хроніка НТШ* (нім. вид.), ч. 44, 1910, стор. 20—21.
[57] *Автобіографія,* цит. пр., стор. 100.

своїй Автобіографії: «З другого боку багато спокою й нервової сили забирали непорозуміння, які виникли в р. 1901 в Н. тов. ім. Ш. зі сторони людей, невдоволених чи то концентрацією засобів і енерґії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім пляні, який був переведений в попередніх роках, чи то подражнених ріжними особистими моментами. Атака була поведена на людей близьких мені, яким я хотів за поміччю дрібних підмог і занять в Товаристві забезпечити можливість наукової роботи; розжалений тим я скинув ся літом 1901 року з головства й інших занять в Товаристві. Але коли показалося, що опозиція зовсім не має охоти забратися сама до орґанізації наукової роботи хоч би по своєму плянови і почала мене просити вернутися, а до того також нахиляли мене голоси Українців з різних боків, вернувся знову до роботи в Товаристві, постановивши не звертати по можности уваги на виходки опозиції; щоправда, супроти піддержки, яку давала мені переважна маса членів, ся опозиція потім значно слабла з року на рік, зчаста повторюючи зрештою, що против мене самого нічого не має».[58] Треба зазначити, що разом з Грушевським тоді уступили з Управи НТШ Волод. Гнатюк, Ст. Томашівський і Іван Франко.[59] Причини димісії лежали не лише в відкритій опозиції до пляну праці в Товаристві, що його намітив Грушевський, але також, як він згадував в подразнених амбіціях галицьких діячів. Причини конфлікту сягали, як вірно відмітив Гнатюк, ще давніших часів, коли вирішувалися статутові справи Товариства.

Ол. Барвінський в своєму листі з Відня з 18 лютого 1902 року до Федора Вовка писав про ці події в Товаристві таке: «Я був тепер у Львові. Там хрия з Грушевським полагодилася; він прийняв вибір на голову, але його автократична вдача викликує нові непорозуміння і ще недавно виступив з товариства проф. Дністрянський. Я старався якось їх погодити і думаю, що Дністрянський цофне свій виступ, але всеж воно недобре, що якось безнастанно кипить — а все чисто особисті справи».[60]

Дані про цей конфлікт між Дністрянським і Грушевським знаходимо в Хроніці Товариства. Ішлося про невдоволення Дністрянського і других членів НТШ рецензійним відділом у *Записках,* а також деякими статтями в Літературно-Науковому Віснику. На загальних зборах Товариства Дністрянський твердив, що «критичний відділ у Записках не ведений об'єктивно, більш суб'єктивно. Це відноситься головно до рецензій надісланих з України. Крім того у *ЛНВ* друкуються деякі статті, які там не повинні бути. У справозданні про університетські справи надруковано, приміром, згадку про проф. Цвік-

---

[58] *Автобіографія,* стор. 10.

[59] *Хроніка НТШ,* (нім. вид.) ч. 9, 1902, стор. 2.

Після резиґнації Грушевського, діяльністю Товарситва завідував заст. голови І. Громницький. Управа Товариства звернулася 26 червня з просьбою, щоб він відкликав свою резиґнацію, але Грушевський на це не погодився *(Хроніка,* ч. 8, 1901, стор. 2).

[60] Кирило Студинський, «Матеріяли до життєпису Федора Вовка», *Записки НТШ,* т. 150, 1929, стор. 410—411.

лінського, яка могла його образити і, як бесідникові звісно, образила. Це також дуже шкодить Товариству, тому бесідник жадає, щоб для Літ. Наук. Вістника вибрано окремий комітет, що не допускав би більше до таких промахів».[61] На ці закиди відповідали Грушевський, Франко і М. Кривинюк. Грушевський заявив, що тяжко погодитися з засудом рецензій з України, мовляв, їхні огляди є необ'єктивними і взагалі питання «об'єктивізму» і «суб'єктивізму» в рецензіях це дуже трудна «для розсудження справа» і йому, як редакторові трудно «в'язати волю співробітників у тім напрямі, оскільки вони не виходять із границь науковости». Франко твердив, що в ЛНВ не нанесено жадної обиди проф. Цвіклінському, порівнюючи його до репортера . . . , а «евентуальної контролі редакція ЛНВ не боїться, та питання, чи вона, на що здасться».[62]

Хоча ця подія на перший погляд незначна — проте вона доволі характеристична для тодішніх взаємин у Науковому Товаристві. Через такі дрібниці приходило до поважніших конфліктів на форумі Товариства. На нашу думку В. Гнатюк був правий у своїх виводах відносно цеї справи — він писав: «Проф. М. Грушевський, як редактор *Записок* давав місце у рецензійнім відділі не все прихильним відзивам на писання деяких членів, друкованих деінде . . . А звісна річ, що це людська слабість, відноситися до тих, що тебе критикують, неприхильно або і зовсім ворожо (це залежить від обставин). Через те і він здобув собі тепер ворогів, яких не мав давніше, коли займався виключно наукою. Очевидно, що вони старалися йому відплатитися і робили се в першій мірі — в його домені, в Наук. Тов. ім. Шевченка».[63]

На цих самих зборах В. Шухевич, один з провідників опозиції, заявив, що стипендії в Товаристві не розділювалися на основі конкурсу, маючи на увазі, що Грушевський молодим вченим безпосередньо в порозумінні з виділом, давав допомоги. І так знаємо, що в 1901 році Ст. Томашівський одержав 800 кор., В. Гнатюк — 400 кор. і Г. Гарматій — 200 кор.[64]

Правдоподібно через ці закиди опозиції відносно несправедливого уділювання стипендій, Степан Томашівський не прийняв цеї дотації. Відомо, що Грушевський ввесь час допомагав студентам і молодим адептам науки стипендіями і намагався затримати їх при науковій роботі. Він не оголошував спеціяльних «конкурсів» — лиш допомагав тим, які, на його думку, потребували матеріяльної піддержки. Проте Шухевич та інші члени опозиції не погоджувалися з таким «автократичним» поступуванням голови, без огляду на те, що саме Грушевський розбудував матеріяльну базу Товариства. Не зважаючи на всі закиди опозиції на загальних зборах Товариства, Грушевський прийняв головство «аби дати доказ — головно заграничним зем-

---

[61] *Хроніка НТШ* (нім. вид.) ч. 10. 1902, стор. 7—8.
[62] *Там же.*
[63] В. Гнатюк, *цит. пр.*, *ЛНВ*, кн. III, 1925, стор. 270.
[64] *Хроніка НТШ*, ч. 7, 1901, стор. 4.

лякам — своєї доброї волі, хоч не має надії аби вдалося ввести наукову роботу в Товаристві по останніх подіях в нормальну колію».[65]

Розглядаючи підложжя конфліктів в Науковому Товаристві, мусимо також коротко з'ясувати справу виплачування гонорарів членам Товариства, які друкувалися у виданнях НТШ. До 1900 року гонорарі побирали лише ті особи, які жили з літературних заробітків, або мали такі посади, з яких не могли вижити, а також студенти. Як лише Товариство стало трохи на ноги під фінансовим оглядом, «навіть відомі з засібности автори почали домагатися виплати гонорарів і знаходили між членами виділу все своїх оборонців і прихильників, які з'єднували більшість для заплати гонорару. На сім становищу станув також пок. В. Шухевич, що почав друкувати свою «Гуцульщину» і хоч йому виплачувано гонорар по установленому цінникову, то він із виплати був незадоволений і процесувався по кождім томі з виділом».[66] Грушевський не брав жадних гонорарів за свої праці, але придивившися до поступування деяких заможних членів НТШ, які вимагали за свої праці винагородження, також зажадав виплати гонорару. В 1901 приблизно цей гонорар виносив біля 800 кор. Звичайно опозиція, як писав Гнатюк, підняла крик, мовляв, Грушевський хоче фінансово зруйнувати Товариство і можливо з резиґнацією Грушевського в 1901 році осягнула тимчасово свою ціль, але згодом ці гроші Грушевському виплачено. В своїй Автобіографії Грушевський писав, що мав за собою «дуже мало оправдану репутацію богача і маґната, яка утворилася за мною вже від початків львівського життя, завдяки тому мабуть, щоб я не брав гонорарів за свої роботи в Товаристві ім. Шевченка (оберталися вони з початку на стипендію, потім на видання моїх праць в західно-европейських мовах), взагалі не ласився «на ґрейцар».[67]

Тим часом Шухевич довоювався до того, що Товариство не погодилося видати 5 томів його *Гуцульщини,* головне через те, що він зачав видавати свою працю в польській мові, які часами виходили скорше за українські, а також забрав до польського видання кліші, які були власністю Товариства. Від того часу Шухевич на кожному кроці намагався шкодити Грушевському в його науково-організаційній праці.

Одним з визначніших ворогів М. Грушевського з табору радикалів став Михайло Павлик, визначний галицький суспільно-громадський діяч, публіцист і доволі слабкий письменник. Павлик від самого початку мав застереження до Грушевського, як прихильника народовців і вихованця Волод. Антоновича і Кониського, які розходилися в своїх поглядах на загально-національні справи з його кумиром Драгомановим. Далі він уважав, що Грушевський мав неґативний вплив на Франка в його політичній діяльності. На увазі мав оснування національно-демократичної партії, яку організували Франко з Гру-

[65] *Хроніка НТШ,* ч. 10, 1902, стор. 8.
[66] В. Гнатюк, цит. пр., стор. 270.
[67] *Автобіографія,* стор. 11. Справи гонорарів обговорювалися ще раз на загальних зборах НТШ в 1903 р. *Хроніка,* ч. 15, 1903, стор. 9—10.

шевським і яка об'єднувала в своїх початках радикалів і народовців. Звичайно Павлик уважав І. Франка за відступника Радикальної Партії[68] і за цей вчинок Франка перш за все обвинувачував Грушевського.

До праці в Науковому Товаристві Павлик зголосився в 1897 році, погодившись завідувати бібліотекою НТШ. Про його бібліотечну працю коротко згадує Волод. Дорошенко, підкреслюючи, що він не був фаховим бібліотекарем і вів бібліотеку на свій спосіб, а на завдання бібліотеки дивився очима пропаґандиста.[69] В 1905 році він відійшов від праці в Товаристві. Докладніше про діяльність Павлика на форумі НТШ згадує Іван Франко в одній з своїх статтей присвячених ювілеєві 30-літньої діяльности Павлика.

Франко писав, що Павлик «нездібний слідити за поступом детальної наукової праці в жоднім фаху, уявив собі, що й загалом в товаристві не робиться нічого, гідного його уяви, і що добре буде аж тоді, коли він і йому подібні засядуть на один ступінь вище над дотеперішніми секціями, на якімсь «науковім ареопаґу» (улюблений вислів д. Павлика) і могтимуть судити та критикувати все те, що зроблять інші. Отсе була одна з його провідних думок реформи того статуту, за якою майже два роки побивався д. Павлик (роки 1902—4, Л. В.), задля якої силкувався зорганізувати в товаристві спеціяльну партію, наносячи тим шкоду цілому товариству».[70] Треба ще додати, що з лона цеї опозиції вийшов проєкт, щоб кожна секція НТШ обирала окремого редактора Записок НТШ. Не улягає сумніву, що цей проєкт, який перейшов, був звернений проти головного редактора *Записок* М. Грушевського. Доволі колоритно відношення Павлика до Наукової праці Грушевського з'ясував у вище згаданій праці Франко, який писав, що Павлик «зненавидівши всією душею і всіми кишками проф. Грушевського, перекинув свою ненависть і на його „Історію України", яку він силкувався шарпати прилюдно, де і як може». В дальшому Франко згадував, що він не розумів основних ідей, ані методи Історії України-Руси і «це доказує кождий виступ д. Павлика проти неї, подиктований сліпою, фанатичною ненавистю, а не жодними речевими причинами».[71]

Звичайно, Павликові не вдалося понизити престижу Грушевського і вплинути на членів Товариства і він з великими жалями відійшов від праці в НТШ. До 1901 року Грушевського обирано головою Товариства одноголосно, через аклямацію. В наступних роках через опозицію, його обирано великою більшістю голосів. Статистичне зі-

---

[68] Докладніше про участь Франка в діяльності Радикальної Партії в цінній розвідці Михайла Возняка, «Іван Франко в добі радикалізму», *Україна,* кн. 6. 1926, стор. 115—163.

[69] В. Дорошенко, «Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові», цит. пр., стор. 12.

[70] Іван Франко, «Михайло Павлик. Замість ювілейної сильветки», *ЛНВ,* кн. III, 1905, стор. 184—5. (Цю маловідому статтю Франка передруковано в збірці його статтей *Іван Франко про соціялізм:* Пролог, Нью-Йорк, 1966, стор. 191—233.

[71] *Там же.*

ставлення розподілу виборчих голосів в роках 1901 до 1909 дасть нам певну картину сили опозиції. На основі зіставлення з *Хроніки НТШ* можемо подати таке підчислення:

Уповноважені до голосування	Рік	Голоси за Грушевським	Здержались
34	1901	31	3
54	1902	48	6
41	1903	35	6
62	1904	41	13
60	1905	53	7
43	1907	40	3
48	1909	47	1

На основі цього зіставлення бачимо, що голоси опозиції були дуже нечисленні й їхня сила мінялася з року на рік. Незалежно від малочисельности опозиції проти головування Грушевського в Товаристві, як також щораз більшого розгортання наукової праці, на форумі НТШ майже ввесь час була напружена атмосфера, яка не була конструктивним чинником в діяльности Товариства.

У 1905 році в українській пресі розгорнулася дискусія про можливість і потребу будови українського театру у Львові.[71a] М. Грушевський у цій справі зайняв виразне становище. У своїх статтях «Що ж далі?», «В справі руських шкіл і руського театру», «Не даймося», які друкувалися в Літературно-Науковому Вістнику, Грушевський обстоював думку, що замість форсувати будову театру, треба в першу чергу поширити мережу українських середніх шкіл і на це треба зосередити енергію галицької спільноти. Думки Грушевського повністю поділяв Іван Франко, який у своїй статті «Львівський театр а народня честь» (*ЛНВ,* II, 1905, 122—132) доказував безхосенність того задуму, а також неможливість у тому часі існування сталого українського театру в Львові. Треба сказати, що ця справа наробила великого шуму в Галичині, а закінчилася в судовій залі. Тодішній директор театру М. Губчак заскаржив Ів. Франка і редакцію ЛНВ за їхні статті щодо будови театру і програв судовий процес.

Ця театральна справа збільшила ряди ворогів Грушевського в Львові, які поширювали наклепи, що він виступає проти театрального мистецтва, забуваючи, що Грушевський, Франко, Труш, Чарнець-

---

[71a] З важливіших публіцистичних праць згадаємо слідуючі: М. Грушевський, «Що ж далі», *ЛНВ,* I, 1905, стор. 1—5, «В справі руських шкіл і руського театру», *там же,* III, стор. 11—19, «Не даймося», *там же,* VII, стор. 91—92; Іван Франко, «Львівський театр і народня честь». *ЛНВ,* II, 1905, стор. 122—132, «Замість дискусії-цьвітки полеміки», там же, III, Степан Чарнецький, «Дещо про теперішній стан галицько-руського театру», *ЛНВ,* IV, 1905, стор. 56—64. Також у справі театру забирав голос редактор «Артистичного Вістника» Іван Труш в статтях «Проєкт українського театру у Львові» (ч. 2—3, 1905), «Новий театральний будинок і вигляди на будуче» (там же, ч. 5, 1905).

кий та інші, які забирали слово в справі будови театру у Львові, висказали не лише недоцільність того задуму, браку відповідних мистецьких сил, але також напружені відносини між персоналом і директором театру М. Губчаком. Про ці справи доволі докладно згадує Д. Антонович в своїй праці про розвиток українського театру.[71б]

По першій російській революції в 1905 році, Грушевський поширив свою наукову і видавничу діяльність на Велику Україну. В 1907 році перенесено до Києва «Літературно-Науковий Вістник», а на один рік раніше, за ініціятивою Грушевського, основано там «Українське Наукове Товариство», яке було задумане подібно, як НТШ і мало стати центром наукового життя на Наддніпрянщині. Самозрозуміло, що це причинилося до частого перебування Грушевського в Києві і рівночасно дало притоку до чергового невдоволення деяких членів НТШ, які це інтерпретували, як занедбання праці Грушевського в НТШ. Ці критики не бачили, або не хотіли бачити, що Грушевський намагався пересадити на велико-український ґрунт наукову працю, яку він розгорнув в Галичині і тому, наприклад, Українське Наукове Товариство було зорганізоване на взірець НТШ і користувалося його моральною і матеріяльною допомогою. На думку Грушевського «се був міцніший ніж колинебудь організаційний вузол, який зв'язував культурне життя половин — нероздільної, хоч і розділеної політичними кордонами України. Львівське Товариство здвигнене 35 літ перед тим силами і засобами не тільки Наддністрянської, але й Наддніпрянської України, помагало тепер підняти таке ж і ще більше огнище в Києві — віддавало Наддніпрянській Україні свій довг, і се була важна в своїх наслідках маніфестація».[72] Проте ця концепція Грушевського поставлення твердих основ наукової праці у Львові і Києві не завжди була вірно інтерпретована й оцінена в деяких кругах НТШ. Проте це негодування опозиції відносно частих поїздок Грушевського до Києва і занедбання справ Товариства, не були основною причиною наростаючого великого конфлікту між ним і опозицією, який завершився в 1913 році. Також закиди, що Грушевський окружив себе «молодиками» і також через «непродумані виступи і підшепти» почав проти себе настроювати деяких людей із свого колишнього вузького круга співробітників[73] — лиш частинно правдива і відноситься до кількох його учнів і співробітників, які перейшли в табір активної опозиції. Тут в першу чергу маємо на увазі Ст. Томашівського, великого звеличника Грушевського до приблизно 1908

[71б] Д. Антонович, *Триста років українського театру,* Прага, 1925, стор. 165—7.

[72] Мих. Грушевський, «Велике діло», *Україна,* ч. 32, 1929, стор. 8—9.

[73] Волод. Гнатюк, цит. пр., стор. 369.

Докладні дані про склад Управи НТШ, як також членів адміністративного апарату Товариства, подані в *Хроніці НТШ,* ч. 41, 1910, стор. 17—48. Треба згадати, що заступником Грушевського по адміністративних справах був інж. Григорій Пежанський, секретарем Товариства і канцелярії В. Гнатюк, бухгалтером В. Угрин, бібліотекарем І. Кревецький. Музеєм завідував Іван Раковський.

року, який разом з В. Охримовичом, В. Шухевичом і Ст. Дністрянським та іншими членами стали головним інструментом в підготовленні головної баталії проти Грушевського на загальних зборах Товариства в 1913 році.

Головної причини генеральної кампанії проти голови НТШ, треба в першу чергу шукати в критично-публіцистичній праці Грушевського в тих роках. На нашу думку М. Грушевський був би «персона ґрата» в очах галицьких патриціїв, якщо б займався виключно науковою працею і не займався питаннями суспільного, політичного, економічного і культурного життя в Галичині. Проте Грушевський не був типом засушеного кабінетного вченого, який не реаґував на сучасні вимоги життя — його успіхи й недоліки. Коли ще згадати темперамент Грушевського і його безкомпромісовість в загально-громадських справах в тих роках, тоді стане ясно, що вирішальний бій між ним і опозицією був неминучий.

У 1911 році появилася збірка статтей Грушевського *«Наша політика»,* яка стала так би мовити остаточним «актом обвинувачення» Грушевського в очах галицьких провідників і приспішила вибух наростаючого конфлікту.

Щоб докладно зрозуміти обурення в галицьких політичних кругах виданням Грушевського мусимо коротко зупинитися над змістом цеї інтересної публікації, яка на жаль, до наших часів не була докладно обговорена.

Збірка статтей Грушевського складалася з сімох розділів — головно передруків з його статтей в *ЛН Віснику:* «Під нинішню хвилю», «Два роки галицької політики», «Реальна політика на галицькому ґрунті», «Малі діла», «Ера фінансово-економічна», «З нашого культурного життя» і «По виборах». На 119 сторінках брошури М. Грушевський докладно аналізував різні ділянки українського життя в Галичині.

Тут в першу чергу треба відмітити його критичну аналізу найвпливовішої української національно-демократичної партії в Галичині і її провідників — членів «Народнього Комітету».

Грушевський виразно подав мотиви, що спонукали його подати свої завваги до політичної діяльности гал. діячів — «Пишу не в осудження, — пише Грушевський, — нинішних політичних діячів, в добрих інтенціях котрих не хочу сумніватися, а в осудження вибраного ними політичного курсу. Не маючи сам аспірацій до активної політики, ані своїх кандидатів на активних політиків, не маю ні спеціяльних приятелів ні противників між нинішними представниками, не маю заміру когось нищити, а когось висувати . . . Справа іде про річі занадто дорогі і важні для всього народного життя, аби придивлятися пасивно . . .».[74] В тому контексті Грушевський розглядав галицьку політику українців не як відірване явище, а як частину загального українського політичного процесу. «Наша Галичина, писав він, по-

[74] М. Грушевський, *Наша політика,* Львів, 1911, стор. 15.

винна служити для цілої України її так би сказати — політичною рекомендацією, на котру б Українці могли покликатися і сказати — от куди ми простуємо, от якими дорогами хочемо іти для створення свого національного життя».[75] Проте мотиви й інтенції автора були інтерпретовані, як особисті порахунки Грушевського з народовецькими діячами...

Щож закидав Грушевський нашим галицьким політикам?

В першу чергу він закидав політичним провідникам безпринциповість у веденні політики, яка дуже часто проявляла себе в опортунізмі. Це явище ілюстрував Грушевський численними українсько-польськими угодами того часу. «Все в рішучий момент, писав він, спокушував її (галицьку політику — Л. В.) сатана „концесіями", зачиналося від системи, кінчалося дрібними здобутками, і за ними тратилися роки витривалости, абстіненції, пожертвовання.[76] В Галичині санкціонувався курс «розмінювання принципіяльних змагань на «малі діла», безперечно корисні для даної громади чи місцевости, а часом може й цілої людности краю, — але діла цілком не созмірні з завданнями моменту, з тими справами, які мають реалізуватися загально-народньою політикою».[77] Вже починаючи від «Баденівської угоди» виразно бачимо опортуністичну настанову української галицької політики, яка задоволялася відносно малими поступками з польської сторони. І в слід за цим вимога до політичних провідників, які не можуть «віддавати національні інтереси за миску сочевиці, призначеної для «свого повіту», «для свого товариства», взагалі «для своїх» . . .» (стор. 69) Грушевський виразно писав, що галицьким політикам не по дорозі з польськими політиками східньої Галичини і з москвофілами. Поляки завжди дуже зручно використовують угодовецькі настрої українських провідників в Галичині.[78]

В дальшому Грушевський закинув галицьким політикам конспіративність і закулісовість — це явище ілюструє Грушевський численними фактами з тодішнього галицького життя. Немає тут змоги докладно проаналізувати всі важливіші пустуляти Грушевського. Тут лиш підкреслимо, що Грушевський уважав, що політична боротьба захоплює чимраз ширші крути українського громадянства, і вона мусить захоплювати, щоб вивести наш нарід з нинішнього поневолення. «На нашім поколінню обов'язок — передати будучим поколінням, — писав Грушевський, — наші народні маси скріплені національно, виховані політично, а не дезорганізовані і деморалізовані» (стор. 117). Щоб це осягнути українська політика мусить бути

[75] М. Грушевський, цит. пр., стор. 119.
[76] *Цит. пр.*, стор. 48.
[77] Цит. пр., стор. 68.
[78] Грушевський уважав, що в Галичині існувала розбіжність між політикою «українського громадянства, глибоко переконаного в неможливості в даних обставинах ніяких компромісів українського життя з польським режімом і його представниками — і політикою укр. парляментарних представників, що ніяк не можуть витримати простої лінії, яку диктує їм громадянство» (стор. 10).

«чесна, принципіяльна, характерна — нехай гартує і виховує політично. Тоді вона, хоч би і не вінчалася безпосередніми реальними користями, збільшає відповідну енерґію народу, розвиває в нім сили духовні, культурні, організаційні, котрі забезпечать народові будучність навіть в найприкріших державних чи політичних чи соціяльних обставинах» (стор. 117). Це були надзвичайно важливі ствердження не лише для української справи в Галичині, але для всіх українських земель, які були розшматовані кордонами чужих держав. На нашу думку тут Грушевський виявив себе далекозорим українським державним діячем, правдивим «стейтсменом», а не політиком свого «рідного загумінку». У своїх поглядах він виходив із загально-національних заложень і схоплював усі ділянки і прояви національного життя.

У своїй критиці українського життя в Галичині, Грушевський звернув спеціяльну увагу на занедбання культурних вартостей. Він писав: «Друга сторона нашого суспільного життя, від котрої вважав я потрібним остерігти нашу суспільність — се занедбування і легковаження культурно-національних вартостей, яке не припадком збіглося з легковаженням принципіяльности в політиці і з неохотою взагалі до всякої «ідеології» . . . Культурний зміст українського життя в Галичині сорозмінно бідніє і яловіє, її артистична продукція не підноситься, а упадає, і з огляду, що нинішні обставини держать і мабуть ще досить держатимуть Галичину на чолі українського національного життя, се явище дуже шкідливе взагалі з становища цілого нашого національного життя».[79]

Грушевський, як голова НТШ і духовий провідник України в тому часі бачив дуже докладно, що культурна ділянка життя нидіє, а творці української культури — письменники, поети, вчені й інші діячі культури не мають належної моральної і матеріяльної піддержки з боку галицького громадянства. Книжки не розходяться, їхні автори проживають в непригожих життєвих умовинах. Якщо б не допомога наддніпрянських меценатів, мабуть Грушевському не вдалося б розгорнути такої діяльности, яку він розгорнув у ділянці національної культури. Звичайно без належної матеріяльної піддержки було б неможливо розгорнути видавничу діяльність, розбудувати бібліотеки, музеї, й інші установи, які служили розвиткові національної культури. Грушевський писав, що для «книжки нема ґрунту в покупній силі інтеліґенції», а також попит на книжку не стоїть в ніякій пропорції до чисельного наростання інтеліґенції, яка в багатьох випадках не цікавиться розвитком національної культури. «Хочемо самостійности економічної, писав Грушевський, се тепер стало модним кличем. Але не треба забувати, що не менше, а ще більше важно і неминучо потрібно стати на власні ноги в сфері культурній. З сього боку нам бракує ще дуже багато . . . Старі письменники замовкають, почуваючи себе зайвими гістьми серед фінансово-економічних інтересів суспільности; дебютанти спішать перейти до «серіозніших зай-

[79] *Наша політика*, стор. 14—15.

нять».[80] Грушевський виразно підкреслював, що «самостійність духова» — національна культура повинна стояти на першому місці в галицьких провідників інтеліґенції і взагалі громадянства.

Можливо, що в деяких випадках Грушевський у надто згущених барвах представляв галицькі справи — але в основі він вірно схопив тодішню дійсність. М. Кордуба, один з визначніших українських істориків, коментуючи працю Грушевського в 1916 році писав, що провідним думкам Грушевського тоді відмовити признання, хоч з деякими насвітленнями його не погоджувався (напр. його недоцінювання «ери фінансово-економічної» і «малих діл» галичан). «Бувають виїмкові книжки, писав Кордуба, які з часом не тільки не тратять зі своєї інтенсивности, а противно все стають більше актуальними. До таких книжок причислюємо „Нашу політику" Грушевського».[81] Визначний діяч НТШ і пізніший його голова, проф. І. Раковський з перспективи років писав, що Грушевський в «Нашій політиці» піддав політику галицьких діячів об'єктивній критиці, та висловив багато цінних уваг, з яких на жаль, наші „практичні" політики не скористали, вважаючи їх теоретичними висновками вченого».[82]

Галицькі провідники, мабуть, не зрозуміли інтенцій автора «Нашої політики» і замість об'єктивної дискусії висунених питань, зачали разом з опозицією в НТШ нагінку на Грушевського, стараючися усунути його від головства в НТШ, а також, можливо, і позбутися його з Галичини. Доволі докладний перебіг тодішніх подій знаходимо в «Щоденнику» Чикаленка, який брав активну участь в «очищенні» Грушевського від закидів опозиції і в цій справі приїздив на загальні збори НТШ до Львова в 1913 році.

Головачі Національно-демократичної партії разом з опозицією проти Грушевського в НТШ зачали свій головний похід проти Грушевського, підготовляючися з ним до головної розправи на загальних зборах Товариства, які відбулися 29 червня 1913 року. Цікаво ствердити, що в *Хроніці НТШ*, в якій завжди поміщувано докладний перебіг зборів Товариства, зовсім не подано перебігу нарад, обмежуючися лише до дуже короткої згадки про згадані збори.[83]

В червні 1913 року вийшла анонімна брошура «Наша політика і проф. Грушевський», яку написав колишній ученик і прихильник Грушевського Ст. Томашівський.[84] Цього памфлету нам не вдалося роз-

---

[80] Цит. пр., стор. 94.

[81] М. Кордуба, «Грушевський про „нашу політику"», *Вістник СВУ*, ч. 128, 1916, стор. 787.

[82] І. Раковський, цит. пр., стор. 86.

[83] *Хроніка НТШ* (нім. вид.), ч. 55, 1913, стор. 6—7.

Також треба згадати, що в офіційній *Історії Наукового Т-ва ім. Шевченка* (Нью-Йорк—Париж, 1949) зовсім зіґноровано ці події і причини відходу Грушевського від праці в НТШ і уступлення його з головства в 1913 році.

[84] Авторство цеї брошури було загально відоме членам Товариства. Про це м. і. згадує Д. Дорошенко в свойому листі до В. Липинського з 1. XI. 1929 року, мовляв, «я побачив, що вона (інша брошура — Л. В.), зовсім

добути. За допомогою д-ра П. Ісаїва і ред. Є. Зибликевича з архіву Східньо-Европейського Дослідчого Інституту ім. В. Липинського у Філядельфії одержали дві останні сторінки з цеї брошури. Також уривки з брошури Томашівського наводить в своїй праці М. Остапович і О. П. Білозерський «Президент — життя і діяльність М. Грушевського» (Львів 1937, перевидано в Нью Йорку в 1957 році). Цю брошуру було дуже тяжко роздобути навіть перед 1939 роком. Про це виразно пише Вячеслав Липинський в свойому листі до О. Скорописа з 23 листопада 1929 року, мовляв, «Тільки трудно буде цим історикам знайти цю знаменну брошуру, бо „український Катон”, кинувши таке обвинувачення, сам потім, коли Грушевський вибився на верх в 1917 році, визбирав скрізь оцей свій твір, так, що навіть в бібліотеці НТШ його нема».[85] Саме це «визбирання» і знищення майже усіх примірників памфлету Томашівського його автором, безпосередньо спричинилося до його недоступности. Тому в нашій праці ми змушені користуватися лише уривками памфлету, а також вищезгаданою працею М. Остаповича і Білозерського.

У анонімному памфлеті читаємо, що «так про українську політичну репрезентацію ще ніхто з українців не говорив, як заговорив проф. Грушевський. Бо й короткий зміст усіх статтей такий, що українські посли соймові і парляментарні та управа націонал-демократичної партії — то ватага злочинців, що запродалися полякам і докладала усіх заходів, щоб паралізувати порив народу до волі ... «Наша політика» показує якнайкраще, як не можна писати на політичні справи».[86]

Томашівський дальше писав, що Грушевський «уникає конкретних фактів нашого політичного життя», без огляду, що в своїх статтях автор «Нашої політики», обговорював кождий аспект українського життя в Галичині, наводячи численні приклади його недолугости. Вкінці Томашівський писав, що «Тим болючіше вражає нас якась штучність, односторонність, слабе або ніяке умотивування і якась прикра завзятість, що віє зі стрічок проф. Грушевського, котрий прожив 16 літ у Галичині і тут доступив найвищих громадських почестей».[87]

В дальшому автор брошури обвинувачував Грушевського своєрідним деспотом, який збагачується коштом НТШ. Автор писав, що «проф. Грушевський нічого не робить для Товариства без солоної заплати. Чи в такім разі дивно, що проф. Г. — як впевняють знавці — *заробив* на своїм проводі в Н.Т.Ш., вже не менше як 100.000 (сто тисяч) корон? Зате суми страт, які мало НТШ за 17 літ головування

не торкається анонімної брошури, звернутої проти Грушевського, що її автором, як тоді всі казали, був Томашівський». (З архіву В. Липинського).

[85] З архіву В. Липинського у Філядельфії. В. Липинський в 1929 році збирав матеріяли про С. Томашівського у зв'язку з полемікою поміж ними, що провадилася на сторінках «Діла» і в «Новій Зорі» в 1929 році.

[86] М. Остапович і О. П. Білозерський, Президент ..., Нью-Йорк, 1967, стор. 38.

[87] *Цит. пр.*, стор. 39.

проф. Г., ніхто вже нині не всилі означити...».[88] Вже сам факт, що Томашівський не відважився підписати своїм прізвищем свій памфлет, промовляє за себе. Замість обєктивного обміну думками, Томашівський вибрав шлях публіцистичного обвинувачення базованого на голословних твердженнях, а не на критичному розгляді статей Грушевського.

В грудні 1913 року у відповідь на обвинувачення опозиції і Томашівського, три члени Товариства Осип Роздольський, Михайло Мочульський і Іван Джиджора видали окрему брошуру «В обороні правди», в якій на основі звітів Товариства спростовували закиди про хабарництво голови, невдалу його фінансову і наукову політику, а також докладно вияснили справу цих леґендарних сто тисяч корон, що їх мав «заробити» Грушевський на НТШ. З цеї брошури в нашому архіві маємо лиш її останню сторінку. Тому, що вона належить до «білих круків» і ледви чи вона заховалася в Галичині, дозволимо собі навести з неї довший уривок. Автори писали, що члени опозиції мали «повну змогу довідатися докладно з книг Т-ва про заробітки проф. Г., чомусь не хочуть обчислити цьої суми. Мабуть, не з лінивства... В данім випадку було авторам брошури далеко „зручніше" голосно сказати, що проф. Грушевський на самих „Записках" заробив рахуючи скромно „кількадесять тисяч корон». Відтак брошура подасть свої «ревеляції» про те скільки проф. Гр. заробив на своїй Історії, відтак ще дещо виссе з пальця і при кінці брошури напише вже, що він «на своїм проводі в Т-ві заробив не менше, як 100.000 корон». Правда — ефект для клеветника есть!... Але ми почислимо те, чого не хотів почислити «Ком. Г. добра» і назвемо суму заробітків проф. Рр. в Т-ві. Отже счисливши все, що знаходиться на конті гонорарів проф. Гр. в головній книзі Т-ва (а се записано правильно, як признає сама брошура») маємо такі цифри: Рік 1902 побрано гонорару К. 8.384 (в тім к. 7.000 ухвалених Виділом 15 мая 1902 за попередні роки); в 1903 — К. 3.020; в 1904 — К. 1.444.09; в 1905 — К. 1.821.60; в 1906 — К. 1.000; в 1907 — К. 1.900, в 1908 — К. 1.350, в 1909 — К. 1.450, в 1910 — К. 1.517.60, в 1911 — К. 507.32, в 1912 — К. 600, в 1913 — К. 1627 (рахуючи до загальних зборів 29 червня 1913) *Разом К. 24.621.61.*. Отсе ввесь заробіток проф. Гр. на Т-ві».[89]

Як бачимо оборонці Грушевського базували свої твердження на касових книгах Товариства. Згадуючи про цю легенду 100.000 заробітку Грушевського на НТШ, В. Липинський в свойому листі до О. Скорописа саркастично писав, що «Історики будуть колись дивуватися, як це на бідній і пригніченій українській науці та літературі люди могли аж стільки, поза плечима, мовляв, заробляти».[90]

В загальному опозиція обвинувачувала Грушевського в корупції, занепаді видавничої і наукової праці в Товаристві і взагалі в само-

---

[88] Комітет Громадського Добра (О. Томашівський), *Наша політика і проф. Грушевський,* 1913, стор. 14.

[89] «В обороні правди» (згаданий уривок ми одержали з архіву В. Липинського у Філядельфії від д-ра П. Ісаїва).

[90] Лист від 23 листопада 1929 (архів В. Липинського).

реклямі. Брошура т. зв. Комітету громадського добра з під пера Томашівського мала спричинитися до усунення Грушевського від головства в НТШ.

Цю брошуру дали Грушевському перед відкриттям загальних зборів Товариства. Про цю подію докладно згадує Грушевський в своєму листі до Є. Чикаленка з 23. VIII. 1913 року: «Справа була поведена, пише Грушевський, крім хамської підлоти, діявольське коварно. Брошура була розіслана тільки своїм, або далеким, що не могли приїхати; ми її не бачили. Але підчас виборів, на виділі, приніс і положив її на стіл заступник голови. Тому, відкриваючи збори, я згадав про її появу і незалежно від змісту (його я не знав), я зажадав збори перервати; вибрати насамперід комісію для розслідження справи. Але „опозиція", бачучи свою більшість, спішила вибрати свій виділ».[91] Грушевський покинув збори і тоді розгорнулася боротьба між прихильниками і противниками Грушевського. Про це він у згаданому листі писав, що «мої сторонники боролись, як могли, провалили Горбачевського на голову і вибрали хоч плохенько — при 3-ім голосуванню мене. І почали умовляти, щоб я не зрікся, хоч через вакації зістався, коли однаково не урядую і т. д.». Грушевський під натиском своїх сторонників вибори прийняв. Про це він писав: «Але коли мене намовили не зрікатися зараз я мусів відложити. Гадка була така, що члени бувшого виділу надрукують брошуру, де відповідять на різні закиди анонімної брошури, а я загальну брошуру, вияснюючи свої завдання і мотиви діяльности. Я вернуся коло Успенія, люди почнуть зїздитися 1/IX с. ст. Переважно вони рвуться до дальшої боротьби, вважають теперішній провал епізодом, але я певен того. Люди се хороші, вони не можуть боротися з противниками їх зброєю. А я, незалежно від висліду сієї боротьби, почуваю себе морально визволеним від усякого дальшого страждання на галицькім ґрунті. Та й взагалі думаю, що се «нині одпущаеши». 25 літ я «орґанізував», наставляв себе під усякі удари, своєю нервовою силою загладжував усякі вибої на дорозі. Досить, більше від мене ніхто не може жадати — та й нема тої нервової сили в мені. Сі 25 років можна рахувати за 50 в інших, кращих обставинах».[92]

Утому листі Грушевський згадував, що компанію орґанізував Народ. Комітет, К. Левицький, В. Бачинський, Романчук — і що завдяки їм «могли зробити своє діло „опозиціоністи" — Томашівський, Рудницький, Труш і Ко., котрим хотілося захопити Товариство в свої руки (навіть на голову перли Горбачевського в Празі), себто зіставити Т-во фактично без голови, аби тільки позбутися мене».

Згадані загальні збори НТШ повністю виявляють обличчя і «стратегію» галицьких політиків і опозиції в НТШ, які в невідповідний і неетичний спосіб бажали позбутися Грушевського. Всі їхні закиди відносно «зловживання» фондами Товариства, послаблення наукової і видавничої праці в Товаристві у світлі даних в *Хроніці НТШ* і касо-

---

[91] Є. Чикаленко, *Щоденник*, стор. 387—8.
[92] Є. Чикаленко, цит. пр., стор. 388.

вої книги Т-ва не відповідають правді і можуть бути лише свідоцтвом морального убожества тих, які вели кампанію проти Грушевського. Не зважаючи на заходи опозиції його все ж таки обрали головою. Треба підкреслити, що проти Грушевського стали провідники найсильнішої галицької партії та їхні прихильники в НТШ, а все ж таки Грушевський переміг. Проте він виразно побачив, що дальше не зможе провадити своєї праці у Галичині і повинен покинути працю в НТШ і зріктися головства. Так могли поступити проти Грушевського справді люди «малих діл», які спричинилися до занепаду наукової праці в Товаристві і до розриву з Великою Україною. Про дальші події у зв'язку з загальними зборами НТШ у 1913 році знаходимо вістки в Щоденнику Чикаленка й *Хроніці НТШ*.

Треба згадати, що збори доручили новому виділові виробити проєкт нового статуту, в якому всі члени Товариства повинні мати права голосу, а заразом пляновано обмежити права членів з Великої України в переданні їхніх повновластей при виборі нових членів Управи НТШ.

В нову Управу Товариства увійшли Степан Томашівський (заст. голови), Володимир Левицький (референт видань), Василь Щурат, Юліян Мудрак, Волод. Вергановський, Степан Рудницький і Богдан Барвінський. До статутової комісії обрано В. Охримовича, Ст. Томашівського і Ст. Рудницького[93] — всі вони активно поборювали Грушевського на загальних Зборах. Отже Грушевського поновно обрано головою Товариства, але до Управи в більшості входили люди з опозиції — отже діяльність майбутнього голови заздалегідь були засуджені на невдачу і засудження.

Тим часом у вересні Грушевський прибув до Києва і скликав нараду київських членів Товариства,[94] на якій докладно розказав про події на останніх загальних зборах НТШ. Грушевський заявив, що у Львові витворилася тяжка атмосфера, в якій йому важко працювати — тому він вирішив порадитися з київськими членами Товариства, чи має уступити з головства в НТШ. Чикаленко пише, що київські члени після довгої наради, згодилися з Грушевським відносно його резиґнації, а заразом вирішили домагатися від наступних загальних зборів, щоб вони дали повну сатисфакцію Грушевському, а також не обмежували членів НТШ з Великої України у правах передавати свої голоси на загальних зборах і в цьому відношені не міняли статута. Внаслідок того Грушевський надіслав письмо до Управи НТШ, в якому зрезиґнував з головства в Товаристві.

Цікаві нотатки про ці події знаходимо в спогадах учасника київських нарад Дмитра Дорошенка. В першу чергу він підкреслював, що всі знали про «необмежену амбіцію» Грушевського, але «все це

---

[93] *Хроніка НТШ*, ч. 56, 1913, стор. 2.

[94] В нараді брали участь К. М. Антоновичка, М. Ф. Біляшевський, М. П. Василенко, Д. І. Дорошенко, С. О. Єфремов, О. І. Левицький, В. М. Леонтович, В. М. Перетц, О. О. Русов, В. П. Цимбал, О. Г. Черняхівський і Є. Чикаленко. Є. Чикаленко, *цит. пр.*, стор. 396.

було в наших очах дрібницею в порівнянні до його великих заслуг перед українством, і ми охоче прощали йому, або, краще сказати, не зважали на його «гріхи», тим більше, що в очах ворогів він втілював у своїй особі цілий український рух, і вони зосереджували на ньому всю свою ненависть, він служив постійною метою їх злобних наклепів, вигадок, доносів і клевети. В таких уомвах не кожен заховав би рівновагу духа і здорові нерви».[95]

Він рівночасно зазначує, що київляни знали про причини походу опозиції на Грушевського, в якім виявилася ображена амбіція і заздрість. Київляни, як згадує Дорошенко, не могли погодитися з методою і формою виступів проти Грушевського і вважали за свій обов'язок заступитися за нього. Київські члени Товариства звернули увагу на намагання новообраної управи НТШ змінити статут Товариства. «Позбавити їх (київських членів НТШ — Л. В.), писав Д. Дорошенко, права голосування через своїх заступників означало перш за все ослабити позицію Грушевського, а крім того взагалі це мало метою ослабити вплив російських українців на львівське Наукове Товариство. Тому ми на це погодитися не могли».[96]

Збори київських членів доручили проф. Д. Дорошенкові і Перетцу скласти відповідний меморіял п. н. «В справі зміни статуту Наукового Товариства ім. Шевченка» і розіслати всім членам Товариства.[97] Цю записку підписало 15 дійсних членів Наукового Товариства. Проте конфлікт не розгорнувся в площині речової дискусії, а проявив себе в незбалянсованій емоційности противників Грушевського, які застосовували в своїй боротьбі неакадемічних методів.

Тим часом Управа Товариства вирішила скликати надзвичайні загальні збори НТШ у зв'язку з резиґнацією Грушевського і змінами статуту Товариства. Збори відбулися 26 грудня 1913 року. Київські члени НТШ вислали на ці збори трьох своїх відпоручників — Є. Чикаленка, В. М. Шемета і В. Леонтовича. Докладні записки з цеї поїздки, що кидають світло на тодішню ситуацію в НТШ, збереглися в спогадах Чикаленка. Делеґати одержали припоручення заявити на за-

---

[95] Д. Дорошенко, *Мої спогади про недавнє минуле,* 1949, стор. 158.
[96] Д. Дорошенко, *цит. пр.,* стор. 159.
[97] У спогадах Чикаленка (стор. 398) подано, що цей меморіял уложив С. О. Єфремов. Одначе Д. Дорошенко спростовує цю вістку. Можливо, що Чикаленко на основі статтей Єфремова проти зміни статуту, які появилися в «Раді», також приписав йому авторство згаданої записки зладженої Дорошенком і Перетцом. В своєму листі до В. Липинського з 7. IX. 1929, Дм. Дорошенко твердить, що «автором тої брошури був я, але як би Ви мене тепер різали я змісту не пригадую».

Думаємо, що цей меморіял виготовив Д. Дорошенко і В. Перетц при співпраці інших членів НТШ в Києві. В нашому архіві знаходиться остання сторінка згаданої брошури. Вона появилася 5. XII. 1913 року в Києві із слідуючими підписами: Катерина Антоновичева, Микола Біляшевський, Микола Василенко, Дмитро Дорошенко, Сергій Єфремов, Ореста Левицького, Володимира Леонтовича, Юлії Леонтовичевої, Константина Михальчука, Волод. Перетца, Олександра Русова, Василя Цимбала, Олександра Черняхівського, Євгена Чикаленка і Іллі Шрага.

гальних зборах про свій вихід з Товариства, якщо збори не дадуть повної сатисфакції М. Грушевському.

Чикаленко пише, що більшість членів НТШ в Києві висловилися, що Грушевський повинен дальше лишитися головою Товариства, якщо одержить певну сатисфакцію. Вони брали до уваги історію НТШ, яке було «засноване спільними силами українців російських і галицьких і повинно лишитися загально-українською інституцією, а не локально-галицькою».[98]

Делеґати, приїхавши до Львова, спершу зустрілися з Джиджорою та іншими прихильниками Грушевського, а опісля відвідали голову Українського Парляментарного Клюбу, Костя Левицького, який, як пише Чикаленко, був «всесильною людиною» в Галичині, а заразом керував кампанією проти Грушевського на попередніх загальних зборах. Спершу Левицький заявив, що не має жадного відношення до конфлікту в Товаристві, але після заяви делеґатів, що київські члени вийдуть демонстративно з Товариства, коли Грушевський не одержить повної сатисфакції, погодилися скликати нараду галицьких нотаблів з наддніпрянськими висланниками. Ясно, що тут ішлося не лише про особу Грушевського, але в першу чергу про взаємини Великої України з Галичиною, які стояли під великим знаком питання у зв'язку з подіями в Науковому Товаристві.

Чикаленко відвідав також Євгена Олесницького і Степана Федака — двох провідних галицьких діячів. «Обидва вони, пише він, обіцяли помагати нам, бо високо цінять наукову діяльність Грушевського і дуже не бажають розриву з Україною підчас боротьби за соймову реформу. Олесницький просто сказав, що коли австрійський уряд і рахується з галичанами, то тільки через те, що за їх спиною стоїть 30 міліонів українців в Росії».[99]

Надзвичайно важливим для повнішого схоплення тодішнього конфлікту являється перебіг нарад нотаблів. Спогади Чикаленка є дуже важливим джерелом для насвітлення цих подій. Якщо взяти до уваги, що Чикаленко, не був особистим приятелем Грушевського, а також те, що його спогади не були оспорювані, як нам відомо, ніким з учасників подій, можемо уважати їх за відносно об'єктивне джерело. На нараду нотаблів прибули професори С. Дністрянський, О. Колесса, Ст. Рудницький, Ст. Томашівський, а також тодішний редактор «Діла» В. Панейко, Волод. Шухевич, В. Охримович, Л. Цегельський та інші видатні діячі й учені. З прихильників Грушевського під натиском київських делеґатів запрошено Джиджору і Мочульського — двох авторів брошури в обороні Грушевського.

Позиції київських членів представив В. Леонтович повторивши усі домагання киівлян. На це Панейко заявив, що «з нашим виходом (себто київських членів НТШ — Л. В.) не порвуться відносини між Україною і Галичиною, бо в історії зносин двох частин України ці ниточки й непомітні будуть» (стор. 401). В дальшому Дністрянський

---

[98] Чикаленко, цит. пр., стор. 398.
[99] Чикаленко, стор. 400.

і Шухевич, давніші неприхильники Грушевського, ще раз обвинуватили голову Товариства в деспотизмі й автократизмі, та що він поводився і розпоряджався НТШ за допомогою голосів з Великої України, як «своїм власним господарством». В. Шухевич у свою чергу доводив, що «поки не було Грушевського у Львові, то галичани вільно собі зносилися з Україною, і українці бували у нього у Львові, а коли приїхав Грушевський, то всі зносини опинилися в його руках» (стор. 401).

На ці закиди Чикаленко відповів, що Грушевський був представником Київської Громади і, що наддніпрянці уважають його за «свого посла-амбасадора, а через те й вели зносини через нього, і кривду, зроблену йому, вважаємо за кривду всій Україні» (стор. 401). У свою чергу Леонтович відповів на закиди Дністрянського, що дуже дивно виглядає, що проти «самовластя» Грушевського ніхто не протестував відверто ні у виділі, ні на загальних збрах Товариства, а опозиція вжила «огидного способу — анонімної брошури й опорочили нашого найчільнішого чоловіка» (стор. 402). Кость Левицький, як голова наради, запитався київських делеґатів чи мають якусь конкретну пропозицію в справі ліквідації конфлікту. На це Чикаленко заявив, що на Загальних Зборах НТШ повинна бути винесена така постанова-резолюція: «Загальні збори, осуджуючи способи боротьби, ведені проти проф. М. Грушевського і ставлячи високо його діяльність і заслуги для Наукового Товариства ім. Шевченка, висловлюють йому найбільше признання і просять його і надалі лишитися головою Товариства».[100]

Ця резолюція викликала загальне обурення опозиції, які не бажали засудження їхніх методів боротьби з Грушевським. Тут пригадуються слова І. Макуха, який коментуючи ці події писав, що «це був бунт малих людей проти велетня науки».[101]

Внаслідок неузгодження і загального акцептування предложеної резолюції, київські делеґати заявили, що Грушевський не повернеться до Товариства, а на надзвичайних зборах НТШ, делеґація прочитає таку заяву, що була зложена у Києві:

«Зважаючи на те, що попередні загальні збори не осудили недостойних способів боротьби і аґітації, ведених проти проф. М. Грушевського, — зважаючи на те, що теперішні загальні збори не дали належної сатисфакції проф. М. Грушевському, якому ми цілком довіряємо і заслуги якого перед Науковим Товариством високо цінимо, ми нижчепідписані, не можемо зоставатися надалі в Товаристві і заявляємо про свій вихід з числа його членів».[102]

---

[100] Цю резолюцію заздалегідь виробила київська делеґація з членами попередньої управи НТШ. Чикаленко, цит. пр., стор. 402.

[101] Іван Макух, *На народній службі*, Дітройт, 1958, стор. 80.

Макух уважав основну причину конфлікту в тому, що «малі люди просто завидували Грушевському в його науковій славі та великому авторитеті у незалежних громадських колах, зокрема серед діячів молодого покоління і студентів» *(там же)*.

[102] Чикаленко, цит. пр., стор. 402.

Щоб запобігти дальшому розбиттю національних і наукових сил, проф. Колесса виступив з промовою в якій відзначив величезні наукові заслуги Грушевського, зазначуючи також про відємні риси його вдачі. Але, як він відмітив «дефекти в його особистій вдачі... згодом забудуться, а лишиться лише його колосальна праця». Після повного обміну поглядами опозиція і делеґати з Києва згодилися на спільну резолюцію, в якій висловлювався жаль з приводу конфліктів і заразом вказувалося на великі заслуги Грушевського для Товариства. У резолюції члени НТШ просили, щоб Грушевський лишився на чолі Товариства.

Іззовні виглядало, що конфлікт уже полагоджено і Грушевський дальше буде головою Товариства і відкличе свою резиґнацію. Проте ситуація була зовсім іншою. Це виразно показалося на надзвичайних зборах НТШ, що відбулися один день пізніше по нараді київських делеґатів з галицькими нотаблями, 26 грудня 1913 року. Новий виділ перед самими зборами прийняв 50 нових членів, які, як згадує Чикаленко, складалися з прибічників опозиції. Тут треба також згадати, що *Хроніка НТШ* дуже скупо подає дані про перебіг надзвичайних зборів, подібно, як малася справа з попередніми загальними зборами з червня 1913 року. Збори відкрив відомий історик, а заразом провідник опозиції проти Грушевського, д-р Ст. Томашівський, автор анонімного памфлету.

Томашівський заявив, що Грушевський без «видимої» причини зрезиґнував з головства, але виділ тої резиґнаці не прийняв і після «довірочної наради» з київськими делеґатами вносить резолюцію, щоб «загальні збори не приймали резиґнацію проф. Грушевського і просять його її відкликати».[103] Чикаленко насвітлює цю промову Томашівського, як «явне „коварство", бо ми умовилися, що виділ внесе резолюцію від себе, а Томашівський дав зрозуміти, що виділ робить це під пресією галицьких нотаблів та делеґатів з України; ця заява зробила на нас прикре вражіння і ми могли вже сподіватися і надалі якихсь випадків проти нас».[104]

Взагалі в тому конфлікті на центральне місце вибивається постать Ст. Томашівського здібного історика і в 1910-их роках провідника опозиції проти Грушевського. Немає відповідних матеріялів, щоб докладніше насвітлити причини, які спонукали Томашівського перейти у табір противників Грушевського. Знаємо, що в 1905 році Томашівський писав разом з іншими учнями і прихильниками Грушевського в Ювілейному Збірнику присвяченому 10 літтю його наукової праці в Галичині, що «історія колись згадає в тім переломовім моменті ім'я М. Грушевського, як того, що вказував українській інтеліґенції нові дороги й охороняв її від ідейної блуканини».[105] У 1913 він уже був автором пашквілів проти Грушевського, без огляду на те, що саме він був одним з тих, яким Грушевський давав стипендії і взагалі Тома-

[103] *Хроніка*, ч. 56, 1913, стор. 32.
[104] Чикаленко, цит. пр., стор. 406.
[105] «Передмова», Науковий Збірник», цит. пр., стор. VIII.

шівський користувався його моральною і матеріяльною допомогою. Що більше, Томашівський вже після остаточної резиґнації Грушевського з головства НТШ його дальше переслідував. У 1914 році він зробив донос на Грушевського перед австрійським урядом обвинувачуючи його в «москвофільстві».[106]

Тут маємо до діла з незрозумілою патологічною ненавистю до Грушевського, яку можна пояснити бажанням Томашівського стати головою НТШ, що і сталося по резиґнації Грушевського. Ясно, що Томашівський і його спільники не бажали, щоб Грушевський прийняв назад головства в Товаристві. Це їм вдалося досягнути, але з великими втратами для Товариства і взагалі взаємин Галичини з Великою Україною.

Резолюцію виділу НТШ в справі Грушевського прийнято більшістю голосів. Чикаленко пише, що прихильники Грушевського були задоволені перебігом надзвичайних зборів НТШ, на яких виділ «висік» сам себе за аґітацію проти Грушевського, але київські делеґати були лише частинно задоволені зі своєї місії, яка дала хоч «сяку-таку» сатисфакцію Грушевському. Приїхавши до Києва Чикаленко докладно розказав Грушевському про перебіг Зборів і порадив, щоб він більше не вертався до Львова, а також зрезиґнував з головства. Звичайно, Грушевський вже раніше носився з думкою зрезиґнувати з головства, що зазначував у вищезгаданому листі до Чикаленка. Першого квітня 1914 на засіданню виділу НТШ, відчитано листа Грушевського, в якому він ще раз заявив, що він не зможе дальше бути головою Товариства. Це вже було остаточне рішення Грушевського в справі головства в НТШ.[107]

*

Підсумовуючи наші замітки про конфлікт в Науковому Товаристві ім. Шевченка і відхід Грушевського від праці в Товаристві в 1913 році, бачимо, що ніхто не вийшов переможцем, а українська наука зазнала великого удару. Особисто Грушевський виграв цю «війну» і не зважаючи на численну опозицію ще раз був обраний головою на надзвичайних зборах НТШ у 1913 році. Опозиція хоча номінально, під натиском громадської опінії, програла цей двобій, проте зуміла обрати таку управу НТШ, яка складалася головно з противників Грушевського, з якими він не міг співпрацювати і тому зрікся головства.

При аналізі цих подій треба підкреслити один важливий факт,

---

[106] Докладніше в нашій праці «Чому М. Грушевський повернувся на Україну в 1914 році», Український Історик, ч. 3—4, 1967, стор. 106.

В нашому архіві знаходиться донос Томашівського на Грушевського до австрійського уряду з 1914 року. Томашівський докладно обговорює діяльність Грушевського в Галичині, а також його родинні і фінансові справи. Проф. М. Чубатий у своєму листі з 3. X. 1967 пише, що «до мене доходили вістки дуже неприхильні для Томашівського у зв'язку з його зізнаннями перед военним судом проти Грушевського» (лист писаний до автора цеї праці). Цей документ ми одержали від ред. Є. Зибликевича і д-ра П. Ісаїва з архіву В. Липинського у Філядельфії.

[107] *Хроніка НТШ*, ч. 58—59, 1914, стор. 7.

який корисно свідчить про Грушевського і його характер. У своїх виступах він завжди був прямолінійним, свої критичні статті підписував своїм прізвищем і ніс за них повну авторську відповідальність. Опозиція на чолі з Ст. Томашівським у своїй кампанії проти Грушевського уживала неакадемічних, «закаптурених» методів, які проявили себе в публікації анонімних пашквілів та інших необґрунтованих закидах проти голови НТШ, які було дуже легко спростувати на основі офіційних звітів Товариства в *Хроніці НТШ*. Одинокий закид, який мав правдиву основу, відносився до нервової і «диктаторської» вдачі Грушевського. Цю рису його характеру ми насвітлювали вже раніше. Даючи поради Чикаленкові, як він має реаґувати в «Раді» на події в НТШ, Грушевський писав: «Не треба мене» особисто брати в оборону, перед клеветами, котрими войовано при тім (коли вважаєте, що вони не можуть порушити моєї репутації, довір'я і поважання до мене, мусите хіба тільки п'ятнувати як прояв морального здичіння в теперішній нездоровій атмосфері Галичини), я думаю, що 15—20 літ тому навіть у галицьких народовців щось подібне було б неможливе (але мусите запротестувати проти переношування боротьби політичної против противних гадок на ґрунт товариства такого важного, збудованого поколіннями з гал. і рос. України, ріжних партійних напрямків — дискредитувати його, ставити його результати на карту)».[108] Грушевський дальше на перший плян ставив добро Наукового Товариства. Інакше і не могло бути — він віддав НТШ найкращі роки свого життя, ввесь свій труд і енерґію. Він був творцем «золотого віку» українознавчих дослідів і випровадив українську культуру на міжнародній форум, як культуру самостійної нації.

Якщо ідеться про значення від'їзду й розриву Грушевського з Галичиною, то це безперечно була незаступима втрата для дальшого культурно-національного розвитку Галичини, а для Наукового Товариства просто катастрофа. Грушевського в науково-організаційній праці не можна було заступити. Рівночасно із резиґнацією Грушевського з головства в НТШ, зачинається занепад Товариства. Правдиво зазначував О. Лотоцький, що ці молоді плечі, що в спадщину перейняли на себе завдання, які виконував Грушевський, не в силі були провадити справу так, як її провадила ця надзвичайно енерґійна, ініціятивна та многостороння людина».[109]

Свою співпрацю з Науковим Товариством відновив Грушевський в 1920-их роках, як один з найвизначніших організаторів наукового життя на форумі Всеукраїнської Академії Наук у Києві. Проте це вже була доривочна співпраця, проваджена зовсім в інших обставинах і площині, як в 1900-их роках.

Мабуть одинокою «позитивною сторінкою» конфлікту Грушевського з Галичиною можна уважати те, що від 1914 року він всю свою енерґію спрямував на Велику Україну і там став творцем нового вогнища української науки і культури.

---

[108] Чикаленко, цит. пр., стор. 389.
[109] О. Лотоцький, *Сторінки минулого*, т. 2, стор. 152.

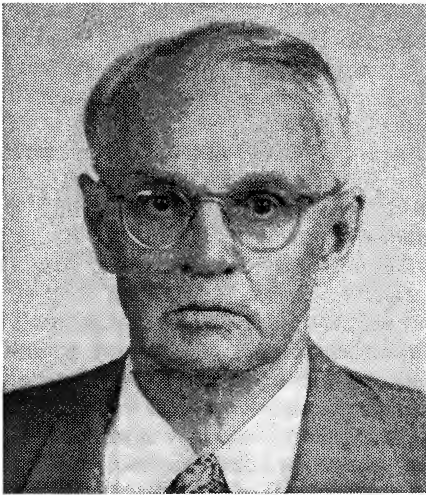
Володимир Міяковський

ВОЛОДИМИР ВІКТОРОВИЧ ДОРОШЕНКО (1879—1963)

(У п'ятьліття смерти)

...*«Ніяк я не сподівався, що переживу Винниченка, Дорошенка (Дмитра), молодших за мене. Вічна пам'ять покійним! Тепер, коли вони стоять перед судом Всевишнього, ми повинні пам'ятати тільки про те добро, що вони вчинили».*

З листа В. Дорошенка, 24. III. 1951 р.

Цей парафраз до відомої латинської приповідки добре характеризує Володимира Вікторовича, як людину. Він завзято змагався за правду - справедливість з живими людьми: вади людського суспільства часто дошкулювали йому. Листи його часто сповнені суворими оцінками людей, що стояли в перших рядах української громади, за невідповідні до їх становища поступовання.

Але він перший поспішав віддати пошану покійним сучасникам своїм згадуючи про те добро, що вони вчинили».

Прийшла черга й на віддачу нашої пошани людині, що в свій час працювала поруч і разом з найвидатнішими діячами науки і літератури, несла на собі величезну й широко закроєну працю в багатьох галузях української культури. Ні війни, ні революції, ні окупації не припиняли його звичних занять, в нових умовах вони набирали лише вужчих форм, але все ж тяжили до взятих раніше широких засягів.

У найскрутніші часи навколо Володимира Вікторовича, як його всі звичайно називали, завжди пробивались культурно-освітні, редакційно-видавничі, науково-дослідні проросні невмиручого духового жит-

тя. Де б він ні був, він одразу обростав книжками, газетами, рукописами і бібліографічними картками. З усіх усюд йому надсилали, навіть менш знайомі люди свої рукописні спогади, свої друковані твори. Так діяло широко відоме ім'я цього довголітнього керівника Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, видатного бібліографа-дослідника, громадського діяча. Крім щоденної роботи з цілим потоком свіжої періодики і нових книжок, він потребував і спеціяльно організованого збирання матеріялів. І от, незалежно від того, чи це був на науковому рівні поставлений бібліографічний опис Шевченкових, або Франкових творів, чи це було дослідження якогось оспорюваного питання, наприклад, про приналежність Гоголя до української літератури, або про складні взаємини Франка й Грушевського, — Володимир Вікторович організував у широких розмірах збирання потрібних даних, розпочинав величезне листування з особами, що могли дати йому якісь потрібні факти, деталі, довідки. В. В. не залишав ні одної можливости про щось довідатися, не використавши її. Архів його листування післявоєнного часу являє собою справжній скарб ще й для багатьох пізніших дослідників.

Моє особисте знайомство з В. Дорошенком сталося лише у Львові в 1943 році. У 1918 році, коли він короткий час працював в Академії Наук у Києві, я вже його там не застав. Ім'я його було мені добре відоме, як автора суттєвих доповнень і поправок у рецензії на безпорадно складений в Полтаві показник статтей до українознавчого історичного журнала «Кіевская Старина». До цих довідників у моїй бібліотеці приєднався ще й том систематичної бібліографії книжок з українознавства, складений В. В. і виданий Російською Академією Наук у серії великої бібліографії слов'янознавства. Пізніше в Києві на початку 20-х рр. мені довелося більше почути про В. В. від І. І. Кревецького, з яким Володимир Вікторович співпрацював перед війною в бібліотеці у Львові. Коли мені й самому довелося в 1943 році опинитися у Львові, моя перша візита спрямована була саме до В. В. Тоді й для мене Бібліотека стала місцем щоденної праці над складанням «Провідника в українській літературі XIX—XX ст.». Отже я мав можливість близько познайомитись і з цим вогнищем української культури, і з його славним керівником, міг оцінити високий подвиг його трудівного життя, його глибоке знання книги, його широку зорієнтованість в історії українського культурного, літературного і наукового життя.

Володимир Вікторович був, як і я, літературознавець та й інтерес до книги і до історичних джерел був у нас теж спільний; на той час він мав уже великий науковий і літературний доробок, серед якого поважну долю займала шевченківська тематика, близька й мені. Дальша наша спільна праця в Українському Музеї в Празі зблизила нас. Тому, перебуваючи після Праги в Німеччині, ми вже почували себе друзями. Ми опинилися в різних біженських таборах: він у Карльсфельді, під Мюнхеном, потім у Берхтесґадені, я — в Авґсбурґу, потім у Ляйпгаймі, під Ульмом . . . Але праця у нас була

спільна: збирання сучасної української документації у формі друкованих і писаних матеріялів для майбутніх бібліотек України. З того й почалося наше листування. За 17 років набралося в мене понад чотири сотки листів В. В. Перший — з датою 3-го січня 1946 р. і останній — з 27-го липня 1963 р., писаний вже під його диктат сестрою Наталією Вікторовною і ним лише підписаний.

Це все листи переважно ділового характеру. Темами їх були питання, що виникали в нашій щоденній праці. Багато місця в листах В. В. займає обговорення академічних справ, що торкалися діяльности УВАН і НТШ, багато давалося оцінок суто персональних окремим діячам обох установ, оцінок, висловлених з рішучою прямотою й одвертістю. Різкість вислову нагадували мені листи Куліша. Я якось навіть написав йому про це, і він відгукнувся виправдуючи гостроту своїх оцінок. 14 квітня 1949 р. він писав: «Єдина людина, з якою я можу говорити щиро — це Ви. Ви тільки не гнівайтесь за мій façon de parler, що я лаюся в листах. Думаю, що признаєте мені рацію за моє зішкірвискакування». Коли я нагадував Володимирові Вікторовичу, що Кулішеві листи не можна було друкувати повністю через ті гострі вислови про живих тоді людей, він знову озвався на це 12-го жовтня 1950 р.: «Не сердьтеся на мене. Я ж не кричу urbi et orbi, а пишу до свого приятеля. Чого ж, скажіть на ласку, я маю в інтимних листах бути надто чемним? Пишу зовсім не думаючи, що мої листи колись хтось друкуватиме. Я пишу їх не для друку. Можете викинути до коша! Але чому не можу сказати правду? Аджеж для потомства власне й найцікавіші щироодверті епітети й характеристики... Ні, якщо колись видаватимете мої (закреслене й над ним надписано — чиїсь) листи, то не крайте їх, Бога ради! А втім мені, мабуть, не доведеться читати тих Ваших видань, бо я вже переступив 71 рік життя, почуваю, що слабну фізично, не маю смаку жити і кожної хвилини готов розплинутися в Нірвані».

Людина досвіду й маштабу Володимира Вікторовича, що колись разом з іншими велетнями науки створював ту знамениту й неповторну атмосферу роботи старого Наукового Товариства ім. Шевченка, мала свій підхід для оцінки людей і не могла примиритися з тим, що діялося навкруги і в таборах, і в установах, і в найближчому йому науковому середовищу. Колись це будуть цінні матеріяли не тільки для характеристики їх автора, але й для зрозуміння тих моральних умов у яких йому доводилося працювати.

Листи В. Дорошенка місцями мають якусь подібність до Шевченкових листів з заслання до друзів, де він жаліється на свою долю, на нудьгу, на одноманітність, на безрадісну перспективу. 2-го жовтня 1946 р. В. В. пише: «Ах, як прикро сидіти тут без свого фахового діла. Ви знаєте, я загину з нудьги-тоски. Я вибитий із колії, вирваний із коренем. Жити не хочеться та ще в таких паскудних, нестерпних умовах... 24-го липня 1948 р. ще така чисто шевченківська мрія: «Хорую, почуваю себе мерзенно. Жити остогидло, але хочеться побачити Київ перед смертю».

Варто тут, на самому початку навести ще одну характеристичну риску Володимира Вікторовича. Ще в 1948 році, коли в Німеччині почала розгортатися видавнича діяльність Української Вільної Академії Наук і появилися перші її видання друкарськими черенками, виникла думка видати серію поштових карток з портретами видатніших представників української науки. У першу чергу мали піти портрети Володимира Вернадського — першого президента Української Академії Наук у Києві, президента Мазепо-Могилянської Академії Наук Степана Смаль-Стоцького, Дмитра й Володимира Дорошенків, Дмитра Чижевського. З цього проєкту нічого не вийшло, бо особи, які порядкували цими справами, на пробу надрукували лише портрети С. Смаль-Стоцького і Д. Чижевського на такому жалюгідному папері, що ввесь наклад лишився без ужитку. Але В. Дорошенко прислав цікаве заперечення щодо вибору його особи для цієї серії. «Що Вам прийшла за охота зачисляти мене до вчених і навіть друкувати моє поличчя, — писав він уже з Америки, в лютому 1950 р. — Мені аж соромно фіґурувати в сонмі Бодянських, Максимовичів, Костомарових, Драгоманових, Потебнь, Грушевських, Франків, обох Антоновичів В. і Д., Гнатюків etc., etc. Я не знаю Вашого пляну серії „Українських учених". Кого Ви хочете пускати? — членів УВАН, що перебувають на еміґрації, чи захопите всіх українських учених? Але тоді йдіть за їх питомою вартістю, а не обмежуйтесь дрібною рибкою». Він радить: «зробіть дві серії. В одній пускайте справжні величини, а в другій — заслужених культурних діячів. От у тій другій буде місце і для моєї особи».

Золота доба в житті Володимира Вікторовича кінчилася з початком нової еміґрації. Ще в часи обох окупацій — більшовицької і німецької він міг триматися в своїй атмосфері, зберігаючи позицію в бібліотеці і науці. З виїздом зі Львова він був дійсно «вирваний з коренем». Український Музей у Празі, що існував тоді лише 20 років, не міг замінити йому старої добре укомплектованої Бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка. Спеціяльна праця, за яку взявся В. В. в музеї, полягала в упорядкуванні й обробці матеріялів «Союзу Визволення України», в якому він сам брав активну участь. Але це тривало недовго. Товариство Музею покликало його на пост директора, щоб замінити важко хворого Дмитра Антоновича. Та й це тривало так само недовго. 14-го лютого 1945 р. Музей був зруйнований бомбою, скинутою з літака. В. В. у момент вибуху був у будинку музею і просто чудом врятувався від загибелі.

З виїздом 27-го липня того ж року з Праги до Німеччини в житті Володимира Вікторовича настав новий етап. Вже не було під руками ніякої української бібліотеки, ніяких наукових матеріялів: свої власні залишилися в Празі. Треба було наново на порожньому місці творити музеї і бібліотеки.

Пройшло лише півроку, як йому з дружиною і донею вдалося вирватися з окупованої Праги. В тій околиці Мюнхену, де опинився Володимир Вікторович зосередився під американським захистом куль-

турний прошарок українського суспільства. Людям давали лише можливість фізичного існування, а про культурні потреби вони мусіли подбати самі. Цікаво стежити за листами В. В., як у безперспективній ситуації він розгортає свою працю. Вже в першому листі, 3-го січня 46 р. він оповідає про це. З властивою йому енерґією він включається в уже розпочату в таборі роботу і опиняється в перших рядах: очолює внесений кимсь на місці проєкт організації народного університету — «Вищої школи самоосвіти». В. В. обирають в ній на декана, на його долю випадають клопоти з приміщенням, розробка програм, підбір професорського складу. «Довго не вдалося, пише він в цьому листі, через різні причини, між іншим і через перешкоди своєї ж таборової „влади'', що боялась чомусь і слова „український'' і „університет'', зорганізувати виклади; справа тягнулася від серпня, і аж 24 грудня наш народний університет почав функціонувати. Не можете собі уявити, скільки часу довелося мені витратити на укладання програми, чи програм, переговори з адміністрацією та викладачами. А головне приміщення не було. Нарешті від завтра дістанемо приміщення. Покищо відбулося 8 викладів. Між іншим історію України читає Наталія Дмитрівна.[1] Пантелеймон Кіндратович[2] має викладати українську мову. Я — декан. Університет розрахований на півроку. Досі записалося 180 слухачів».

Про організацію музею в Авґсбурзі Володимир Вікторович уже знає, і плянує свою роботу в контакті з ним, передаючи до музею зібрані матеріяли і одержуючи в свою чергу з музею через випадкових проїжджих: Л. Чикаленка, Т. Осьмачку, А. Гарасевича.

Про організацію УВАН він теж знає, але плянує сам разом з іншими закласти окремо Історично-Філологічне Товариство, хоч і збирається одвідати призначену на січень першу конференцію УВАН. В цитованому вже листі Володимира Вікторовича знаходимо докладну реляцію про його участь в інших організаційних справах...

«Крім університету, пише він, я очолюю тут наукову секцію. Що можу збираю з еміґрантських видань та складаю, але дуже багато чисел бракує. Розуміється складати бібліографію — річ потрібна, і я з охотою пристану до Вашої спілки. Думка про заснування українського наукового товариства повстала і в нас. У Мюнхені відбулася свого часу окрема нарада, яка виділила статутову комісію. 12. І. будуть у нас збори основників, які мають затвердити вироблений статут, до якого й я приклав свою руку. Статут, подібний до статуту заснованого в Києві Історично-Філологічного Товариства (Пантелеймон Кіндратович привіз статут того товариства). Я гадаю, що наше Т-во і Ваша Академія можуть співпрацювати, або сполучутися разом. В кінці січня буде у Вас з'їзд укр. письменників, на який і мене запрошено. Хочу бути, щоб трохи вийти з нашої таборової атмосфери, побачитися з новими людьми. От тоді ми й побала-

[1] Проф. Н. Д. Полонська-Василенко.

[2] Проф. П. К. Ковалів.

каємо про все та й домовимося. Найбільша біда — це брак книжок. Треба дещо передруковувати, хоч би на циклостилі».

Місяцем пізніше Володимир Вікторович приділяє багато уваги Шевченковим дням. Звичайно, він очолює Шевченківський комітет у Карльсфельді і збирається надати святкуванням цього року, першого в нових умовах, особливо урочистого характеру. Він плянує щось на зразок з'їзду шевченкознавців. «Наш Шевченківський комітет пише він в листі 13-го лютого, ухвалив звернутися до всіх наших шевченкознавців, щоб прибули до нас з викладами. Я прошу й Вас узяти участь з яким-небудь відчитом, напр., Шевченко в 1846 р., абощо. Тема довільна. А Левко Євгенович[3] не міг би виступити з рефератом — «Шевченко як археолог», або щось подібне. Виклади у нас триватимуть цілий березень, а то й далі. Думаємо щотижня по кілька дати. Порадьтеся з Вашими авґсбурзькими вченими й письменниками, — може ще когось заохотите взяти участь у наших викладах. Порадьтеся й сповістіть мене як найскорше, коли, хто і з якою доповіддю може до нас приїхати. У нас готується величаве свято: 10. III. буде великий концерт, а крім того будуть окремі імпрези дитячого садка й ґімназії».

Але ці широкі пляни, як виявилося, були нереальними в тих умовах невпорядкованого ще таборового життя, тим більше, що й таборовий провід не завжди йшов назустріч. Центр своєї уваги Володимир Вікторович переносить на Шевченківську сесію УВАН, що має відбутися в квітні. 20-го лютого 46 р. він пише: «Сесію доведеться таки зробити в Авґсбурзі. У вас для цього кращі умови. І наш провід прихильніше ставиться, і людей, що зайнялися б справою, у вас більше». У Карльсфельді мали відбутися лише виступи учених: О. Моргуна, О. Грицая, Г. Ващенка. Сам Володимир Вікторович готував доповідь для уванівської сесії. Але й цьому перешкодили таборові будні. У наступному листі він пише: «От чоловік з головою увійшов у таборове життя, і так минає день за днем. Крутишся як білка в колесі. І цим себе задурманюєш, бо інакше здурів би з журби-тоски, з безвиглядности своєї долі. І така досада бере, що пропала праця цілого життя».

В одному з пізніших листів (26. VIII. 48 р.) Володимир Вікторович докладно описує цю катастрофічну втрату, що рівняється втраті цілого життя, — втрату свого архіву, зложеного в депозиті в чеських архівах в Празі. «Речінець кінчиться в 1950 р., і як до того часу я не відберу, то мій архів — книжки, рукописи й фото переходять на власність тих установ. Там є повна збірка всіх моїх денебудь друкованих праць, величезна збірка листів від багатьох визначних наших людей (майже за 40 років, від 1908 р. до 1945): М. Грушевського, Ів. Франка, В. Гнатюка, В. Винниченка, В. Стефаника, Б. Лепкого, О. Маковея, В. Леонтовича, Ст. Сірополка, А. Лівицького, В. Корольова, П. Феденка, І. Мазепи, С. Єфремова, М. Федюшки (Євшана), М. Вороного, М. Шаповала, Дм. Ів. Дорошенка, Ів. Ів. Огієнка, О. Бочков-

[3] Д-р Л. Є. Чикаленко.

ського, А. Жука, М. Меленевського, О. Скорописа, В. Сімовича, Ю. П. Сірого, М. Возняка, В. Біднова, П. Холодного, Ол. Гн. Лотоцького, П. Ів. Зайцева, М. Черемшини (Ів. Семанюка), Ол. Дорошкевича, Іванова- Меженка, Ів. Кревецького, Ів. Джиджори, М. Мочульського і т. д., і т. д. З переліку імен Ви бачите, що ця кореспонденція представляє чималу вартість. Це все кореспонденція з мого еміґраційного життя. Листування до 1908 р. пропало, а там були листи Б. Грінченка, А. Кримського, Ол. і Мих. Русових і т. д. Може б удалось визволити все це добро при допомозі д-ра Смука, чи інж. С. Созонтова. Як би вони мали зв'язки з американськими, англійськими чи французькими дипломатичними представництвами в Празі. Якщо Вам доведеться стрінутись особисто з д-ром Смуком, чи інж. Созонтовим, поінформуйтесь у них про можливість урятування моїх збірок, а між ними є величезна бібліографія до Шевченка й Франка, готова до друку Історія української бібліографії, бібліографія малярської творчости Шевченка й літератури про Шевченка як мистця пензля й різця, стаття про Є. Гребінку та інші речі. Дещо понівечилося під час бомбової катастрофи музею (Показчик до Записок НТШ, збірка псевдонімів), але все ж варте нашої уваги».

Втрата всіх цих матеріялів при повній відсутності українських бібліотек навколо, створювали для Володимира Вікторовича величезну непереборну кризу в його науково-літературній праці. Вже в першому, цитованому вище листі (3. I. 46 р.) він писав: «Питаєте, чим я займаюся. Без книжок і матеріялів працювати не можу ні над якою темою... Я збирався писати тут свої спогади, а принаймні короткі характеристики визначних людей, яких стрічав на своєму шляху. Але тільки встиг зареєструвати їх імена для пам'яті».

Все ж у зв'язку з тим, що на 1946 рік припадало 30-річчя Франкової смерти і 90-річчя його народження, В. В. написав популярну брошуру про Івана Франка, все шукав можливости видати її неодмінно справжнім друком, з обкладинкою Е. Козака. Брошура дійсно появилася на світ, але в циклостилевому оформленні.[4]

Переїзд разом з частиною табору до Берхтесґадену в середині травня 46 р. змінив життьові умови. «Ми опинилися в чудовій гірській місцевості, в прекрасних кліматичних умовах, пише В. В. 22. IV., а так само і в гарних, далеко кращих мешканевих умовах, ніж в Карльсфельді... Маємо гарну затишну кімнату з видом на гори... Спокій, тишина, благодать».

Організація Літературно-Мистецького Клюбу в Берхтесґадені внесла в життя В. В-ча те, чого йому бракувало в Карльсфельді: співчутливої дружньої підтримки. На основуючих зборах клюбу, скликаних на 28 травня — річницю смерти Франка, він виголосив поминальне слово, а урочисте вшанування пам'яти письменника перенесено було на осінь, в річницю народження.

---

[4] Володимир Дорошенко. Хто був Іван Франко (його життя і заслуги). Авґсбурґ. В-во «Доба». 1946. Це була перша книжка В. В. після війни.

Покищо йде енергійна акція збирання еміґраційної книжкової і газетної продукції. Майже в кожному листі подаються відомості про вихід нових друків, про бракуючі числа журналів і газет. Збірка В. В-ча становить так званий «Львівський примірник» і має піти в свій час на поповнення Бібліотеки НТШ у Львові. В. В. настоює, що найважливіша покищо робота — збирати та зберігати матеріяли, а реєструвати, описувати й оголошувати друком усе буде час (лист 21. VIII. 46).

Проте, з самого ж початку, Володимир Вікторович висунув проєкт видавання «Літопису Українського Друку», спеціяльного бібліографічного бюлетеню для реєстрації еміґраційних друків — книжок і періодики. В Берхтесґадені тоді малася вже поліграфічна база Українського Технічно-Господарського Інституту, що видавала циклостилеві курси лекцій для студентів. У пізніших листах В. В. називав цей запроєктований ним бібліографічний бюлетень — «Українська Книга», определяв його розмір від 4 до 8 сторінок, періодичність — місячну і тираж від 100 до 150 прим. Техніка — циклостиль, але з обкладинкою роботи Е. Козака для кожного числа. Матеріяли збиралися, але різні обставини ставали на перешкоді, і в Музеї-Архіві УВАН, як слід підготовчої роботи залишилася папка з описами матеріялів за 1945 рік під назвою «Літопис Українського Друку». Пізніше, вже в 1948 р. засноване в Мюнхені об'єднання «Книгоцентр» видало одне число друкованого журнала «Українська книжка на еміґрації», за редакцією проф. В. Доманицького при ближчій участі В. В-ча і моїй.

Нарешті, Володимир Вікторович цілком захопився підготовкою до видання справжнього книгознавчого журнала, на зразок київських «Бібліологічних Вістей», в яких він у 20-х роках містив свої праці. На відміну київського еміґраційний орґан мав зватися «Українські Бібліологічні Вісті». В. В. з головою увійшов у редакційну працю. Він сам вкладає багато часу на виготовлення хроніки й персональних заміток про діячів книги. Радість, що журнал вийде справжнім друком, зміняється трівогою за його долю при всяких затримках, або відсутності відомостей, як посувається справа.

27-го червня 1948 р. він питає: «Але що з „Вістями"? Чи не марна моя вся праця? Вийдуть вони колинебудь. чи ні? Чи не можна їх друкувати деінде: в Бельгії, Франції, Голляндії, чи що? Чи є яка надія на друк їх? Чи може поставити крапку й занятися чимсь іншим? А в мене тільки й лишилося на світі, що „УБВ".

А тут пройшла ще й грошова реформа, трудноші з виданням все зростали. В. В. зневірювався все більше й більше. Друкуванням Укр. Бібліологічних Вістей займалося Товариство Прихильників УВАН, з різних причин воно не поспішало з виданням, само провадило коректу набраних статтей, не посилаючи редакторові. Це знову таки нервувало Володимира Вікторовича. «Я вважаю, писав він мені 17. XI. 48, що при теперішніх відносинах нема що думати про журнал. Журнал це не монографія, чи збірка статтей, що можуть лежать безконечно і не постаритися. А журнальна хроніка за 1945 і 1946 рр. для 1949 р.

річ до смішности стара. Тому занехайте журнал. Я призбирані до ч. 2-го статті або позвертаю, або влаштую деінде... Ладити мені друге число вже не під силу. Я не маю волових нервів, та й мушу мати хоч дрібку амбіції. То ж якщо друкуватимете ч. 1 „УБВ", то зніміть моє ім'я як редактора. Я за спізнену хроніку не хочу відповідати. А працювати мишам на снідання теж не маю охоти».

Т-во Прихильників УВАН продовжувало тихцем друкувати 1-е число, і воно вийшло таки, сильно обкраяне якраз по лінії хроніки, але тоді, коли Володимир Вікторович був уже в Америці.

(Закінчення слідує)

О. Моргун

УКРАЇНСЬКІ ДІЯЧІ В ЗЕМСТВАХ

I

Одно з найвидатніших явищ у суспільному, економічному й культурному житті України кінця 19 і початку 20 століття — земське самоврядування — мало відоме серед сучасних широких українських кіл. Здебільшого поширювано неправдиву, перекручену уяву про нього, а також і про справжню Україну. Неправдива інформація утворилась внаслідок певної тенденційности. Клясовий підхід, станові антипатії демократів до шляхетства не дозволяли об'єктивно поставитись до діяльности земства, як і до більшости інших важливих питань.

Об'єктивна оцінка земства і діючих в ньому сил може стати в пригоді, коли, позбавившись засліплення шкідливости «догматами», заходимось шукати придатних форм і засобів для поновлення і розвитку України — за дружнім співробітництвом усіх станів і клясів, всіх творчих конструктивних сил нашого народу.

Обминаємо тут земства Київської, Подільської і Волинської губ. — через те, що запроваджені вони там з обмеженими правами і звуженою компетенцією надто пізно — напередодні першої світової війни. За короткий час правобережні земства не встигли ще надбати визначеного обличчя, набути певних традицій; до того соціяльні і національні співвідношення на Правобережжі, де помітну питому вагу мали земельні латіфундії польських маґнатів, істотно відрізнялися від земств на Лівобережжі і в Степу.

«Земство панська установа, в земстві сидять дворяни-землевласники і розмовляють по-російському» — така трафаретна наліпка і таке «клясово витримане» тавро наперед вирішували, якого погляду на земство потрібно триматися правовірним марксистам і демократам; — природно, неґативного, зневажливого або ворожого, тай усе!

Оскільки ж вірні такі погляди й пересуди?

Для безстороннього освітлення цього питання — доводиться насамперед схарактеризувати персональний склад, діючі сили земських установ.

Щодо станового складу, то в земстві поруч з поміщиками-дворянами репрезентовані були також селяни-хлібороби і т. зв. «різночинці», представництв яких становило мало не половину цілого скла-

ду земських гласних, що забезпечувало народний напрямок діяльности земств, завдяки тому, що дворянська курія не була одноманітна щодо національних і соціяльно — політичних поглядів. Українські дворяни поділялися на різні табори і партії, які перебували в стані хронічної, іноді гострої боротьби. Помітна кількість дворян засвоювала погляди *просто таки ворожі для шляхетського стану;* так, наприклад, в Зіньківському повіті на Полтавщині знаходимо ціле дворянське гніздо революціонерів-народовольців: Присецьких, Горбачевських, Селіхових, Богомольців, з яких І. М. Присецький, відбувши заслання до Сибіру, придбав широко відоме ім'я демократично-радикального земського діяча. І. Присецький фактично керував Зіньківським земством, як лідер демокр. земської групи. Життям своїм заплатили за революційний демократизм чернігівський дворянин Д. Лизогуб, що офірував на користь революційної партії «Народна Воля» свій маєток цінністю близько 200 тисяч карб. золотом, і брат маршалка Миргородського дворянства, В. Малинка; обох їх повішено царським урядом як активних діячів партії «Народна Воля». Такої ж кари зазнала за участь в терористичному акті 1 березня 1881 року (вбивства царя Олександра II) Софія Перовська, дочка царського сенатора і правнучка Гетьмана України К. Розумовського.

II

Радикалізм і національно-українські почуття здавна панували серед помітної частини наддніпрянського дворянства. Революційний рух декабристів охопив значну кількість українського дворянства. Не випадково поет-декабрист, К. Рилеєв, повішений разом з С. Муравьовим-Апостолом, вибирав для вольнолюбних поетичних творів своїх сюжати з української історії. Шанування пам'яти декабристів перетворилося в традицію вільнодумства, що, наприклад, проявлялося в Миргородському повіті серед дворян, зв'язаних з декабристами С. і І. Муравьовими-Апостолами. Здавалося, приглушений дзвін із спустілого палацу їх в с. Хомутці невпинно нагадував про вільнолюбні прагнення загиблих господарів.

Українські почуття українського дворянства природне, неминуче явиче, що виникало з голосу крови — з походження від української старшини, від українського козацтва, з оточення національною стихією, з історичних традицій. Незгубні впливи залишив наш геніяльний поет Т. Шевченко по всіх тих повітах і шляхетських родинах, де гостював. Не зникли безслідно і настрої, властиві гурткам, що існували 100 і більше років тому, як напр. Новгород-Сіверський гурток українських патріотів, що налічував близько 20 осіб, з того числа — Полетику, Лобисевича, Худорбу, національні настрої і почуття яких характеризуються тим, що, як безперечно встановив історик України О. П. Оглоблин, автором українсько-патріотичної «Історії Русів» був один із членів того гуртка. А таких гуртків, хоч і менш відомих, чимало було на Україні, напр. миргородський український

гурток, що виник внаслідок гостювання Т. Шевченка в Миргородському повіті у поміщиків П. Шершевицького і Лук'яновича. Зрозуміло, національно-політичні настрої і орієнтації українського шляхетства не були однакові, а залежали від часу, політичних обстанов, від родинних традицій, виховання, від гостроти почувань окремих осіб. Україна велика і не дивно, що репрезентовані в ній різні українські напрямки і орієнтації.

Характерною рисою більшости нащадків української козацької старшини, що відбивалася на суспільно-політичній позиції земства, слід визнати майже постійну опозицію до царського уряду. В цьому виявлялася своєрідна українська «земщина» з властивою для неї ворожнечою до російської бюрократичної «оприччини». Поруч з такою фрондою серед українського дворянства позначалося визнання певної амбітности — своєї вищости від іншого, дарованого за службу, «жалованого» російського дворянства. Така аристократична гордовитість українського шляхетства походила з того, що не забувало воно походження свого від лицарства козацького, від старшини української. От напр. миргородський поміщик О. І. Смагин, що по жіночій лінії походив від гетьмана Данила Апостола, насміхаючись з хвастощів зайшлого до Полтавщини «жалованого» російського дворянства, іноді, нібито ненароком, згадував про своє справді шляхетне походження. Спостережливий талановитий письменник, А. Чехов, що бувало гостював у О. Смагина, підхопив цю рису свого приятеля і зафіксував її у жартівливому написові на подарованій йому книжці своїх творів: «Гетману Малороссійскому А. И. Смагину — А. Чехов».

По різному проявлялися *національні* почуття українського дворянства: К. Скаржинська присвятила своє життя на влаштування за власні кошти музею української старовини в Лубенському повіті. Відомий по всій Україні Чернігівський музей улаштовано заходами і коштом В. Тарновського. Товариство ім. Т. Шевченка у Львові отримувало щедрі датки від полтавської дідички Е. Милорадович, уродженої Скоропадської. В кожній губернії України знаходимо блискучу плеяду висококультурних, талановитих представників українського дворянства, які працювали в різних галузях громадсько-культурної, наукової, літературно-мистецької і політичної діяльности. Для ілюстрації мусимо подати короткі відомості за добу з початку 1880 років і до 1917 року про декілька осіб, добре відомих старшим наддніпрянцям. В Чернігівській губ.: 1. — Гетьман П. Скоропадський. 2. — І. Петрункевич, видатний проґресивний земський діяч, талановитий оратор, невтомний у боротьбі з царським урядом за поліпшення народного добробуту, за поширення громадських прав, за конституцію; царський уряд, вважаючи І. Петрункевича за небезпечного для себе, заслав його в 1879 році до глухого міста Галича; в 1886 році, коли Петрункевич повернувся з Галича, за розпорядженням Київського генерал-губернатора виселено його за межі Чернігівщини й України; дальшу діяльність І. Петрункевич переніс до Тверської губ. де зазнав дальших утисків уряду. 3. — О. Ф. Ліндфорс, брат Софії Ф. Русової, видат-

ний земський діяч; про нього І. Петрункевич писав: «блискучий офіцер ґвардії, мировий посередник першого призову, що ретельно боронив інтереси селян і за те примушений податись до димісії, київський адвокат, радикал, з великою освітою і величезним ораторським даром». 4. — О. Карпінський — піонер конституційного руху, разом з І. Петрункевичем очолював земську опозицію, голова губ. земської управи. 5. — І. Рашевський, художник, директор музею В. Тарновського, губ. земський «гласний». 6. — О. Тищинський, голова Чернігівської зем. управи, організатор дешевого кредиту для селян, член Чернігівської української громади. 7. — Н. Константинович, проґресивний земець, сполучав велику практичну працьовитість з ентузіязмом боротьби за земські ідеали, в 1883—86 рр. голова губ. земської управи. 8. — В. Хижняков, відомий письменник, дослідник Чернігівської старовини, голова губ. земської управи. 9. — О. Шликевич, голова Козелецької земської управи, член української громади в Петербурзі, відомий економіст-статистик, що склав ґрунтову мапу Чернігівщини, автор цікавої історичної розвідки про причини закріпачення селян Лівобережної України. 10. — О. Русов, земський, «гласний» Борзенського повіту, відомий український діяч, видатний економіст-статистик, фундатор славнозвісної «Чернігівської школи» земської статистики. 11. — П. Червінський, член губ. земської управи, «гласний» Городнянського земства, відомий економіст-статистик. 12. — І. Шраг, лідер Чернігівської української громади, член Старої української громади, адвокат, проґресивний земський «гласний» Чернігівського губерніяльного і повітового земства. 13. — Князь М. Долгоруков, прямий потомок чернігівських князів української старо-князівської доби, губерніяльний маршалок чернігівського дворянства в 1894—99 рр., проґресивний земський діяч, домагався заведення української мови в школах. 14. — О. Муханов, губерніяльний маршалок чернігівських дворян від 1899 р. по 1904 р., земський «гласний», відомий радикал конституціоналіст, підтримував домагання земства про введення української мови в школах. — 15. Ф. Уманець, від 1896 р. по 1901 р. голова губерніяльної земської управи, скупчив на службі в Чернігівському земстві таких видатних українських письменників як: М. Вороний, В. Самійленко, М. Чернявський, Б. Грінченко, М. Коцюбинський; український патріот, відомий письменник, автор написаної з великим піднесенням монографії про Гетьмана І. Мазепу, в якій прославляється Мазепа, як національний герой України. Характерно, що титулований чернігівський дворянин, граф Г. Милорадович, прочитавши ту монографію, занотовує в своєму щоденникові: «яка чудова книга!» 16. — А. Свєчин, голова губ. земської управи від 1901 р. по 1906 р., земець радикальних поглядів, виразний українофіл. 17. — Граф Г. Милорадович, губ. маршалок чернігівських дворян, плідний письменник — український історик, відомий українофіл. 18. — В. Тарновський, фундатор музею української старовини, земський «гласний», брав діяльну участь у журналі «Київська Старина». 19. — В. Варзар, інженер-технолог, земець-радикал, в 1899—1901 рр., голова Чернігівської земської управи, економіст-статистик.

20. — О. Лашкевич, проґресивний земський «гласний» Новозибківського і Сосницького повітів, відомий український діяч, видавець і редактор журналу «Київська Старина».

III

На початку діяльности Сосницького земства вся влада знаходилась у руках групи проґресивних земців — О. Лашкевича, О. Карпінського і І. Лизогуба. 21. — О. Ханенко, визначний земський діяч, історик Чернігівщини. 22—25. — В Борзенському повіті відома група проґресивних земців: М. І. Імшенецький, спочатку повітовий маршалок дворянства, далі голова повітової земської управи; брати Г. В. і Н. Вовк-Карачевські, з яких Н. Н. був головою повітової управи в 1874—80 рр.; обраного 1886 р. Г. Н. Вовка уряд не затвердив на посаді, коли ж Г. Н. обрали на члена губерніяльної управи, то за царським наказом його усунули також і з тієї посади. Ця група, до якої належав також І. Петрункевич, багато зробила для піднесення в повіті народної освіти і здоровельних умовин. За її ініціятивою губерніяльне земство заснувало учительську семинарію і запровадило видання Земського Збірника. 26—29. — Поруч з повітовими земствами Чернігівським і Борзенським до найбільш проґресивних належало також Городнянське земство, де зустрічаємо таких радикальних земців як А. Бакуринський, Н. Н. Миклашевський, С. Ренчицький, М. Могилянський і — український письменник. Починаючи від 1899 р., ця група стає на чолі земства і вносить піднесення в культурне і політичне життя повіту. Н. Н. Миклашевський в 1891 р. — член губ. земської управи, далі член окружного суду, член нелеґального конституційного «Союзу Освобожденія», в 1906 р. член Державної Думи. Коли за участь у «Виборгській Відозві» уряд виключив його зі складу земських «гласних», земські збори постановили: «висловити глибокий жаль з приводу усунення Н. Н. Миклашевського від корисної громадської діяльности». 30—38. Навіть у повітах, в яких владу міцно захопили були консервативні дворяни, наприклад, у Глухівському, де панував понад 30 років відомий реакціонер М. Неплюєв, з 90-их років стан поліпшується, дякуючи новому маршалкові, В. Кочубеєві, появленню поступового поміркованого діяча Ф. Уманця; поруч з тим спостерігаємо там таких дворян, відомих українських патріотів, як П. Я. Дорошенко, знавець українського мистецтва, впливовий у повіті і губернії земський діяч, М. П. Василенко, член Старої Української Громади, редактор видаваних Чернігівським земством «Історичних матеріялів», діяльний співробітник «Київської Старини», видатний учений, громадський і політичний діяч, дійсний член Української Академії Наук; Д. І. Дорошенко, ціле життя якого присвячено відданій праці для України й української науки, що в ній здобув він почесне ім'я відомого історика та користується великою пошаною серед українців. 34. — Із земців Конотопського повіту згадуємо О. Лазаревського, видатного українського історика. — В цілому Чернігівське земство за складом «гласних»-дворян придбало опінію національно-

українського, або, як казали раніш, україно-фільського. Раз-у-раз домагалося воно в школах української мови, перейняло від В. Тарновського Національний Український Музей, видавало «Чернігівський Земський Збірник» — виразно українознавчий орган, діяло на користь народної освіти і добробуту.

На Полтавщині зустрічаємо серед дворянства також чимало високо-культурних, талановитих діячів поступово-демократичного напрямку: 35. — А. Заленський, голова губ. земської управи і лідер опозиції від 1880 р. по 1893 р., видатний оратор. 36. — Д. Квітка, президент Полтав. сільсько-господарського товариства. 37. — Проф. М. П. Драгоманов. 38. — М. Ковалевський, український патріот, приятель і прихильник М. Драгоманова. 39. — М. Лисенко, славетний український композитор. 40. — М. Старицький, відомий український письменник. 41. — Проф. І. Лучицький, член Старої Української Громади, співробітник «Київської Старини», талановитий історик, Золотоніський повітовий і губерніяльний «гласний». 42. — В. Горленко, український патріот, блискучий стиліст-письменник, земський діяч, співробітник «Київської Старини». 43. — П. Шкляревич, проґресивний земський діяч, голова губ. земської управи від 1893 р. по 1901 р., член Державної Ради. 44. — Ф. Лизогуб, голова земської управи від 1902 по 1915 р. 45. — В. Кияніцин, член губ. земської управи впродовж останнього земського десятиріччя, невтомний талановитий робітник у ділянці земських економічних заходів; величезні заслуги його в організації земської аґрономії і піднесення сільського господарства хліборобів Полтавщини. 46. — В. Русінов, проґресивний земський діяч Лохвицького повіту, відомий українофіл. 47. — В. Лесевич, відомий вчений філософ; письменник, відданий українській справі; в с. Денисівці Лубенського повіту заведена ним *перша в Україні* школа з викладанням на українській мові. 48. — М. І. Стороженко, славетний професор історії літератури; дуже цінні праці й дослідження його про Т. Шевченка; земський «гласний» Лохвицького повіту, відомий гарячими українськими симпатіями. 49. — О. Ходолій, голова Лохвицької земської управи від 1895 по 1904 р. 50. — Проф. Туган-Барановський, видатний український вчений-економіст, земський «гласний» Лохвицького повіту. 51. — Олекса Стороженко, відомий український письменник, земський діяч. 52. — В. Науменко, редактор «Київської Старини», член Старої Української Громади, земський «гласний» Золотоніського повіту. 53. — І. Присецький, видатний земський діяч радикально-демократичного напрямку, член першої Державної Думи. 54. — П. Чижевський, відомий український діяч, земець Гадяцького повіту, член першої Державної Думи. 55. — В. Леонтович, український громадський діяч і письменник, земець Лубенського повіту. 56. — О. Смагин, член губ. зем. управи, видавець радикально-демократичної газети «Полтавщина». 57. — Б. Вульферт, голова Миргородської зем. управи від 1907 по 1913 р. За часів його головування в галузі земського господарства зроблено більше ніж упродовж цілого попереднього 25-річчя. Особливо великі заслуги його в справах організації земської аґрономії, піднесення тваринництва, роз-

витку народної просвіти і здоров'я, дякуючи чому Миргородський повіт висунуто на одно з перших місць земської України. 58. — Б. Мартос, відомий український громадський і політичний діяч, видатний кооператор; як земський діяч, має заслуги в організації кооперативної справи на Полтавщині. 59.—60. — Брати В. і С. Шемети, відомі громадські і політичні діячі, українські патріоти.

Про національний напрямок діяльности земств Полтавщини дають уявлення такі земські заходи, як організація книгарень, з яких поширювано серед населення українську літературу, видання дослідів з української старовини і хліборобської літератури на українській мові, влаштування великої мережі шкіл і зразкових майстерень, в яких зосереджено культивування українського народного мистецтва, неодноразове порушення перед урядом домагань про заведення української мови в народних школах, організація музею Полтавщини, спорудження коштовного будинку Полтавського земства в українському стилі, чудово оздобленого українським орнаментом. На горі залі цього будинку зафіксовано в різьбленні: *«Збудовано заходом Полтавського земства»*. До речі, будинок Полтавського земства — найкращий зразок українського мистецтва, споруджений за участю відомого нашого художника В. Кричевського: великі художні плафони в залі на сюжети з української історії намальовані художником Васильківським; в будівництві цьому брав участь архітектор Венсан; відповідальне керівництво провадилось членом губ. зем. управи Е. Саранчовим.

IV.

Серед дворянського стану зустрічаємо також чимало українських жінок, відданих національній справі, захоплених демократичними настроями, наприклад: 61. — М. Вілінська (Марко Вовчок), відома українська письменниця. 62. — О. Косач (Олена Пчілка), гаряча українська патріотка, письменниця. 63. — Л. Косач (Леся Українка), славетня українська письменниця. 64. — С. Русова, відома українська громадська діячка, особливо в галузі народної освіти. 65. — В. Костенська, українська патріотка, керівниця кустарного відділу Полтавської губ. земської управи; великі заслуги її в справі відродження й розвитку українського народного мистецтва. 66. — Л. Старицька-Черняхівська, талановита українська письменниця. 67—68. — Е. Милорадович і К. Скаржинська, про заслуги яких щодо української культури згадано вище. 69. — В. Болсунова, заслужена діячка в галузі народних художніх промислів. 70. — О. Косач-Кривенюкова, українська патріотка, письменниця, дослідниця в галузі народного мистецтва. 71. — М. Требінська, відома українська громадська діячка і т. д.

Із названих осіб 58 брали безпосередню участь в земській діяльности напрямку двох лише губерній — Чернігівської і Полтавської. Поруч з такими представниками в кожній губ. налічувалося чимало дворян консервативного або реакційного, суто панського напрямку. Іноді в деяких повітах щастило їм брати верх у земстві, але ж не

довго доводилось їм там панувати, — земське кермо швидко потому переходило до рук проґресивних діячів. В цілому земства України придбали сталий характер народних установ, діючих переважно на користь селян. По силі традицій, що здавна склалися, земські зібрання завжди виявляли готовість і *уміння звільнятися від станово-дворянських й велико-землевласницьких інтересів.* Земства невпинно вимагали припинення сваволі уряду, зрівняння селян у правах з іншими станами, рівного для всіх суду, проведення широкої аґрарної реформи й участи представників народу в законодавчій владі. Навіть Б. Веселовський, якому належить капітальне 4-х томове досліджения земської діяльности — «Історія Земства», і який ретельно тримався нібито єдиної «суто наукової» методи класового тлумачення суспільних явищ, все ж таки примушений був визнати, що «в земстві не було місця для розлюченої боротьби класів. *Середні землевласники-дворяни,* до рук яких потрапила земська справа, мали багато даних для керівництва земськими справами і виділили з свого середовища багато освічених, активних робітників, які в діяльності своїй повинні були рахуватися з тією масою, на яку спиралися». Захищаючи громадську самодіяльність, земство, як всестанова суспільність, тісно зв'язана з народом і життьовими інтересами країни, з наростаючою силою домагалося, аби застарілі державні форми були пристосовані до достиглих змін у всьому громадському устрою, в соціяльних і господарських відношеннях. В 1903 р. всі проґресивні земці і багато з числа земських службовців, увійшли до складу нелеґального, зорганізованого в Німеччині — в Штутґарті — «Союзу Визволення», який відогравав велику політичну ролю в об'єднанні різних радикально-опозиційних елементів. В 1904 р. у Парижі відбувся з'їзд представників усіх революційних партій за участю представників земського «Союзу Визволення»; на тому з'їзді ухвалені постанови про рішучий наступ на самодержавство царського режиму. Отже, бачимо, як земство, підкоряючися логіці закону боротьби з самовладною бюрократією, переходило від ліберально-опозиційних настроїв до радикально-поступових переконань і далі — до революційного наступу. Це кращий доказ щирости поривань земства працювати на користь свого народу. Про те ж доводять ставлення земства до найманих земських службовців і дружнє співробітництво з ними.

Велику ролю в діяльності земств і громадському житті земських губерній відогравали земські службовці-лікарі, помічники їх, учителі, аґрономи, інженери, техніки, статистики, кооператори, службовці земських управ, тощо. «Земство, каже Б. Веселовський, ближче інших стояло до народу»; земство повинно було піклуватися про культурний розвиток населення, — от що саме притягало до земства поступову інтеліґенцію. Починаючи з 1890-их років у земстві стали шукати притулку і ті, кого доля викидала «в провінцію», з причини «політичної неблагонадійности» (небезпечности). Кадри земських службовців були досить численні. Кількість одних лише народних учителів в 4775 земських школах Лівобережжя і Степу, не рахуючи в тому числі міністерських, церковно-парафіяльних шкіл і гімназій,

становила на початок 1909 р. 8604 особи; але ж потрібно взяти до уваги, що шкільне будівництво почало розгортатися тільки з 1910 р., коли утворено урядовий фонд, з якого видавалися земству позики на будівництво шкіл. З того часу в земських губерніях по всіх повітах постала густа мережа нових шкіл. Напередодні 1917 р. нараховуємо в кожному повіті не менш 200 земських службовців, що за культурним рівнем достойно репрезентували українську поступову інтеліґенцію. Як окрема, відмінна від зв'язаних з землею земських «гласних» верства, земські службовці в цілому набули найменування — «третій елемент», яке охоче засвоїли, прирівнюючи свої настрої і призначення до революційної ролі третього стану в Франції кінця 18 віку. Третій елемент об'єднався з другим елементом — земськими «гласними» — в боротьбі з реакційною бюрократією, — першим елементом царської держави. Коли політичні настрої земських «гласних» коливалися між ліберальним конституціоналізмом і опозиційним радикалізмом, виходячи за ці межі в окремих лише випадках, то службовці, як правило, посідали значно лівіші позиції — від народницьких соціялістичних до с.-д. Справді, третій елемент складався з осіб майже поспіль соціялістичних переконань, революційних настроїв. З національного боку земські службовці, зв'язані в щоденній роботі з українським народом, і за походженням здебільшого з українських козаків, українських селян і різночинців, перейняті були національно-українськими настроями.

В дійсності «третій елемент» виконував у земстві не ворожу, не шкідливу для його переконань роботу, і мав можливість при тому до певної міри поширювати серед населення програмові думки і настрої свої, що дратувало консервативну частину дворянства, але ж це роздратування мало впливало на земську роботу, бо консерватори становили меншість земських зборів; склад виборних членів земських управ не залежав від них. Земські управи свідомі були, які переконання властиві земським службовцям і вважали, що такі переконання не шкодять земській роботі, а навпаки, щира народолюбність сприятиме ретельній праці їх на користь народу. Отже, земство звичайно захищало своїх службовців і утворювало для них здебільшого задовільні або сприятливі матеріяльні і побутові умови.

В процесі конкретної творчої роботи земства фактично утворилося сприятливе об'єднання другого і третього елементів на користь країни. Concordia res parvae crescunt — за згодою розвиваються, міцніють навіть невеликі справи. Земство притягало кращі сили, які, не зважаючи на деякі принципові розходження, не ворогували, не вели лютої боротьби між собою, а дружньо співпрацювали на благо народу. В земствах розгорталась велика творча робота для піднесення культури і добробуту України.

Очолювали земства, керували земською роботою представники *українського шляхетства*. Можна сказати, це була його лебедина пісня.

Олександер Домбровський

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДІВ НАД РАННЬОЮ ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ М. ГРУШЕВСЬКОГО

Методологічна сторінка пра- й ранньо-історичного розділу Історії України-Руси М. Грушевського характерна своїми властивостями, яким хочемо присвятити нашу увагу на цьому місці. Ті властивості для нас тим цікавіші, що великий історик, впроваджуючи до своєї монументальної праці нову схему історії України, як вислід розвитку історичних наук взагалі, а допоміжних наук історії зокрема в другій половині XIX і в початках XX століття, мусів справлятися іноді шляхом великого вкладу праці з тим археологічним матеріялом і джерельними даними античного письменства й епіграфіки, що стояли в тому часі до його диспозиції. Бо, як каже в своєму вступі до нового видання «Історії України-Руси» (Нью-Йорк, 1954, стор. V) Крупницький, «Грушевський мусів не раз заглиблюватися в окремі нерозроблені питання, навіть відшукувати вперше відповідні архівні матеріяли. З непочатого краю нерозроблених джерел, архівів і зв'язаної з ними проблематики треба було створювати і передісторію України, і її князівську добу, і литовсько-руську добу, і козаччину, і хмельниччину, тощо. Це були студії архівального, джерельно-критичного, історіографічного характеру».

Як піонер нового напрямку в українській історіографії при застосуванні нової схеми, Грушевський не зійшов на манівці експериментування на тлі характеристичного його добі стану молодої ще тоді археології, лінґвістики, палеоетнографії й палеоетнології, як це сталося з деякими іншими як нашими, так і чужими дослідниками, лише виказав подивугідний, як на той час глибоко критичний змисл історичного дослідника, що тверезо оцінює джерельний матеріял і на підставі його сумлінного дослідження робить у дусі реалізму відповідні заключення, далекі від фантастичних теорій і гіпотез, побудованих на інших гіпотетичних твердженнях.

Починаючи від геологічної минувшини української території, льодової доби й початків людського життя (ділювіяльна людина — homo sapiens) автор «Історії України-Руси» переходить до неоліту, промовчує мезоліт[1] і задержується довше на неоліті та добі металічних культур. Цю вихідну точку пра- й ранньоісторичної фази етногене-

[1] Тоді ще мало досліджений.

тичного процесу розвитку українського народу на його території представляє Грушевський на доволі широко розмальованому тлі антропогеографічних умовин тої ж території, тобто впливів фізичних прикмет території — географічних факторів на розвиток людського життя в етно-біологічно-антропологічному, економічному, культурному й в кінці суспільно-політичному аспектах. До тих внутрішніх, географічних факторів долучувалися зовнішні — геополітичні, які вносили зовнішні впливи, як неґативні (степовий номадизм), так і позитивні (світ середземноморських і малоазійських культур).

У цьому питанні Грушевський, як це побачимо дальше, присвятив менше уваги середземноморським культурним впливам, а вже зовсім поминув малоазійські впливи. Всеж таки той праісторичний розділ першого тому Історії виказує, наскільки Грушевський був обережний і проявив незвичайну інтуїцію дослідника в аспекті історичної критики у відношенні до різних гіпотез та інтерпретацій археологічного матеріялу в формі чи то залишків найстаріших слідів людського життя, чи нахідок матеріяльної культури й поселення та похоронних обрядів молодшої кам'яної доби з їхніми ритуальними формами. У зв'язку з найденими кістяками поховального типу похоронів (у відрізненні від тілопального) наш історик обговорює питання краніології, тобто доліхокефальних і брахікефальних типів черепів на підставі літератури предмету й обчислень та окреслює антропологічний тип неолітичної людини на нашій території (довгоголовий) і пізнішої з часів металічних культур (короткоголовий).

Дальше Грушевський заторкує питання етнографічної розв'язки найстарішого населення української території включаючи питання міґрацій на тлі лінґвістичного насвітлення, питання індоевропейської прабатьківщини, індоевропейського розселення та процесу диференціяції індоевропейських племен, а врешті питання прабатьківщини слов'ян і диференціяції слов'янства. А завершенням праісторичного розділу «Історії України-Руси» являється порушене питання прабатьківщини східного слов'янства з такою тезою великого історика: «Отже правітчину нашого народу можемо з найбільшою правдоподібністю вказати в середнім Подніпровю, де він міг бути автохтоном в тім значінню, що сидів тут з таких часів, в які ніяка історія не сягає» (стор. 81).

Як бачимо з вище наведеного, Грушевський являється тут послідовним дослідником у систематичному змалюванні поодиноких праісторичних етапів процесу етногенетичного розвитку нашого народу — від ділювіяльної людини й палеоліту аж до питання прабатьківщини східнього слов'янства й його праукраїнської вітки. У тому систематичному огляді найдавніших етапів праісторичного життя людини на українській території видна спроба пов'язання у певну можливу органічну цілість цих етапів.

А позатим виринає ще й інша риса методологічних основ в опрацюванні праісторії України Грушевського, а саме, що він, подаючи відносно досить багато літератури предмету під текстом, рідше цитує погляди поданих авторів, а зате подає багатий фактичний

матеріял з власною інтерпретацією. Послуговуючися методом глибокої аналізи доказового матеріялу, Грушевський подає іноді кращу інтерпретацію, ніж деякі автори монографічних праць, які концентрувалися спеціяльно на поодиноких питаннях, не претендуючи на історичну синтезу. Позатим Грушевський, як автор праісторичного розділу своєї Історії, являється в першу чергу істориком-соціологом і економістом, який звертає головну увагу на матеріяльну культуру, пов'язану з розвитком соціяльної структури первісної, праісторичної й ранньоісторичної людини, а фолкльор трактує радше як матеріял, що служить до соціологічного, етнографічного й етнологічного визначення тої, чи іншої етнічної групи та встановлення форм соціяльного й економічного життя. Обговорюючи питання похоронних обрядів неолітичної доби та вироблених ритуальних форм, Грушевський каже: «В ритуалі сім переходили часом більше або менше різкі зміни, розширяючись на великі простори. Такі перейняття обрядів, як і різні культурні течії, також не раз дуже розширені, дають характеристичну вказівку на широкі зносини, обмін ідей і продуктів між тодішньою людністю, бо об'яснити сі відміни, як то до недавна роблено, а й тепер часто робиться — самими лише міграціями, переходами племен, що, мовляв, переносили з собою певні обряди й культурні форми, нині вже ніяк не можна» (стор. 40—41). А позатим Грушевський взагалі обмежив питання фолкльору в праісторичному розділі своєї «Історії» до обговорення похоронних обрядів неолітичної доби й згадки про культ покійних, не присвячуючи уваги проблемі змісту й форми того культу.

Метод підходу до історичної проблематики з позицій спеціяльного узгляднювання економічних факторів стає наглядним у праці Грушевського при обговорюванні питання грецької колонізації північного Причорномор'я, якому наш історик присвячує порівняльно досить багато місця. Автор «Історії України-Руси» змальовує в загальному історію тих колоній від самих початків їх заснування (VII—VI вв. до нашої ери) до кінця античної доби, а в тому й фрагментарно Боспорського царства зі спеціяльним підкресленням економічного моменту. Зате Грушевський поминув загалом історію культури причорноморських колоній, не присвятивши більше місця важливішим культурним пам'яткам. В даному випадку його увагу як історика — документаліста приковують вістки античних письменників, епіграфіка й написи найдених монет причорноморських колоній, які служать більше відомостями авторові історичної синтези, ніж наприклад архітектурні пам'ятки, цікаві в першу чергу для історика мистецтва як матеріял для монографічних праць.

На окрему увагу заслуговує методологічний підхід Грушевського до опрацювання підрозділу про Геродотову Скитію, найобширніше джерело з античного письменства до ранньої історії України. З етнографічного, історичного й географічного матеріялу Геродотової Скитії наш історик вибрав лише важливіші моменти етнографічного й етнологічного характеру, головно ті, що відносяться до української території, та, перевівши аналізу Геродотового оповідання й описів, подав свої

іноді дуже влучні критичні завваги. Не зважаючи на те, що головним тенором цілої Геродотової Скитії являється оповідання батька історії про похід Дарія на скитів, Грушевський не присвятив історії походу найменшої уваги. Це має свою причину, хоч наш історик не подає її. По-перше, оповідання Геродота про похід Дарія має досить багато неясних, чи навіть фантастичних моментів. Батько історії внаслідок недостаточного знання географії Скитії помилково продовдовжив той похід аж по Волгу, підчас коли на думку дослідників похід відбувався на терені бесарабських степів, а в найкращому випадку ніколи не переступив Дніпра. Займатися спростовуванням цілої низки моментів Геродотового оповідання про похід Грушевський не вважав за доцільне в своїй історичній синтезі. Це вже зрештою зробили інші автори головно монографічних праць про Геродотову Скитію, або таки про самий похід Дарія. А по друге, історія походу Дарія на скитів не має взагалі ніякого глибшого відношення до самої справи ранньоісторичної проблематики бувальщини України-Руси, тобто до кардинальної проблеми праукраїнського етносу, якій наш історик присвятив слушно всю свою увагу в аспекті дослідів над процесом етногенетичного розвитку народу в часі й у просторі від праісторичних і ранньоісторичних фаз його бувальщини. Зате Грушевський присвятив увагу етнічним функціям, а тим більше динамічним міґраційним рухам, що не залишалися без значніших впливів на етно-біологічно-антропологічну сторінку та економічно-культурно-суспільно-політичне життя праукраїнської людини в напрямі реґресу, або проґресу.

Політично-суспільне поневолення України не могло не викликувати відповідної реакції у нашого історика в дусі сентименту до свого народу та виявів того сентименту між іншим у формі діяльности історіографічного характеру, а народницький світогляд Грушевського поглиблював його зацікавлення усіма проявами життя того ж народу від найдавніших фаз процесу його розвитку. Бо незалежно від того, відколи датується вища форма державного життя народу й чи те державне життя було перериване в ході історичного процесу, чи ні, самий нарід існує й живе безперервно власним, хоч би й недержавним життям при всяких можливих обставинах. Це й є головна історіософічна істина, на базі якої побудована нова схема Історії України-Руси включаючи пра- й ранньоісторичний період історії українського народу. Тому систематичний огляд життя народу від його ранніх початків у аспекті безперервної тяглости історичного процесу всестороннього розвитку народу на його території вимагає у першу чергу глибоких студій на відтинку етнографії й палеоетнографії. Грушевський починає свій етнографічний огляд від скупих вісток у Гомера, переходить до Арістея з Проконезу з VII в. й, поминувши зовсім представників логографії, а серед них і найважливішого — Гекатая з Мілету, переходить зразу до Геродотових реляцій про кіммерійців, скитів, неврів, андрофагів, мелянхляйнів і будинів. Проблемі неврів і будинів присвячує наш історик увагу в першу чергу з огляду на гіпотезу їхнього слов'янського походження. З географічним положенням

неврів тобто з локалізуванням їх «на північ від верхів'я Дністра» (стор. 116) Грушевський пов'язує теорію локалізування слов'янської прабатьківщини. Як бачимо, наш історик порушив питання етнографічного характеру Геродотової Скитії у зв'язку з питанням праукраїнського автохтонізму й етногенетичного процесу народу на його території. Мітам і переказам Грушевський не присвячує спеціяльної уваги, а вибирає з них лише ті зеренця, які мають вартість етнографічно-етнологічного характеру, прим. іранський мотив переказу про походження скитів. Грушевський в першу чергу соціолог, а вже найменше фолкльорист, а якщо й займається питанням фолкльору (прим. релігія скитів), то, як уже було сказано, з уваги на те, що в кожному міті заховані зеренця історичної правди.

Після з'ясування загальної картини про Геродотову Скитію з етнографічного становища наш історик присвячує увагу питанню сарматів, аланів, племен — жителів прикарпатської полоси та слідів кельтів на території України. Той, з методологічного погляду досить слабий підрозділ, являється мутним калейдоскопом різних, іноді малозначних і дрібних джерельних вісток про головно прикарпатську полосу та гіпотетичних тверджень, серед яких тяжко найти провідні критерії, що дозволяли б накреслити якусь більш чітку картину етнографічно-етнологічних відносин. Грушевський виявляє тут нахил до глибинної аналізи джерел, подій і фактів без синтетичного завершення відповідними, близькими до історичної правди й можливости тодішніх етнографічних відносин, заключеннями. При тому всьому тяжко сказати, щоб автор придержувався консеквентно при розподіленні матеріялу якихось методологічних принципів хронологічного, географічного, чи річевого порядку. Така глибинна аналіза джерельного й фактологічного матеріялу без синтетичної системи межує іноді зі схаотизуванням цілої картини стану дослідів над тою, чи іншою ранньоісторичною, чи історичною проблемою. Правда, треба признати, що самий скупий і дрібно розкинений по різних античних джерелах матеріял вимагає великих зусиль і непересічного методологічного вміння, щоб з нього скласти доволі чітку, мозаїчну картину тодішніх етнографічних відносин прикарпатської полоси та зорієнтуватися у складному питанні етнографічного розподілу тодішніх тракійських племен. Скупий і розсіяний малими зеренцями по античних джерелах матеріял не легко зібрати, впорядкувати й зреконструювати з нього потрібну картину. Це регабілітує у великій мірі автора «Історії України-Руси» в даному випадку. Все ж таки це не послаблює загально признаного погляду, що Грушевський являється істориком-аналітиком навіть коштом історичної синтези.

Зате розділ про ґотів і появу гунів випав далеко краще з огляду на більш суцільний джерельний матеріял і монографічний характер самої теми, що дало можливість історикові з'ясувати проблему при наявності більш сконсолідованого джерельного матеріялу та накреслити яснішу й повнішу картину ґотського питання в межах причорноморської полоси. Грушевський розправляється з основаною на вістках

Йордана й заґах леґендарною традицією могутності держави Германаріха, що мав нібито панувати над усіма народами Скитії й Германії, оспорюючи гіпотетичний погляд на ґотську державу на середньому Дніпрі зі столицею Германаріха в «Дніпровому городі» (Danparstad), що дехто старався ідентифікувати з древнім Києвом. Як певне pendant до квестіонування автором «Історії України-Руси» гіпотетичного погляду на ґотську державну організацію на терені середнього Подніпров'я зі столицею в «Дніпровому городі», тобто нібито в Києві, являється його ж таки позиція по боці антинорманської теорії, яка оспорює літописну тезу, згідно з якою ґенеза державної організації на русько-українському ґрунті була почином нормано-варяжського елементу. В одному й другому випадку Грушевський ставить під сумнів історичний примат ґерманського елементу в аспекті державнотворчого почину на території середнього Подніпров'я, тобто в самому центрі древньоруської — полянської землі. Таке становище автора «Історії України-Руси» не випливає із суб'єктивних, політичних позицій. Грушевський був за поважним істориком з вродженим нахилом до історичної правди та досліджував з широкої перспективи непересічного діяпазону знання й наукового досвіду та з науковим об'єктивізмом, і не можна закинути йому політиканство в науці. Він просто виробляв собі самостійно свій власний погляд на окремі питання історичного характеру на основі історично-документального методу з критичним підходом до джерельного матеріялу й літератури предмету та не надавався на виконування ролі замітача передпокоїв чужих наук, представники яких накидали погляди про леґендарно могутню державу Германаріха, або захищали норманську теорію. Тому Грушевський категорично твердить, що «ґотська держава на середнім Дніпрі зістається ні на чім не опертим здогадом або мітом. Повторяю, ті реальні подробиці, які собі запам'ятала Германаріхова леґенда, зовсім не свідчать за особливою великістю держави остґотів. До київських країв було їй ще далеко — далеко» (стор. 149—150). Критичний змисл Грушевського у відношенні до мітів і леґендарних переказів, в даному випадку ґерманських заґ, є тут очевидний.

Розділ про слов'янську колонізацію і антів замикає ранній період історії України-Руси та являється помостом між історією античного Причорномор'я та Київської Держави. Коли вже приймати концепцію окреслювання поодиноких діб в історії України Геґелівською філософічною термінологією (теза, антитеза, синтеза), то пра- й ранньоісторичний процес на українській території надається може ще найбільше на окреслення його періодів і феноменів — тезою, антитезою і синтезою. Праукраїнський автохтонізм з його конструктивізмом осілого, хліборобського життя і випливаючим з того патріотичним прив'язанням до прадідівської землі являється тезою, степовий номадизм з його руїнницькою силою та кочово-космополітичним наставленням є антитезою, а зв'язок певних форм державної організації антів як древнього прототипу пізнішої Київської Держави являється синтезою автохтонного елементу з поступово осілими номадами. І Гру-

шевський представив ті явища пра- й ранньоісторичного процесу на українському терені схрещування етнічних рухів та культур саме в дусі Геґелівської термінології: тези — антитези — синтези.

Наш історик присвятив багато уваги розділові про вихід слов'янства з його прабатьківщини й велике слов'янське розселення на території східньої й середньої Европи серед повені азійських кочових орд. Коли остґоти залишають поволі чорноморські простори в напрямі на захід під напором гунів, це географічне вакуум виповнює поступово східня вітка слов'янства при своєму міґраційному процесі на південь. Це вже діється на грані двох діб — античної й середньовічної. З того процесу слов'янського розселення виділяється південносхідня галузь слов'янства у висліді чорноморської колонізації — анти, тобто «представники тих племен, що утворили етнографічну цілість, яку тепер звемо українською. Все промовляє за сим ототожненням антів з предками нашого народу і надає йому правдоподібности, що межує з певністю . . . Врешті — антська колонізація вповні відповідає тому, що ми на основі вище сказаного про напрями слов'янської колонізації могли б викомбінувати про правітчизну нашого народу й напрям його колонізації. Се все, кажу, робить, можна сказати — певним, що в антах маємо предків українських племен» (стор. 176—177). Грушевський тверезо й безпристрасно оцінює ролю антів, бо, подаючи етнологічну розв'язку питання про антів по лінії праукраїнського автохтонізму, заявляє виразно, що якоїсь сильнішої політичної організації у антів не було. Одним словом, анти — це черговий етап розвитку в етногенетичному процесі народу без накидання погляду про могутність їхньої політично-державної організації. Як бачимо, автор «Історії України-Руси» не лише квестіонує леґендарну могутність держави Германаріха, але також тверезо й безпристрасно оцінює політичну організацію ближчих йому духовно антів, що свідчить про науковий об'єктивізм нашого історика. Нова схема історії України оперта на основній тезі поглибленого процесу диференціяції окремих галузей слов'янства в етапі їхнього розселення та нових умовин життя на заселених ними теренах східньо- й середньоевропейського простору. Грушевський не приймає погляду деяких дослідників, що мандрівка народів спричинила повний «етнографічний хаос» головно на теренах південно-східньої Европи. Бо, як він каже, . . . «війна з слов'янами зв'язана була з великими труднощами: слов'яни були майстри ховатись у всяких нетрях, як свідчать оповідання візантійців (Теофілякта, Маврикія, Льва). Тож війна рідко коли йшла далі «примучувань» при нагоді, по дорозі, як та аварська біда, переказана нашими й візантийськими джерелами. Се пояснює нам, як то серед самого руху орд по наших степах в V—VII в. сі степи заразом колонізувалися нашими предками» (стор. 182). Важко не признати тут Грушевському рації, бо навіть прихід гунських орд мав свої позитиви для південно-східнього слов'янства, тобто наших предків. Гуни розбили ґотів та увільнили причорноморське населення від ґотської зверхности, а коли остґотський король Вінітар,

згідно з реляцією Йордана, рушив походом на антів, гуни стануля в обороні антів і пішли навіть проти тих ґотів, що після смерти Германаріха погодилися на гунську зверхність над ними. Грушевський справився з розв'язкою проблеми впливів такого великанського етнічного Sturm und Drang на порозі середньовіччя — мандрівки народів на етнографічно-політичне обличчя тодішньої праукраїнської території й процес слов'янської колонізації та захистив таким чином нову схему історії України. В протилежному випадку була б прірва в етногенетичному аспекті між пра- й ранньою історією України й періодом Київської Держави, коли б дійсно зайшов факт винищення, чи викорінення триваючою кілька століть мандрівкою народів праукраїнського елементу з його території.

Вживаючи при нашій темі знаного вислову І. Франка з його прилюдної сповіді — Was ist denn an dem ganzen Wicht originell zu nennen? — можна сказати хиба лише те, що М. С. Грушевський при опрацюванні своєї монументальної історичної синтези бувальщини українського народу від найдавнішої, передісторичної доби аж до новітньої виказав себе здекльярованим до глибини свого великого таланту істориком-аналітиком. Це відноситься також і до пра-ранньоісторичних розділів його «Історії України-Руси». Широкий діяпазон і свобідність вислову Грушевського, нагадують в дечому народню епіку і немов співпрацюють з його аналітичним методом творення історичної синтези, а народницький світогляд заставляє його цікавитися у першу чергу народніми масами всіх періодів історії України з їхніми зрізничкованими проблемами згідно з тезою, що історія народів — це далеко не історія самих лише царів, князів і полководців. Соціологія досліджує і клясифікує діяльність людини в аспекті ролі й інтересів колективу, а не колектив у аспекті фраґментарної діяльности хоч би навіть найбільш ґеніяльних індивідуальностей. Грушевський як історик, так сказати б, соціологічного стилю саме думав і творив на основі тих же категорій. В першому томі «Історії України-Руси» трапляються, як ми вже натякали, деякі недотягнення методологічного характеру, що залишає іноді свої наслідки й в питаннях мериторичного характеру. І так, Грушевський присвятив дуже мало місця проблемам процесу розвитку духовности праукраїнської людини на тлі антропогеографічних обставин, економічно-соціяльної структури та геополітичних впливів (степово-евразійських, геллено-середземноморських та малоазійських через кавказьку браму). За мало місця присвячено історії Боспорського царства — тої геллено-«варварської» державної організації на північному Причорномор'ї. Постать Мітридата також заслужила на більше місця в історії північного Причорномор'я. Грушевський, як відомо, далеко не одушевляється історичними постаттями, бо на його думку головним мотором історичного процесу є сила народніх мас, а не окремі особи, хоч би найбільш ґеніяльні, яких виносять на провідні місця обставини. Цікаве, що Грушевський, як історик соціологічної настанови, не порушив питання про реманенти матріярхату в ранній історії України, ні про згадану в Геродотовій Скитії супремацію савроматської жінки.

Все ж таки монументальна «Історія України-Руси» Грушевського являється, мабуть, неповторним фактом, чи феноменом на відтинку української історіографії, а перший том тої Історії з його пра- й ранньоісторичними розділами являється ще й сьогодні не зважаючи на поширення горизонту пра- й ранньоісторичних понять[2] в аспекті історії України внаслідок нових археологічних матеріялів, дослідів над писаними джерелами та збагачення новою літературою предмету — настільною книгою не лише для пересічного читача й любителя історії, але й для фахового історика, що опершися на дослідах Грушевського та актуальних і досі його науково-дослідних досягненнях йтиме дальше в своїх дослідах над пра- й ранньоісторичними фазами процесу всестороннього розвитку українського народу на його території.

---

[2] В сучасній науці є напр. тенденції розглядати антське питання як збірне політичне поняття – державний союз різних народів і племен включаючи слов'янський елемент.

І. Каменецький

НІМЕЦЬКА ПОЛІТИКА СУПРОТИ УКРАЇНИ В 1918-му РОЦІ ТА ЇЇ ІСТОРИЧНА ГЕНЕЗА

II

ОБСТАВИНИ БЕРЕСТЕЙСЬКОГО МИРУ І ЙОГО ЗНАЧЕННЯ

Беручи до уваги різні схеми і всілякі впливи, які перехрещувалися в німецьких урядових колах у часі між Лютневою революцією і Берестейським мировим договором, не можна було не завважити факту, що сепаратний мир з Росією залишався головною напрямною для вирішальних урядових чинників. Це не означало вправді, що німецький уряд був готовий заключити сепаратний мир з Росією на підставі принципу «мир без анексій і контрибуцій», але територіяльні вимоги Німеччини були порівняно мінімальними, вони стосувалися до Литви і Курляндії, які мали б стати автономними областями в докладніше нез'ясованих формах німецького протекторату, і до Конґресової Польщі, яка мала б стати окремою державою, пов'язаною політично та економічно з Німеччиною або Австро-Угорщиною. Тільки прикордонні смуги між Конґресовою Польщею та Литвою з одного боку і Німеччиною з другого, із стратеґічних мотивів, мали б бути прилучені безпосередньо до Німеччини і заселені виключно німецьким елементом. Названі країни та території мали б бути також залучені до запланованої канцлером Бетманом-Гольвеґом середньо-европейської митної унії. Проте треба підкреслити, що ані Україна, ані інші території колишньої царської Росії не входили в засяг тієї концепції. Тим виявлено, що німецьке господарське зацікавлення в цьому напрямку мало початково лише побічний характер. Цікавим фактом є також те, що в цій стадії східньо-европейської політики Бетмана-Гольвеґа Україна не згадувалася, як простір, де мала бути

---

[36] „Der Bericht Serings vom September 1915", in: Auswärtiges Amt, Bonn, Weltkrieg 20d, geheim; див. Fritz Fischer: *Griff nach der Weltmacht; Die Kriegszielpolitik des kaiserlichen Deutschland 1914/1918*, Düsseldorf: Droste Verlag, 1961, стор. 126–127. дивись теж: „Protokoll über die Beratungen in der zweiten Sitzung des Verwaltungsrats der Fürsorgestelle für deutschen Grundbesitz am 8. Juni, 1918", Wydawnictwo Ministerstwa Rolnictwa, Dóbr Państwowych, No. 5:*Niemieckie Zamierzenie Kolonizacyjne w Polsce*, Warszawa. 1919, стор. 10—15: Karl Baron Manteuffel-Zoepe, Ratzdamgen: *Deutschland und der Osten*, München: I. S. Lehmanns Verlag, 1926, стор. 19.

посилена німецька колонізаційна активність, хоча такі конкретні пляни існували щодо Конґресової Польщі, Литви і Курляндії. Навпаки, урядові пляни виявляють, що німецькі колоністи з України та інших частин царської імперії мали бути притягнені до колонізації вище загаданих країн.[36] Це, очевидно, не означало, що Україна на протязі війни втратила значення в закордонній політиці Бетмана-Гольвеґа. Знаменним бути тільки те, що, в протиставності до Польщі та Балтицьких країн, України не трактовано в засягу безпосередніх німецьких політичних, економічних та стратеґічних інтересів, які вимагали б формального пов'язання з Німеччиною.

З другого боку можна завважити, що в порівнянні з попередніми военними роками, німецьке зацікавлення Україною зростало, особливо від часу постання Центральної Ради. Проте всілякі посунення високопоставлених німецьких осіб робили німецьку політику супроти України радше двозначною, і такою вона залишалася до кінця 1917 року. І так у травні 1917 року німецький цісар, якого завваги не завжди були міродайними, в довіреному колі висловився в такому змислі, що Німеччина мусить піддержувати незалежність України і дати їй можливість прилучитися до Німеччини.[37]

Після уступлення Бетмана-Гольвеґа в липні 1917 року[38] його наступник Міхаеліс прихилився до намагань німецьких військових та ультра-патріотичних кіл, щоб відновити та поширити напрямні німецької світової політики та узгіднити їх з военними цілями.

В рамах цієї ініціятиви, під час конференції в Кройцнах (Kreuznach) 9 серпня, Міхаеліс доходить до порозуміння з Людендорфом і Гінденбурґом в такому змислі, що, між іншим, треба використати також український «сепаратистичний рух... для приязного і не остентативного „аншлюсу" з нами». Таке зацікавлення українською проблемою віддзеркалюється також у відповіді німецького канцлера на посередництво папи Венедикта XV щодо міжнародного замирення. Офіційні німецькі умови, датовані 19 серпня 1917 року, відмічають, що крім визнання новопосталої Польської держави, Німеччина буде боронити прав України, Фінляндії, Балтицьких провінцій, Флямандії, Ірляндії, Єгипту і Персії.[39]

---

[37] Volkmann, *Die Annexionsfragen des Weltkrieges.* — Die Ursachen des deutschen Zusammenbruchs im Jahre 1918, 2. Abt., Bd. 12/I, Berlin, 1929, стор. 42, див. К. Ремер, П. Бах: «Політика німецького імперіялізму щодо України в першій світовій війні». *Український історичний журнал* (Київ ч. 8, 1968, стор. 20, теж див. Fischer цит. праця, стор. 528.

[38] Бетман-Гольвеґе впав жертвою конфлікту між лівими і правими німецькими політичними угрупуваннями на тлі пропозиції введення різних прав голосування у зв'язку з різницею поглядів відносно умов замирення. Німецький канцлер схилявся в тому часі в бік рівного виборчого права і умірковaних німецьких домагань в справі замирення, які по всім познакам не включали амбіцій в Україні. Він стався особисто „persona non grata" для Людендорфа і Гінденбурґа, які уважали його оборонцем миру без компензації (Verzichtsfrieden).

[39] „Wedel an das Auswärtige Amt" (22. August, 1917), Deutsches Zentralarchiv Potsdam, aus Akten des Reichsarchivs, (Oberste Heeresleitung und Auswärtiges Amt), Nr. 2610. Див. Fischer, цит. праця, стор. 528, стор. 541.

Два тижні до вибуху большевицької революції і приблизно два місяці до розпочаття Берестейських мирових переговорів загальні контури німецьких плянів щодо України виринають при іншій оказії. 25 жовтня відбулася конференція німецького канцлера із шефом політичного відділу Головного командування німецької армії, генералом Бартенверфером. У цій конференції Бартенверфер з'ясував погляди армії щодо України, а саме зацікавлення її винятковим економічним потенціялом. Армія є готова піддержувати німецькі промислові інтереси в Україні, зазначуючи при тому, що відлучення України від Росії послабило б великою мірою Росію економічно, а далі відсунуло б її від Дарданелів та Балканів і таким чином забезпечило б один із об'єктів німецької світової політики — суходільний шлях через Балкани на Близький Схід. Концепції висловлені генералом Бартенверфером не були новими. Вони дуже подібні до ідей Бетмана-Гольвеґа, які він висловив ще на початку війни. Проте цікавим є те, що натепер армія стала ініціятором тих плянів, а новий канцлер прийняв їх без застережень.[40] По суті ця конференція підтверджує загальну німецьку політику щодо України, а саме при догідних політичних та воєнних умовах довести до відділення України від Росії і зробити її доступнішою для німецької промисловости. Припущення проф. Ф. Фішера, що згадана конференція становить логічне звено у систематично запляновaній політиці Німеччини захопити Україну і запровадити там колоніяльний режим (який вона після інтервенції 1918 р. справді намагалася закріпити) не знаходить потвердження в дійсності.[41] Насправді, напрямні німецької політики напередодні інтервенції і в першій стадії цієї інтервенції не були ще політично розроблені,[42] ані не було якогось точно визначеного ідеологічного мотиву. Можна теж завважити, що напередодні мирових переговорів у Берестю Литовському ані німецький уряд, ані німецьке військове командування не відзначалося конкретними успішними заходами, щоб у той чи той спосіб закріпити Україну за собою. Німці не робили особливих мілітарних спроб захопити Україну після вибуху Лютневої революції, а політично не було зроблено жодних зусиль для створення українського уряду в Німеччині чи на окупованій Центральними державами території України. Німецькі спроби нав'язати стосунки із Центральною Радою за допомогою представників Союзу визволення України були, без жодного сумніву, менше успішними, ніж їхній кон-

---

[40] Fischer, *цит. праця,* стор. 636–637.

[41] Йдеться про те, що напередодні мирових переговорів в Берестю Литовському не було цілковито з'ясоване питання, в яких конкретних умовах і якими засобами Німеччина мала б вимагати незалежности України. Також неясно було, якими методами Німеччина мала б закріпити німецькі економічні інтереси в Україні.

[42] Telegramm von Graf Forgách, Nr. 4794 (Kiew), 22. März, 1918 (Geheim), Folder 44, Auswärtiges Amt, *Österreichisches Staatsarchiv, Abt. Haus-Hof und Staatsarchiv Wien,* 152, P.A.X., Russland XI d. Див. теж: Wilhelm Groener, *Lebenserinnerungen: Jugend-Generalstab-Weltkrieg.* Під редакцією Friedrich Frh. Hiller von Gärtingen (Göttigen: Vandenhoesch Ruprecht, 1957), Вступ.

такт з большевиками.[43] Коли наближалася реальна можливість заключити сепаратний мир на східньому фронті, то Англія та Франція вважали Центральну Раду схильнішою до евентуального продовження війни проти Німеччини та Австрії, ніж большевицький уряд. Факт, що альянти були першими у визнанні українського уряду,[44] приблизно у тому часі, як Центральні держави заключили перемиря з большевицькою Росією, без участи України, вказує на відсутність чіткости та послідовности в німецькій політиці щодо незалежности України, а чи її колоніяльного поневолення.

Цікавим фактом є також те, що в інструкціях Людендорфа для ген. Гофмана, виготовлених 6—7 грудня 1917 р. для переговорів з большевицькою делеґацією в справі перемиря, не згадується ані про відділення України від Росії, ані про її право на національне самовизначення, хоча підкреслюється таке право для Польщі, Фінляндії, Вірменії, Естонії та уряду інших країн і територій в рамках колишньої царської імперії або під тимчасовою окупацією російських військ.[45]

Німецький міністр закордонних справ, Кюльман, з'ясовує німецькі напрямні в дещо інший спосіб. 22 грудня, день перед своїм від'їздом на мирові перегозори до Берестя-Литовського, він вияснює лідерам німецьких партій у Райхстаґу, що Німеччина вимагатиме права на самовизначення тільки для Польщі, Литви і Курляндії (ці країни в тому часі були під контролею Центральних держав). Інші частини колишньої царської Росії, в тому числі також Україну, Німеччина визнаватиме за окремі держави тільки тоді, коли їх визнає, як незалежні держави, сам російський уряд.[46] Ця теза не була тільки пропаґандивним трюком, але віддзеркалювала фактичне узгіднення політики в тому відношенні з Австрією. Вона справді була застосована в першій стадії переговорів у Берестю.

Барон Кюльман, подібно як австрійський міністр закордонних справ, граф Чернін, були твердо переконані, що ввиду масових рухів і популяризації принципу самовизначення, треба буде визнати цей принцип за підставу мирових переговорів з Росією, іммунізуючи одночасно перед ним Австро-Угорську і Німецьку імперії. Теоретичну формулу поєднання концепції імперії з принципом самовизначення народів виготовив для Центральних держав граф Чернін. Він твердив, що Центральні держави респектуватимуть застосування принципу самовизначення народів у рамках тих держав, які проголосили цей принцип, але він не матиме застосування в державах, які його не проголосили.[47]

---

[43] Дмитро Дорошенко: Історія України, 1917–1923 рр. Нью-Йорк, вид. Булава, 1954, т. I, стор. 37.

[44] Дорошенко, цит. праця, т. I, стор. 233–240.

[45] „Lersner an das Auswärtiges Amt, 16. 12. 1917", Auswärtiges Amt, Bonn, 131, geheim., Bd. 18, див. Fischer, цит. праця, стор. 628–629.

[46] Fischer, цит. праця, стор. 631.

[47] „Czernin an Mérey: Stellungnahme zum Auftreten der ukrain. Delegierten als Mitglieder einer separaten Friedensdelegation", 17. 12. 1917, Haus-Hof und Staatsarchiv, Politische Abteilung, Wien, Österreich (від тепер в скороч. HHSt.A.P.A.) P.A. 1056

Така формула на практиці уможливлювала Німеччині та Австрії відірвання від Росії Конґресової Польщі, Литви та Курляндії під претекстом, що неросійське населення цих країн, під охороною німецьких та австрійських військ, утворило репрезентативні державні інстанції, які не мають жодного бажання залишатися під російською контролею і користають з ленінського принципу самовизначення, аж до відділення.

Проте є цікавим, що така формула не мала автоматично стосуватися і до України. Граф Чернін писав у своїх інструкціях від 17 грудня 1917 р. для австрійського представника в Берестю Литовському, Мерея (Merey), що українська делеґація мала б бути допущеною до підписання перемиря тільки тоді, коли б з того приводу не виникли ускладнення з боку російської делеґації, яка може вважати, що незалежність України є внутрішною справою Росії.[48]

Інформуючи австрійського амбасадора в Берліні, принца Гогенльоге (Hohenlohe) про узгіднення австрійсько-німецьких територіяльних вимагань до Росії в ім'я національного самовизначення, граф Чернін пише в листі з датою 2 січня 1918 р. таке:

«У Берестю-Литовському між мною і Кюльманом дійшло до недвозначного порозуміння, що, беручи до уваги всі обставини, мусить дійти до сепаратного миру з Росією, і що такий мир не сміє заламатися через вимоги німецького военного командування. Кюльман погоджувався зі мною, що Польща, Курляндія, Ліфляндія, а евент. Естонія та Литва мають знайтися по боці Центральних держав, і в такому змислі ми переговорювали з російськими представниками».[49]

Україна не фіґурує не тільки в територіяльних плянах чи у сферах впливу Центральних держав у початковій стадії Берестейських переговорів, але також большевицька сторона не враховує спочатку можливости німецької експанзії в сторону України. Перша радянська делеґація в Берестю, під керівництвом Яффе, в переговорах із Центральними державами взагалі не займається питанням територіяльної приналежности України, а Ленін у конференції з Троцьким 21 січня 1918 р., передбачаючи відновлення німецького маршу на схід, побоюється втрати Ліфляндії та Естонії, але зовсім не згадує про можливі німецькі амбіції щодо України.[50]

Такі обставини кидають світло на беззастережну і непроблематичну поставу Троцького щодо визнання незалежного статусу української делеґації в Берестю Литовськім під час першої пленарної сесії переговорів. Це визнання, становило ключевий фактор в допущенню

Kr. 70/6 b. T. Hornykiewicz, *Ereignisse in der Ukraine*, 1914—1922, deren Bedeutung und historische Hintergründe (збірка документів), F. Berger u. Söhne EHG Horn 1966, Bd. II, стор. 5.

[48] Там же.

[49] „Czernin an Hohenlohe: Über den Stand der Friedensverhandlungen in Brest-Litowsk, die Dringlichkeit des Friedensschlusses sowie die Mitbestimmung der deutschen Obersten Heeresleitung gegenüber dem Bauhausplatz, Wien, 2. Jänner, 1918“, HHSt. A.P.A. 1053, Kr. 70/I, Hornykiewicz, Bd. II, стор. 10.

[50] John W. Wheeler-Bennett: *Brest-Litowsk, The Forgotten Peace, March 1918*, London, Macmillan Co., 1956, стор. 124—129 і стор. 192—193.

України до мирових договорів на повних правах. Троцький під час формального відкриття Берестейських мирових переговорів 10 січня 1918 р. заявив від імени радянської делеґації: «Приймаючи до відома опубліковану деклярацію Генерального секретаріяту Української Народної Республіки, російська делеґація заявляє із свого боку, що участь української делеґації в мирових переговорах не становить жодних труднощів і є в повній згоді з основним визнанням права на самовизначення кожної нації, включно з правом на відокремлення».[51]

Спираючись на заложенні, що Україна не грає поважної ролі в його розгрі з Центральними державами, і припускаючи, що Центральна Рада в процесі успішно наступаючої большевицької армії в Україні буде і так усунена, Троцький, як йому видавалося, міг грати без великого риску ролю оборонця принципу самовизначення націй на цьому міжнародному форумі.

У зв'язку з тим виринає цікаве питання, чи визнання України большевицькою делеґацією скріпило зацікавлення Україною німецьких кіл і, можливо, причинилося до німецької інтервенції в Україні, та чи німецька інтервенція мусіла б здійснитися скорше чи пізніше й без цього, і нарешті, чи роля представників Центральної Ради була децидуючою в спонуканню Німеччини до такого посунення? В світлі джерел і на підставі розвитку подій після формального визнання України, важко дійти до переконання, що Німеччина була рішена на інтервенцію ще перед закінченням війни на Заході.

У німецько-австрійських напрямних під час переговорів Україна спочатку відогравала передусім тактичну ролю супроти Росії, щоб таким способом принукати Росію до швидшого заключення миру на догідних умовах для Центральних держав.[52] В жодному випадку, навіть після визнання української повноправности в Берестю, не можна було завважити в переговорах, які заторкували українські проблеми, німецьких інтенцій ускладнювати перспективи миру чи висувати якісь драстичні домагання. Навпаки, беручи до уваги факт, що на території України перебувала ще мільйонова армія колишніх царських військ, формально підпорядкована Центральній Раді,[53] німецькі чинники старалися знайти таку компромісову розв'язку українського питання, яка не провокувала б цієї армії до продовження війни, чи то під проводом Центральної Ради, чи то в рамах большевицької революційної армії. Зрештою українська делеґація в Берестю не маніфестувала наміру просити військової допомоги у Центральних державах, а німецькі та австрійські чинники початково не виявляли особливої охоти до військової інтервенції.[54] Характеристичним є також

---

[51] „Protokoll der Plenarsitzung der Friedensversammlung, Brest-Litowsk, 10. Jänner, 1918, HHSt. A. P.A. Pr.—L 325, Hornykiewicz, Bd. II, стор. 68.

[52] „Mérey an das K.u.K. Min. des Äussern: Über die Ankunft der Delegierten der Kiewer Zentralrada sowie Bedenken gegen ihre Zulassung zur nachträglichen Unterzeichnung des Waffenstillstandsvertrages, Brest-Litowsk, 16. Dezember, 1917. HHSt.A. P.A. 1056, Kr. 70/6, Hornykiewicz, Bd. II, стор. 3—4, див. теж Fischer, цит. праця, стор. 638.

[53] Hornykiewicz, цит. праця, Bd. II, стор. 3.

[54] Дорошенко, цит. праця, т. I, стор. 316, 322.

факт, що децизія на користь інтервенції прийшла в моменті, коли розвіялись надії на загальний мир з Росією. Треба ще підкреслити, що німецька інтервенція в Україні, яка почалася 18 лютого 1918 р. була одночасною із загальним наступом німецьких військ на всьому східньому фронті.

Абстрагуючи від можливого курсу німецької політики щодо України на випадок повної німецької перемоги в першій світовоій війні, перемоги, яка в той час виглядала щонайменше проблематичною, німецька військова інтервенція в Україні не виглядала правдоподібною, і можна допускати, що вона мабуть, не здійснилася б, якщо б не ускладнили ситуації незвичайні та непередбачені фактори.

Безпосередні переговори України із Центральними державами відкривають ще один рубець тогочасної політичної ситуації і допомагають відтворити мотиви інтервенції в виразнішій перспективі.

СЕПАРАТНІ ПЕРЕГОВОРИ УКРАЇНИ З ЦЕНТРАЛЬНИМИ ДЕРЖАВАМИ ТА ЇХНІЙ ХАРАКТЕР

Українська мирова делеґація в Берестейських переговорах зискала поступово на вазі в міру того, як зволікаюча тактика Троцького переконувала німців та австрійців, що краще досягти миру обмеженого до України, ніж взагалі не мати виглядів на повне замирення в протлядному майбутньому.

Вступаючи в сепаратні переговори з Україною, Німеччина зміряла до цілей, які, в даних умовах (беручи до уваги ще й обмежені інформації про революційну ситуацію в Україні), можна окреслити, як реалістичні.

Ті цілі зводились до трьох головних пунктів:

1. Ліквідація українського і румунського фронтів, які все ще були обсаджені мільйоновими арміями;

2. закріплення незалежности України, щоб таким чином здійснити один із постулятів німецької політики, а саме послаблення Росії;

3. достави необхідних харчевих продуктів і сировин з України для Центральних держав під час тривання війни.

У час переговорів не роблено жодних заходів щодо особливого заанґажування Німеччини в Україні, ані не було навіть жодної згадки щодо німецького права на військову чи якусь іншу інтервенцію. Торговельні переговори вказували на те, що достави українських харчевих продуктів та сировин мали тимчасовий характер і Німеччина застерігала собі право набувати згадані товари після війни

деінде, в залежності від коньюнктури на світовому ринку.[55] Таке застереження, що його німці старалися ввести до мирового договору можна вважати наявним показником того, що в тому часі України не бралося до уваги, як частини плянованого німцями Північноевропейськго митного бльоку, до якого мали ввійти, м. ін., Конґресова Польща та Балтицькі провінції, що їх Німеччина прагнула мати під своїм протекторатом.

У загальному, з погляду суверенних інтересів української держави і національних інтересів нашого народу, українська делеґація в Берестю зуміла висунути переговори і мировий договір на рівень леґальної рівнорядности і досягти подивугідних концесій, не зважаючи на те, що внутрішне та зовнішне становище Української Народної Республіки було в тому часі незвичайно критичне.

До української держави мали бути включені західні області підросійської України з переважно українським населенням, за винятком Підляшшя, яке мало відійти до Польщі; Україна не була зобов'язана платити воєнні контрибуції; Німеччина та Австрія зобов'язалися вивести свої війська з окупованих частин України негайно після ратифікації мирового договору; достави українських харчевих продуктів та сировин мали бути компенсовані доставами машин та фабричними виробами з Німеччини і Австрії по ринкових цінах.[56]

Українська делеґація боролася успішно не лише за інтеґральність території підросійської України, але виступала також з домаганням прилучити до України ті частини Австро-Угорської монархії, які були заселені в більшості українцями.[57] Цієї вимоги не вдалося здійснити через спротив Черніна, який у реалізації таких домагань добачав початок кінця мульті-національної габсбурзької монархії. Його становище піддержав Кюльман, що був зацікавлений у збереженні територіяльної суцільности найважливішого союзника Німеччини. Проте українська делеґація досягла того, що австрійський уряд погодився на злуку Галичини і Буковини в один Коронний край з українською самоуправою.[58]

Проблематичною в мировому договорі можна вважати таємну клявзулю щодо зобов'язання України доставити Центральним державам 1 млн тонн збіжжя, не пізніше, ніж до 31 липня 1918 р. Скількість і реченець достав насувають сумніви, чи за цією клявзулею не скривався заздалегідь задум інтервенції Центральних держав, тим більше, що з виникненням цього зобов'язання зв'язана була ратифікація мирового договору Центральними державами.

---

[55] „Protokoll der Besprechung der Wirtschaftskommision der deutschen, österr.-ung. und ukrain. Delegation: Über den Abschluß eines provisorischen Handelsvertrages zwischen der Ukraine und der Zentralmächten". HSt.A. P.A. Pr.—L 325, Brest-Litowsk, 20. Jänner 1918, Hornykiewicz, Bd. II, стор. 172—180.

[56] Там же.

[57] „Czernin an Demblin: Über das Verlangen der Ukrainer nach Schaffung eines Ukrain. Kronlandes, bestehend aus Ostgalizien und der Bukowina". Document HHSt.A., P.A. 523 G—L. XLVII/12:, Wien, 21. Jänner 1918, Hornykiewicz, Bd. II, стор. 20—21

[58] Там же.

Проте, коли взяти до уваги, що головним ініціятором цих заходів була Австрія, а не Німеччина, то пов'язання згаданої клявзулі з інтервенцією видається мало правдоподібним. Як показали пізніші події, Австрія поставилася з великою резервою до військової інтервенції в Україні, і щойно після кількатижневого проволікання та під сильним тиском Німеччини врешті прилучилася до німецької військової експедиції.[59] З другого боку Австрія старалася використати цю клявзулю на те, щоб покласти під знак запитання свої зобов'язання стосовно Холмщини і Галичини, які австрійський уряд вважав політично незручними з огляду на свій курс політики щодо поляків.[60] Отож генеза таємної клявзулі сходиться ближче з делікатними питаннями австрійської внутрішньої політики, ніж з мотивами німецького «Drang nach Osten».

В німецьких колах справа військової інтервенції Центральних держав в Україні почала виринати в міру того, як ставали очевидними большевицькі успіхи в постепенній окупації України. Перші калькуляції в тому напрямі почали кристалізуватись, як цього можна було сподіватись, в німецьких військових колах. Із нотаток генерала Гофмана від кінця січня 1918 р. та із завважень генерала Людендорфа під час австрійсько-німецької конференції в Берліні 5 лютого виходить, що військові кола були готові, при певних умовах, інтервеньювати на користь того чи іншого уряду в Україні, і що в тому часі вони воліли мати до діла з Центральною Радою, ніж з большевицьким урядом України.[61] Все ж таки перспектива замирення на цілому східньому фронті і вигляди на швидке пересунення німецьких військ на західній фронт залишалися важливішим фактором у военних плянуваннях німецьких генералів, порівняно з яким військова інтервенція на користь Центральної Ради могла видаватися підрядною справою.[62] Питання до якої міри німецькі та австрійські війська під час дальшого походу на схід будуть відпорними на розкладову революційну большевицьку пропаґанду, і як впливатиме дальше продовження війни на хвилю робітничих страйків, які стихійно вибухли в Німеччині в останній стадії Берестейських мирових переговорів становило дальший елемент непевности і в тому часі нелегко було передбачити, які мотиви переважать у міркуваннях німецьких військових кіл. Крім цього німецьке військове командування мусіло,

---

[59] Wheeler-Bennett, цит. праця, стор. 313.

[60] „Czernin an Hohelohe und an Storck: Über die Möglichkeit, den Brester Friedensvertrag zu ratifizieren, bevor die Ukraine ihre Verpflichtungen erfüllt hat; nachdrückliche Bitte an Deutschland, das Cholmer Gouvernement nicht vor der Ratifikation des Friedensvertrages zu räumen und den Vertrag einvernehmlich und gleichzeitig mit Österr.-Ungarn zu ratifizieren". Також „Czernin in Sofia u. Pallavicini in Konstantinopel: Note über Abänderungsklausel des Act. II, Punkt 2 des Brester Vertrages mit der Ukraine". Wien, 18. Februar 1918, HHSt.A. P.A. 1956 Kr. 70/6, Hornykiewicz, Bd. II, стор. 281—283.

[61] Wheeler-Bennett, цит. праця, стор. 208 і стор. 213.

[62] Wheeler-Bennett, цит. праця, стор. 221—225.

якоюсь мірою, рахуватися з новим канцлером Гертлінґом[63] та його однодумцем Кюльманом і представниками більшости німецьких партій у Райхстаґу, які мали навіть поважні сумніви та застереження відносно риску відновляти війну на східному фронті.[64]

У зв'язку з тим характеристичним є факт, що навіть після того, як Кюльман одержав 9 лютого цісарську інструкцію, щоб зволікаючому Троцькому загрозити 24 годинним ультіматумом, він відмовився виконати цю інструкцію, рискуючи своїм становищем. В ефекті він дістав мовчазну згоду цісаря на останню спробу добитися від Троцького підписання договору радше дипломатичним шляхом, ніж погрозою воєнних операцій.[65] Ще 9 лютого відпоручник Кюльмана, Розенберґ, старався позискати співпрацю Троцького в справі миру перспективою збереження під російською контролею Балтицьких провінцій, від околиць Риґи на схід. Також 10 лютого, на кілька годин перед останньою сесією мирових переговорів, напередодні відновлення німецьких воєнних операцій, представник австрійського міністерату закордонних справ, Шюллер, натякав, що військова інтервенція Центральних держав на користь України не мусить бути здійснена, якщо Троцький підпише мировий договір.[66] Як далеко мали йти такі концесії, на якій базі і чиїм коштом, правдоподібно залишиться невідомим для історії, бо Троцький відмовився дискутувати про такі можливості, будучи в тому часі вже рішеним зірвати мирові переговори. Він спекулював на тому, що Центральні держави й так не відважаться на відновлення військових дій із страху перед можливістю революції в Німеччині та Австрії, і що його незвичайна формула «ні війна, ні мир» виконає намічену ціль большевицької політики.[67]

Безкомпромісова політика Троцького перехилила вагу в бік німецької військової інтервенції, яка, м. ін., включала також допомогу Центральній Раді. Проте треба відмітити, що ледве чи виникло б питання військової допомоги Україні, незалежно від загального стану стосунків між Німеччиною і Радянською Росією. На всякий випадок можливість такої допомоги була неясна і не сконкретизована. Ще на початку лютого ген. Гофман перестерігав українську делеґацію в Берестю, що мировий договір з Україною не буде підписаний, якщо Центральна Рада не зможе вдержатися в Києві.[68] Після підписання

---

[63] Баварський премієр граф Гертлінґ, який став німецьким канцлером після резиґнації Міхаеліса при кінці жовтня 1917 р. був вже рекомендований на це становище Бетманом-Гольвеґе на кілька місяців раніше. Він стояв в опозиції до екстремних, на його думку, домагань Людендорфа і Гінденбурґа щодо східньоевропейської політики і був з того погляду ближче до становища Бетмана-Гольвеґе і Кюльмана.

[64] Wheeler-Bennett, цит. праця, стор. 229—232.

[65] Wheeler-Bennett, цит. праця, стор. 223—224.

[66] Там же, стор. 225.

[67] Н. Овсянникова, ред., *Ленин и Брестский Мир* (Статьи и речи Н. Ленина 1918 г. о Брестском мире) с вводной статьей и примечаниями Н. Овсянникова составлено по материалам XV-ого тома «Собрания сочиненний» Н. Ленина изд. 2-ое, без дати, Москва, стор. 9, теж див. Wheeler-Bennett, цит. праця, стор. 194—195? і стор. 225.

[68] Дорошенко, цит. праця, т. I, стор. 316.

договору, коли українська делеґація звернулася неофіційно до Гофмана в справі можливостей збройної допомоги з боку Німеччини, то його відповідь була така неясна і незобов'язуюча, що українська делеґація вирішила звернутися за такою допомогою до Австрії. Австрія була більше зацікавлена використати таке звернення для того, щоб зменшити німецькі впливи серед українських політичних кіл, а чи заступити їх австрійськими, проте не спішилася з конкретною допомогою. Тому вже 12 лютого 1918 р. українська делеґація звернулася знову до Німеччини за військовою допомогою, тим разом офіційно.[69] Допомога Україні в рамках загальної воєнної кампанії, яка мала розпочатися 18 лютого, була вирішена на Коронній раді 13 лютого в Бад Гомбурґ. Якою мірою це рішення означало консеквентну піддержку для Центральної Ради, мусить залишитися відкритим питанням. Характеристичним фактом є те, що ще 27 лютого, отже 10 днів після відновлення німецьких воєнних операцій на східньому фронті, граф Чернін не виключав можливости переговорів Центральних держав із большевицьким урядом України, коли цей телеграфічно заявив готовість прийняти сепаратний мировий договір, підписаний «колишньою» Центральною Радою.[70]

Наведені обставини та факти не суперечать зовсім зростові зацікавлення Україною серед впливових, урядових та приватних, німецьких кіл напередодні німецької інтервенції. Вони вказують тільки на те, що таке політичне та господарське зацікавлення ще не зумовлювало важливости чи конечности німецької інтервенції в Україні в 1918 р. Міродайним у формуванні плянів німецької інтервенції була найперше успішна большевицька інвазія в Україні, а далі безкомпромісове становище Троцького під час мирових переговорів. Також треба відмітити; можна систематично прослідити співвідношення між плянами німецької інтервенції та большевицької інвазії і дипломатією Троцького, але годі знайти свідчення про пляни німецької інтервенції в Україні, ще заки розпочалася там большевицька інвазія. Різні обставини також вказують на те, що звернення представників Центральної Ради до Німеччини в справі збройної допомоги не грало вирішальної ролі в започаткуванні інтервенції[71]

З другого боку не підлягає сумніву, що сам факт інтервенції і присутність німецьких військ в Україні мали вплив на кристалізацію німецької політики на Сході Европи, зміняючи в драматичний спосіб засяг їхніх експансивних амбіцій і віддаючи більший вплив мілітантним та ультрапатріотичним колам серед німецького суспільства на

[69] John S. Reshetar, Tr., *The Ukrainian Revolution, 1917—1920. A Story in Nationalism, 1917—1920,* Princeton University Press, 1952, стор. 117.

[70] „Czernin an das K.u.K. Min. des Äußern: Stellungnahme bezüglich der Mitunterfertigung des Brester Friedensvertrages durch die Delegierten der Charkower Regierung". Bukarest, 28. Februar, 1918, HHSt.A. P.A. 1056 Kr. 70/6, Hornykiewicz, Bd. II, стор. 48.

[71] Fischer, цит. праця, стор. 654—656.

формування закордонної політики. Тут започаткувалися прототипи пізніших експансійних плянів Третього райху і деякі концепти його колоніяльної політики, хоча існували й великі різниці між політикою німців в 1918 р. і в 1941—1944 рр.

Чи не найважливішим вислідом німецької інтервенції в Україні 1918 року на хід пізнішої історії було те, що серед впливових німецьких політичних кіл почала виростати думка, що Україна і взагалі схід Европи може бути для німецької експансійної політики важливішим об'єктом, ніж захід, світові ринки і заморські колонії.

Процес зміни в такому напрямку можна завважувати в різних етапах німецької окупаційної політики в Україні. Вони виявляють деяку тяглість німецької політичної думки, як також вказують на деякі непередбачені логічні імплікації, що виринули в даних умовах. Але це належить уже до тематики, яка заслуговує на окреме опрацювання.

Наші ювілеї

З нагоди 85-ої річниці з дня народження і 60-ої річниці науково-академічної діяльности *пані професор д-р Наталії Полонської-Василенко,* одної з найвизначніших сучасних істориків, заступника голови Українського Історичного Товариства, члена Редакційної Колегії «Українського Історика», найсердечніше вітаємо Вельмидостойну Ювілятку та складаємо Її наші найкращі побажання.

З нагоди 80-ої річниці з дня народження заслуженого українського історика *професора Володимира Міяковського,* члена Українського Історичного Товариства, співробітника «Українського Історика», директора Музею-Архіву Української Вільної Академії Наук у ЗДА, найщиріше вітаємо Достойного Ювілята та складаємо Йому наші найкращі побажання.

Управа Українського Історичного Товариства
Редакційна Колегія «Українського Історика»

*

Василь Омельченко

НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО

(З нагоди 85-ої річниці з дня народження
і 60-ої річниці науково-академічної діяльності)

Цього року ми відзначаємо 85-ту річницю з дня народження і 60-ту річницю науково-академічної діяльности одного з вінка славних і дорогих для нас сеньйорів української історичної науки проф. д-ра Наталії Дмитрівни Полонської-Василенко. Поважний вік, але хто читав останні її праці, не повірив би, що автор їх має 85 років, настільки вони повні життя і молодої душевної енерґії.

Наталія Дмитрівна Полонська-Василенко народилася 31 січня ст. ст. 1884 р. у м. Харкові, але все її життя від 1889 р., аж до еміґрації в 1943 р., зв'язане з м. Києвом. Там, 1901 р. вона закінчила Фундуклїівську Жіночу Гімназію, курс Історично-Філологічного факультету Вищих Жіночих Курсів, а 1913 р. одержала диплом І-го ступня Університету св. Володимира. В 1912—1915 р.р. була асистентом при катедрі історії Росії та методики історії на Київських Вищих Жіночих

Курсах, водночас викладаючи історію в кількох київських жіночих гімназіях (починаючи з 1910 року).

1915 р. Наталія Дмитрівна склала маґістерські іспити, а 1916 р. стала приват-доцентом Університету св. Володимира з дорученням читати обов'язковий курс археології і завідувати Музеєм Археології Університету.

1920 р. в Україні большевики провели реформу високих шкіл: університети були ліквідовані. Одночасно були ліквідовані жіночі курси, Інститут Географії. Залишився лише Інститут Археології, який зняли з державного бюджету й перевели на «самоокупаємость», цебто на утримання за рахунок оплати за слухання курсів. Фактично створилися такі умови, що праця в Інституті була безплатною. Народній Комісаріят Освіти не міг знайти відповідного місця для Інституту, який не відповідав його схемам, а тому його перекидали з одного відомства до іншого. Нарешті, він був прикріплений до науково-дослідчої катедри історії мистецтва (головою її був академік Ф. І. Шміт). Не зважаючи на матеріяльні труднощі Інститут був важливою установою, де викладалися дисципліни, яких не було в казенних ВУЗ-ах, і з нього вийшло багато дослідників мистецтва, археології, етнографії. Наталія Дмитрівна викладала в цьому Інституті курси археології і ввесь час була його вченим секретарем.

1920 року Наталії Дмитрівні пропонували катедру археології Пермського університету, але вона відмовилася, так само, як 1922 року відмовилася від катедри історії мистецтва в Азербайджанському університеті (в Баку). В 1927—1931 р.р. Наталія Дмитрівна була професором Київського Художнього Інституту. Лише року 1940 Наталія Дмитрівна дістала можливість відновити професорську діяльність у Київському Державному Університеті.

На еміґрації Наталія Дмитрівна була професором Українського Вільного Університету в Празі (з 1944 р.) і в Мюнхені, де викладала історію України, а в 1946 р. — професором Української Православної Богословської Академії в Мюнхені, займаючи катедру історії української Церкви.

Наукова діяльність проф. Полонської-Василенко розпочалася в 1909 році, коли вона працювала над дослідженням вотчинного архіву кн. Куракіних і Чічериних, що знаходився тимчасово в Києві. Того ж року було надруковано її перші науково-популярні статті в збірнику під редакцією проф. М. В. Довнар-Запольського: «*Русская история в очерках и статьях*», т. І, (вийшла з позначенням 1910 рік), Москва. Там було надруковано три статті Наталії Дмитрівни: «*Источники, происхождение и состав „Руской Правды"*», «*Сельское и городское население древней Руси*» і «*Степняки*».

З 1909 року Наталія Дмитрівна працювала в Київському музеї й брала участь у розкопах відомого українського археолога В. Хвойки у Білогородці (коло Києва). Цим розкопам присвячена її стаття: «Археологические раскопки в Белгородке», яка була надрукована в «*Тру-*

дах. XV Археологического Съезда в В. Новгороде». На тому ж з'їзді в Новгороді вона виголосила доповідь.

В 1913—1914 роках появляється великий *«Культурно-исторический атлас по русской истории»*, складений Наталією Дмитрівною під ред. М. В. Довнар-Запольського. Цей атлас був призначений для учнів середніх шкіл. На 120 таблицях «in folio» вміщено понад 1000 знімків з пам'яток старовини, починаючи з палеоліту до середини XIX століття: архітектура, одяг, прикраси, зброя, церковне начиння, письменство, побутові речі, мистецтво. В кожному з трьох випусків значна частина була приділена культурі України, а український килим т. зв. Полуботківський дано на окремому аркушу, в фарбах. До таблиць подано докладні пояснення.

Український характер видання атласу не сподобався російському міністерству освіти, і він не був допущений до шкільних бібліотек, одначе був широко розповсюджений, навіть поза межами України.

1916 року Наталія Дмитрівна працювала в Москві під керівництвом відомого археолога В. Городцова.

Починаючи з 1913 р. основне місце в праці Наталії Дмитрівни займають досліди над історією України. З 1914 р. вона працювала в архівах України й Росії, визбируючи матеріяли для своєї монументальної

праці *Заселення Південної України в XVIII столітті.* З 1924 до 1943 (з перервою в 1934—1937 р.р., коли зліквідовано майже всі гуманітарні установи Академії, а їх наукових співробітників, в тому числі й проф. Полонську-Василенко, звільнено) Наталя Дмитрівна була старшим науковим співробітником Української Академії Наук у Києві, працюючи спочатку як співробітник з окремим дорученням при катедрі акад. Багалія, а далі в Комісії Соціяльно-Економічної історії України XVII—XIX ст., як учений секретар Комісії (головою її був акад. Багалій), а потім в Інституті історії України. В Академії Наук вона досліджувала історію Південної України та Запоріжжя, а також працювала над історією славнозвісної Києво-Межигірської порцелянової фабрики, якій присв'ятила дві монографії, оперті на архівних матеріялах: *Робітництво на Києво-Межигірській фабриці* й *Києво-Межигірська фабрика*, що не побачила світу (загинули під час II-ої світової війни).

Наталя Дмитрівна працювала не тільки в архівах Києва, Харкова, Катеринослава (Дніпропетровська), Одеси, Москви, а також у таких архівах, як кримські архіви Симферополя та Теодосії. Деякі з цих архівів загинули під час революції і останньої війни, і тому праці Наталі Дмитрівни, уґрунтовані на цих матеріялах, мають особливе значення. Наслідком цієї роботи була низка статтей з історії Запоріжжя та Південної України. З них головні: «З історії останніх часів Запоріжжя» (*Записки Іст. Філол. Від. ВУАН,* 1926, кн. IX). На підставі архівних джерел, стаття вносить нові деталі в боротьбу російського уряду з самоврядуванням Запоріжжя; «Маніфест 3 серпня 1775 року в світлі тогочасних ідей». В цій же статті звертається увагу на глибокі протиріччя в мотивах ліквідацій Січі (надрук. там же, кн. XII, 1927); «Майно Запоріжської старшини, як джерело для вивчування соц.-економ. історії Запоріжжя» (надрук. в *Праці Комісії для вивчування соц.-економ. історії України,* т. 1, 1932). На підставі обширного матеріялу в статті подано досить докладну картину Південної України перед скасуванням Січі: побуту старшини, її маєткового стану, кількості зимовників, в цих зимовниках — голів коней та різної худоби, стан господарства — число скирт хліба, число найманих робітників, розмір будинків, їхнього майна, готівки, що знайшли в старшини, обліків, тощо. До статті додано обширний документ: реєстр конфіскованого майна. Крім цього, наслідком цієї роботи була двотомова монографія (на 40 друкованих аркушів) про заселення Південної України у XVIII ст. 1-ий том видала р. 1955 УВАН у США в *«Annals»,* том IV—V: «The Settlement of the Southern Ukraine» (1750—1775)». Року 1960, ця праця була перевидана в двох частинах українською мовою Українським Вільним Університетом у Мюнхені. Рукопис 2-го тому цієї монументальної праці, що охоплює добу після зруйнування Запорізької Січі, був вивезений в 1941 році, під час евакуації Академії Наук УССР, до Уфи, і доля його невідома. Також невідома доля документальної збірки матеріялів до історії заселення Південної України XVIII ст. (3 томи).

1940 р. Наталія Дмитрівна, після оборони дисертації *Заселення Південної України в середині XVIII ст.* в Інституті Історії Академії Наук СССР у Москві (в той час в Україні жадна наукова чи академічна інституція не мала права цього робити), дістала вчений ступінь доктора історичних наук.

До цієї тематики повернулася Наталія Дмитрівна на еміґрації. Вона надрукувала низку статтей з історії Запоріжжя та Новоросійської губернії, а саме: «До історії повстання на Запоріжжі 1768 р.» (надр. в *Науковий Збірник УВАН* в США, ч. 1, 1952). В цій статті ставляться в зв'язок повстання сіромн на Запоріжжі з іншими повстанцями на Лівобережній та Правобережній Україні. Приводиться зміст документу, який, можливо більше не існує, про суд над повстанцями на Запоріжжі та місією Кологривова, що мав «вплинути» на запорожців аґітацією й закликати до історичної свідомости; «Останній кошовий Калнишевський (*Вісник*, ООЧСУ, 1954, ч. 2—3). В цій статті звертається увагу на соціяльне та політичне розходження серед запорозького козацтва, перед скасуванням Січі. З нею зв'язана інша стаття: «Зруйнування Запорозької Січі» (Там же, 1955, ч. 7—8). Рівнобіжно зверталося увагу на Новоросійську губернію: «До історії першої Новоросійської губернії, 1764—1774», (*Науковий Збірник УВУ*, Мюнхен, 1956, т. VI). Головна увага в цій статті приділена «плану о заселении Новороссийской губернии» 1764 року, єдиному такого роду пам'ятнику XVIII ст., в якому детально розроблено заселення губернії, як розподіл землі, економіку країни і т. п. Цей плян був діючим законом не лише в 1764—1774 р.р., а зберіг своє значення в наступну добу правління Потьомкіна.

Добі Потьомкіна був присв'ячений II-ий том монографії про *Заселення Південної України в XVIII ст.*, який, як згадано, був вивезений під час евакуації з Києва до Уфи і доля його невідома. З нього було надруковано декілька невеликих статтей: «Заселення Південної України в XVIII ст.», (*Чорноморський Збірник*, Варшава, 1944 та *Український Морський Інститут*, Женева, 1947). Підсумки залюднення були подані в статті: «Південна Україна р. 1787 (на підставі Атласа 1787 р.). (*Записки Іст.-Філ. Відд. ВУАН*, кн. XXIV, 1929 р.)

Основною ідеєю всіх цих праць з історії Запоріжжя та Південної України було те, що Південна Україна з давніх часів була органічною частиною України й такою залишилася в XVIII ст.: всупереч усім заходам російського уряду заселити її чужинцями, в ній увесь час переважало українське населення, і вона не перестала бути Україною, не зважаючи на офіційну назву «Новоросія».

На еміґрації, позбавлена можливости користуватися архівами України, проф. Полонська-Василенко дещо змінює тематику своїх дослідів. Вона працює над проблемою взаємин між Україною княжої доби та Західньою Европою. Варта згадати декілька статтей з цієї тематики. Наприклад, про княгиню Ольгу надруковано статті в наступних періодичних виданнях: *Гомін України*, 1955, ч. 32; *Віра і Культура*, 1952, ч. 3—4; *Рідна Церква*, 1954, ч. 4; *Вісник* ООЧСУ,

1955, ч. 10—11; *Womens International Exposition,* N. Y., 1955; *The Ukrainian Review,* London 1955, IV. Стаття «Київська Держава і Захід», надр. в *Визвольний Шлях,* Лондон, 1954, ч. 1; «Княгиня Романова Анна». Там же, 1954, ч. IX; «Ярослав Мудрий», в *Рідна Церква,* 1954, ч. 6; «900-річний ювілей Київського князівства», *Сучасна Україна,* Мюнхен, 1954; «Евпраксія-Адельгейда» в *Наше Життя,* 1959, ч. 9; «Дочка Володимира Мономаха», там же, 1961, ч. 5; «Культура України-Руси за дохристиянської доби», *Самостійна Україна,* 1960, травень. Варта згадати декілька розвідок з історії Київської Держави й Києва та їх взаємин з Західньою Европою, і серед них такі студії як: *Київ часів Володимира та Ярослава* (1944); *Київська Держава і Захід* (1954); французькою мовою: *Les Relations l'Ukraine avec les États europiens aux X—XIII siècles.* Paris, 1967; *Початок держави Руси-України,* 1962 та інші.

Особливо треба відзначити працю Наталі Дмитрівни над історією нашої Академії, два томи якої опубліковано 1955—58 р.р., Мюнхен, Форшунґсінститут. Праця побудована на джерелах двох категорій: по-перше — на друкованих джерельних матеріялах-звітах, плянах, вміщених в офіційних виданнях; по-друге, — особисті спогади автора. Праця має подвійний характер дослідження історії та мемуарів сучасника і поділена на дві частини: перша — боротьба за незалежність наукової думки Академії наук в 1918—1930 роках, і друга — агонія Академії та повна перемога партії над нею в 1930—41 роках. Цей твір розкриває перед читачем нечуване знущання російсько-комуністичного режиму над українською наукою і її вченими в часі, коли вони мали змогу віддати всі свої сили на служіння своєму народові в умовах своєї власної державности. Писала цю працю людина, що не є тільки істориком Академії, але живим свідком, учасником всіх подій з нею зв'язаних. Додаток до неї є велика стаття: *ЗНТШ, CLXXIII»,* «Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків» А в уривках із своїх спогадів, наприклад про «Київ часів Зерова і Филиповича», Наталія Дмитрівна виявила себе взагалі досконалим мемуаристом.

Важливою проблемою, над якою працювала Наталія Дмитрівна на еміґрації, була історія Української Церкви. В 1949 р. вийшов її скорочений курс, читаний в Богословській Академії в Мюнхені *Історія Української Церкви.*

Крім того вона склала для Церковно-Археографічної комісії при Апостольській Візитатурі в Мюнхені *Нарис історії Української Церкви.* Дуже цінна її монографія *Історичні підвалини української автокефалії.* Важлива розвідка «Особливості Української Православної Церкви», опублікована в *Українському Збірнику,* 1959, ч. 14; теж англійською мовою *The Ukrainian Review,* 1959, No 8 та голляндською мовою *Het christelijk Oosten en Hereniging,* 1960, No. 3, Nitmegen, Holland. «Перші віки християнства в Україні», (*Інформат. Листок Христ. Руху,* 1963, листопад) та інші.

Кілька праць присвячено Хмельниччині: «Хмельниччина» (*Календар-Альманах,* Мюнхен 1947; теж *Українські Вісті,* 1948, ч.ч. 3—26). «Переяславський договір» (*За єдність нації,* Лондон, 1955, ч. IV, 1955, ч. 1, 2). Рецензія: О. Оглоблин. «Українсько-московська угода». «*Український літопис,* 1954, ч. 2; «Переяславський договір 1654 р. в очах його сучасників» (*Визвольний Шлях,* 1955, ч. IV); «Наслідки Переяславського договору в галузі духової культури» (*Вісник,* 1955, ч. 2). В цій статті показано, як в наслідок Переяславської угоди багато українців, видатних фахівців, переходили до Росії й праця їх та все життя зараховувалося до «російської культури».

Цінна праця «До ідеології „Історії Русів"», (*Вісник,* 1956), та рецензія на «Історію Русів» за ред. О. Оглоблина (*Наук. Зап. УВУ,* 1957, ч. 1). В ній робиться спроба розшифрувати «езопівську» мову «Історії Русів» і виявити правдиве ставлення автора (чи авторів) до історичних подій.

Серед багатьох рецензій, важлива низка оглядів книжки проф. О. Шульгина *L'histoire et la vie,* (*Укр. Літер. Газета,* Мюнхен, 1958, ч. 12; *Віра і Культура,* 1959, ч. 8; *Наукові Зап. УВУ,* 1960, ч. 3). Книга ця є дуже цікавим і складним філософським трактатом. Рецензія, яка розмірами перевищує звичайний огляд — це обговорення книги *Розвиток науки в Українській РСР за 40 років,* надр. в *Українському збірнику,* Мюнхен, 1959, ч. 16. Рецензія має 37 стор. В ній докладно виявлено фальшування історії цієї «імпозантної оцінки». Питанню фальшування історії советами присвячено «Нове фальшування історії» (там же, 1960, ч. 17).

З численних праць Наталії Дмитрівни треба згадати її загальну *Історію України,* над якою вона працювала багато років, та яка в скорому часі побачить світ. В цій праці, за словами проф. Б. Крупницького, проф. Полонська-Василенко виявила себе «як прихильниця В. Липинського і репрезентантка нового державницького напрямку української історіографії. Її легко і блискучим стилем написана *Історія* є вже не історією боїв, соціяльних «розрухів», але скорше історією окремих видатних особистостей, при чім авторка не забуває підкреслити й еволюційний характер розвитку України — там, де еволюція мала місце». Ця цінна праця являється як підсумок, або завершення усієї дотеперішньої наукової діяльности Наталії Дмитрівни в одне ціле. Варто, щоб видавці подбали про видання *Історії України,* проф. Полонської-Василенко в її ювілейному році.

Окреме місце серед творів Наталії Дмитрівни належить її спогадам, переважно присвяченим видатним українським діячам останніх 50 років, серед них А. Ю. Кримському, М. С. Грушевському, М. П. Василенкові, Л. М. Старицькій-Черняхівській, С. О. Єфремову, М. Є. Слабченкові, М. К. Зерову, В. Е. Козловській та ін. В цих спогадах Наталія Дмитрівна виявила себе першорядним мемуаристом. До цієї групи її праць належать і меморіяльні та біографічні статті про С. Томашівського, Д. Дорошенка та ін.

В останні роки Наталія Дмитрівна зосередила свою увагу на питанні першого хрещення Руси, та князя Аскольда. Ще в 1952 р. надруковано було статтю: «Київський князь Аскольд і перше хрещення Руси» (*Наша Культура*, 1952, ч. 8). В 1961 р., Наталія Дмитрівна, повернулася до цього питання: замітка в *Вільній Думці*, Австралія, ч. 6, з приводу статті С. Парамонова: «Звідки ми, чиї ми діти», а пізніше в статті: «Початок держави України-Руси» (*Визвольний Шлях*, 1962, ч. IV, теж в англ. мові (*The Ukr. Review*).

Аналізуючи літописні джерела, Наталія Дмитрівна приходить до наступних висновків: 1 Хрищення 867 року було; на це вказують візантійські джерела. Можливо тоді ж був у Києві перший митрополит (можливо той Михаїл, якому ніяк не можна знайти місця за Володимира). 2. Відбулося це хрищення за Аскольда. Держава Аскольда була великою та культурною, яка складала міжнародні договори, прийняла християнство. 3. Жадного зв'язку не мала Київська держава з державою Рюрика, яка охоплювала північно-західні землі. Таким чином — поняття спадщина Рюрика, «дім Рюрика», князі «Рюриковичі» до України не мають жадного відношення. Створена ця фікція літописцями, щоб надати єдности Київській державі, яка хилилася до розпаду.

З проблемою Аскольда, зв'язана праця: *Дві концепції історії України та Росії*. Мюнхен, Вид. УВУ, 1964. Вона появилася також англійською мовою: *Two Conceptions of the History of Ukraine and Russia*. London, 1968. В цій праці проводиться межа між Україною та Великоросією й під цим кутом дається огляд історіографій України та Росії (царської, совєтської та еміґраційної).

Не зважаючи на важкі умовини, в яких проходила її наукова діяльність, Наталія Дмитрівна опублікувала біля 200 наукових праць, що становлять цінний вклад в українську історичну науку.

Проф. Н. Д. Полонська-Василенко була дійсним членом Київського Історичного Товариства Нестора-Літописця (1912); Таврійської Вченої Архівної Комісії (1916); Церковно-Археографічної Комісії (Львів, 1944, Мюнхен, 1946); Українського Історично-Філологічного Товариства в Празі (1944); є членом Наукового Товариства ім. Т. Шевченка (1947); Української Вільної Академії Наук (1948); Academie Internationale Libre des Sciences et des Lettres у Парижі (1953); Українське Історичне Товариство (1965) та інших наукових установ і товариств.

Незадовільний стан здоров'я й важкі матеріяльні умовини еміґраційного життя не спинили науково-академічної діяльности нашого вченого. Доказом цього є її велика й плідна праця в УВАН (Історична секція), в Українському Історичному Товаристві, НТШ (зокрема в Енциклопедії Українознавства), Церковно-Археографічній Комісії (1951 року вийшла в світ її праця *Московська теорія III Риму в XVIII—XIX ст. ст.*), Богословській Академії й в Українському Вільному Університеті (Декан Філософічного фак-ту).

У студентів, які слухали її викладів, назавжди залишиться в пам'яті яскравий і глибокий, а водночас популярний спосіб викладання предмету. Проф. Полонська-Василенко вміє захоплювати слухачів, здавалося б, «сухим» історичним матеріялом, який в її передачі оживає і наливається живою кров'ю. Розробляючи наукові проблеми української історії, вона не відривається від громади, а живе з нею і тісно співпрацює. Це ж її перу належать не тільки монографії, але й популярні статті в наших журналах і часописах.

85 років життя не послабили наукової активности проф. Полонської-Василенко, яка протягом 60 років наукової та академічної праці дослідила цілий ряд важливих явищ історії соціяльно-економічного, політичного і культурного життя українського народу, ввела в науковий світ велику кількість нових матеріялів, безпосередньо здобутих нею з архівних джерел і піддала їх суворій науковій критиці та оцінці, й цим зробила великий вклад у науку історії України.

М. Антонович

ВОЛОДИМИР МІЯКОВСЬКИЙ

Влітку минулого року зовсім непомітно пройшли 80-ті роковини одного з визначних сучасних українських учених Володимира Варламовича Міяковського. У погоні за щоденними турботами, політично-громадськими справами та іншими скороминучими дрібницями українська громадськість часто повною мовчанкою поминає ювілеї своїх найкращих, а разом з тим і найскромніших діячів різних галузей національного життя. Цим шляхом ми хочемо хоч з запізненням віддати належне дослідникові українського XIX століття.

Володимир Варламович Міяковський народився 6/18 липня 1888 року в Ковелі на Волині. Батько його працював мировим посередником під начальством Петра Антоновича Косача, чоловіка Олени Пчілки і батька Лесі Українки та ще трьох доньок і двох синів, які всі відіграли в українському житті важливу ролю працюючи в різних галузях громадського, літературного, чи наукового світу.

З системою наукової праці ознайомився Володимир Міяковський ще на шкільній лавці Першої київської гімназії завдяки учителеві Лаврентієві Батуєву, який підготовляв учнів останньої кляси гімназії до наукової праці, даючи їм обговорювати наукові розвідки з російської літератури XVIII століття. Лаврентій Батуєв збудив у молодому Міяковському зацікавлення саме цим періодом російської літератури і, мабуть, саме завдяки цьому перші наукові праці майбутнього ученого пов'язані з дослідами над російською літературою XVIII століття.

Після закінчення гімназії Володимир Варламович записався на юридичний факультет київського університету, а в наступному 1907

році переїхав студіювати в Петербург, де слухав між іншими також викладів Л. Петражицького й М. Туган-Барановського. 1908 року Володимир Міяковський перейшов на історично-філологічний факультет петербурзького університету, де з спеціяльною вдячністю згадує виклади професора філософії А. Введенского. Проте молодий студент мав різноманітні зацікавлення і ходив також на лекції ентомології й залюбки відвідував зоологічний музей.

У січні 1911 року В. Міяковського виключено було з університету за участь у Толстовській демонстрації. Однорічну перерву наш ювіляр використав для перебування на Україні, де він працював на сільсько-господарській станції в Полтаві. Літо провів репетитором у одній родині на Полтавщині, де знайшов старе видання творів Монтеск'є, що дало йому матеріял для порівняльної праці про Монтеск'є і Радищева: «Песнь историческая» Радищева и «Considerations» Монтескье (Журнал Министерства Народного Просвещения, 1914, № 2). Цією першою науковою публікацією розпочато було низку праць і рецензій з історії літератури кінця XVIII в.

Повернувшись у Петербург, В. Міяковський продовжував своє навчання, а крім того працював у гуртку, що його зорганізував Михайло Сергійович Грушевський для копіювання польських документів XVII стол. в Петербурзькій Публічній Бібліотеці. Цей гурток очолював студент-сибіряк нащадок польських засланців Ґінтовт. Як згадує сам Володимир Варламович (Лист від 5 березня 1969 р.) «копіювання документів не тільки само по собі було важливою археографічною підготовою, але й відкрило мені можливість ще студентом використовувати скарби рукописного відділу Публ. бібл. для своєї тематики».

В. В. Міяковський закінчив університетське навчання одночасно з Павлом Зайцевим у 1913 році з дипломом першого ступня. Дипломну працю на тему «Годы учения А. Радищева» надрукував опісля В. Семевский в журналі «Голос минувшего» в 1914 році. Від 1913 до 1917 р. Володимир Варламович учителював у середніх школах Петербургу, а крім того продовжував свої дослідження над життям і творчістю Радищева в «Государственном Архиве». У ряді наукових праць друкованих у 1913—1918 рр. Міяковський подав багато нових відомостей про Радищева, однак своєї великої монографії про цього російського письменника він уже не встиг докінчити.

Неабияке значення мала тодішня дискусія В. В. Міяковського з В. П. Семенниковим, при чому Володимир Варламович відкидав участь молодого Радищева в «Живописці» Новикова і послідовно заперечував авторство Радищева у статті «Путешествие в И* Т*». Це питання в російській літературі й дотепер дискусійне.

Історичні події спричинили перехід В. В. Міяковського під час революції до праці над описом цензурного архіву «Управления по делам печати». Тут В. Міяковський познайомився з численними українськими матеріялами, які він опісля публікував у «Нашому минулому» під редакцією П. Зайцева та використовував і пізніше. Праця

в цензурному архіві звернула увагу дослідника також на російську літературу 60-их років XIX стол., якій він уже й раніше присвячував увагу, займаючись зокрема поетом М. Михайловим.

Водночас Володимир Варламович став після смерти В. Семевского членом редколегії журнала «Голос Минувшего» і співробітником цілого ряду інших часописів, де друкував свої статті, рецензії, тощо. У той час наш учений працював у таких журналах: «Голос минувшего», «Русский Библиофил», «Научно-исторический журнал», в газеті «День», «Летопись средней школы» і в бібліографічному журналі «Что и как читать детям».

Тоді ж ювілят працював у цілому ряді товариств і установ, як наприклад в «Історично-літературному товаристві» при Петербурзькому університеті, був секретарем комісії для рецензування дитячих книжок при «Обществе распространения технических знаний», бібліотекарем в кабінеті для студій при історично-філологічному факультеті петербурзького університету. У той же час він познайомився і сприятелювався з Г. К. Голоскевичем (пізніше автор «Правописного словника»), з А. Л. Бемом (пізніше професор російської літератури в Карловому університеті в Празі) і з С. Н. Валком. Разом з обома останніми Володимир Варламович був членом історично-літературного студійного гуртка.

Цей бурхливий і творчий період життя закінчився на Різдво 1917 року, коли Володимир Варламович переїхав з дружиною до Києва і лишився там силою обставин на наступне 25-ліття. У Києві ювіляр почав, завдяки своєму товаришеві по університету Павлові Зайцеву, який тоді був директором департаменту Міністерства Освіти УНР, свою співпрацю з Вадимом Львовичем Модзалевським в Архівно-бібліотечному відділі, спершу в ролі роз'їздного інструктора, а від 1919 р. як помічник Модзалевського і керівник описового відділу; після смерти Вадима Львовича у 1920 р., Володимир Варламович став керівником архівного управління і директором Київського Центрального Історичного Архіву імени В. Б. Антоновича.

З доручення Дмитра Івановича Багалія В. Міяковський присвятив свою увагу розшукам матеріялів до історії громадських течій 40—60 років минулого сторіччя. Згодом при ВУАН постала спеціяльна комісія для дослідів над історією громадських течій під головуванням Сергія Єфремова. У цій комісії, членами якої були ще П. Стебницький, О. Гермайзе, О. Тулуб і С. Буда, В. Міяковський виконував ролю секретаря. Крім того він став редактором історично-літературної частини Біографічного Словника.

В Українській Академії Наук В. Міяковський був також членом Комісії Новітнього Письменства під головуванням С. Єфремова. Він взяв участь у виданні повного збірника творів Т. Шевченка (т. зв. Академічне видання за редакцією С. Єфремова, з якого вийшли лише третій і четвертий томи (листування і щоденник). Тут Володимир Варламович подав цілий ряд коментарів, зокрема на польські теми.

В. Міяковський брав участь у різних інших комісіях ВУАН — був дійсним членом Археографічної Комісії і Археологічного комітету. Кипуча діяльність ВУАН за 1920-х років була водночас незвичайно плідним періодом у діяльності Володимира Варламовича. Він брав участь у Науково-дослідчому Інституті Книгознавства, був дійсним членом Інституту Шевченкознавства в Києві, де відав Кабінетом біографії і рукописним відділом, а з 1926 року Музеєм-Будинком Шевченка на колишньому Козиному болоті (тепер Шевченківський провулок). Для цього Музею В. Міяковський зібрав багато матеріялів з життя і творчости Шевченка.

Поряд з цією працею наш ювіляр знаходив час для наукової праці, а результати її він публікував в численних часописах, які виходили в Україні наприкінці десятих і в 20-их роках, як Літературно-науковий вісник, Наше минуле, Книгар, Україна, збірники Шевченка, За сто літ, Бібліологічні вісті, Голос друку, Червоний шлях, Життя і революція, Мистецтво, Вільна українська школа, Архівна справа, тощо. 1920 року видав В. Міяковський окремою книжечкою «Революційні відозви до українського народу». Разом з С. Єфремовим В. Міяковський був редактором двох томів праць «Декабристи на Україні», однак другий том уже вийшов після арештування С. Єфремова і В. Міяковського (за справу СВУ) і тому редактором на ньому позначений Д. Багалій. Останнім виданням В. Міяковського в тому часі був текст і вступна стаття до Шевченкового твору «Москалева криниця» (обидві редакції).

Від 1929 до 1933 року Володимир Варламович перебував на засланні в Карелії, де працював статистиком. Повертаючись з заслання заїхав до Ленінграду, де отримав від Інституту Літератури доручення написати коментарі до IV тому творів Добролюбова. Це дало змогу В. Міяковському затриматися і працювати в Києві. У згаданому IV томі ці коментарі й були надруковані.

Від 1934 до 1941 р. В. Міяковський працював у різних медичних науково-дослідних установах у Києві. Війна і прихід німців застали ювіляра в Києві, де він за крайнє несприятливих умов у голоді й холоді намагався відновити діяльність Академії Наук. Він розпочав працю в Інституті Літератури й Фолкльору, як керівник відділу шевченкознавства й відновив діяльність Центрального Архіву імени В. Антоновича.

У 1943 році Володимир Варламович виїхав з сім'єю на Захід. Спершу зупинився у Львові (1943—44), де написав цілий ряд статтей на різні теми в «Наших Днях», а для Краківського Видавництва почав працю над «Провідником по новій українській літературі».

У 1944 р. переїхав до Праги, де працював у Музеї Визвольної Боротьби України. Він став членом Історично-Філологічного Товариства і був останнім секретарем його. Однак, історичні події примусили ювіляра покинути Прагу, звідкіля він у 1945 році прибув до Авґсбурґу. Тут він був одним з ініціяторів заснування Української Вільної Академії Наук, першим секретарем її і заснував при

УВАН Музей-Архів, яким керує і досі. Від 1947 року ювіляр є членом Наукового Товариства імени Шевченка, а від 1948 року надзвичайним професором Українського Вільного Університету на катедрі української літератури. Від 1948 року Володимир Міяковський є дійсним членом УВАН.

У 1950 році наш ювіляр переїхав до Сполучених Штатів, де протягом перших двох років був секретарем УВАН (1950—52), а крім того брав, та й дотепер бере участь у працях історичної, літературознавчої і книгознавчої секції та комісій по історії іміґрації в США і жидівсько-українських стосунків. Водночас Володимир Варламович став ініціятором видання річників «Шевченко», яких вийшло дотепер десять випусків і разом з Ю. Шевельовим співредактором англомовного збірника про Т. Шевченка. Поряд з тим ювіляр став працювати для наукового видавництва «Research Program on the USSR», для якого написав ряд наукових праць. З них дотепер надрукована — «Бакунін і якобінці в совєтському освітленні». Незважаючи на свій поважний вік Володимир Варламович Міяковський далі працює науково і є душею праці Архіву-Музею при УВАН.

*

Нашим завданням буде хоч коротко оцінити вклад ювіляра в Українознавство, а зокрема в історію українського громадського руху XIX стол. Першим друкованим українознавчим твором В. Міяковського була його рецензія на дві збірки поезій Христі Алчевської поміщена в редаґованій С. Петлюрою «Украинской Жизни» (Москва 1912).

Щойно в 1916 році наш ювіляр, зустрівся з багатим українським матеріялом. Ця праця поширилась ще в 1917 році, коли В. В. Міяковський займався разом з Ю. Оксманом і В. Максимовим описом архіву Цензурного Комітету і Комітету в справах друку в Петербурзі.

З того часу Володимир Варламович постійно працював над архівними матеріялами і публікував свої дослідження та матеріяли в різних часописах. Від 1918 року небагато українських учених може порівнятися з нашим ювіляром щодо кількости опублікованих матеріялів з українського життя політичного, громадського і літературного XIX століття. У десятках статтей В. Міяковський подав невідомий до того часу архівний матеріял починаючи періодом декабристів і кінчаючи першими десятиріччями нашого століття.

Традиційно, історія України кінчалася наприкінці XVIII стол., а в найкращому разі продовжувалась до 20—30 років XIX віку (Кубань і Задунайська Січ). Далі, якось так непомітно історія України переходила в історію літератури. На це звернув увагу М. Грушевський, який повернувшися на Україну заснував спеціяльно два наукові журнали присвячені проблемам історії України XIX століття («Україна» і «За сто літ»). Правда вже раніше, на сторінках журнала «Киевская Старина» поміщено багато матеріялів про XIX століття, але

якось історики України задивлені в козацьку романтику не помічали цього стол., або й не хотіли зупинятися над цим прозаїчним і не надто щасливим періодом нашої історії. Так поволі в свідомості наших істориків затирався факт, що XIX стол. це незвичайно важливий період в історії України, без належного вивчення якого не можна повністю зрозуміти нашого відродження.

Тому незвичайної ваги набирають матеріяли про це сторіччя, друковані за 20-х років на Україні, коли цензурні обмеження не були ще такі нестерпні, як пізніше. Одним з найплідніших дослідників XIX стол. був саме В. Міяковський. Трудно сьогодні без подиву читати те багатство архівних матеріялів, яке свого часу витяг наш скрупулятно точний і докладний дослідник з «небуття» і, опублікувавши, зберіг для майбутніх поколінь. Цей факт ми можемо зокрема тепер належно оцінити, коли з України раз-у-раз приходять тривожні повідомлення про підпали й пожари архівів з невикористаними матеріялами.

Столітній ювілей повстання Декабристів у 1925 році українські учені використали для видання збірників, монографій і окремих статтей про цей цікавий період. В. Міяковський цій темі присвятив цілий ряд розвідок і статтей. У деяких з них подано загальні інформації про декабристів, а деякі архівні матеріяли Володимир Варламович використав вперше і тим збагатив наші знання про декабристів на Україні. Ці матеріяли дотепер використовують радянські учені не згадуючи здебільшого автора.

Величезні заслуги зробив ювіляр публікацією архівних матеріялів про Шевченка і його добу та про 60-ті роки минулого сторіччя. Сьогодні не можна писати про Кирило-Методіївське Братство не беручи на увагу праць В. Міяковського «Люди сорокових років» (За сто літ 1928), «Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві» (За сто літ 1927), «Куліш у Кирило-Методіївському братстві» («Наше життя» 1947), видання М. Костомарова «Книги Битія українського народу» (Авґсбурґ 1947) і багато інших.

Велике багатство матеріялів витягнув з забуття В. Міяковський також про 60-ті роки минулого сторіччя. Чубинський, Михальчук, Антонович, Познанський, Глібов — ось лише декілька імен визначних 60-ників, яким Володимир Варламович присвятив окрему увагу. Однак, цим не обмежується вклад ювіляра в дослідження нашого громадського руху. Як би сьогодні окремим томом видати всі ці праці В. Міяковського про 60-ті роки, то ми мали б досить повний огляд життя громад на Україні.

Окремо звертаємо увагу на докладну розвідку про київську громаду в «Летописи Революции» (1924, ч. 4, стор. 127—150) і згадані вже «Революційні відозви до українського народу» (Київ 1920) та праці Міяковського про Лисенка і Драгоманова, які почасти вже становлять перехід до пізніших десятиріч українського життя. Окремо варто згадати запис В. Міяковського про старі київські часи з уст

Ореста Левицького (Науковий збірник УВАН, т. І, Нью-Йорк 1952, стор. 104—110).

На ці спогади звертаємо спеціяльну увагу тому, що вони показують, як ювіляр намагався зберегти дані про минуле вишукуючи їх не лише з архівів, але записуючи й від живих свідків минулого. Спогади О. Левицького насвітлюють крім того працю київської громади з точки зору молодого тоді ще студента-прихильника одної з фракцій і цікаві саме своїм суб'єктивізмом.

Сливе всім визначнішим письменникам новочасної української літератури В. В. Міяковський присвячував увагу від І. Котляревського, видання творів якого ювіляр підготовляв разом з С. Єфремовим і П. Зайцевим (видання не здійснене), аж до нових часів. У одному переліку імен ми знайдемо статті про Квітку-Основ'яненка, Шевченка, Куліша, Марка-Вовчка, Костомарова, Глібова, Франка, Лесю Українку, Коцюбинського, Христю Алчевську, М. Драй-Хмару, Зерова, Юрія Клена та ін. Окремо згадаємо декілька статтей присвячених українському маляреві-символістові Юхимові Михайлову.

Перу В. Міяковського належить також цілий ряд статтей і розвідок присвячених українським ученим: Омелянові Огоновському, згаданим уже 60-никам, В. Модзалевському, шевченкознавцеві М. Новицькому, Д. Антоновичеві й ін. Та й поза тим існує багато тем, які в своїх наукових статтях порушував наш ювіляр.

На його праці про Радищева дотепер звертають увагу дослідники російської літератури другої половини XVIII стол. Це саме можна сказати про письменника середини минулого століття М. Л. Михайлова, який зацікавив нашого ученого ще до революції.

Науковий доробок В. Міяковського відзначається незвичайною докладністю, точністю і солідністю. Він збирає матеріял і укладає його, а в науковій публікації дає твердо обґрунтовані висновки не вдаючися у небезпечні міркування і необосновані здогади. Усе це робить наукові праці В. Міяковського незаступними. Таких учених лишилося серед нас на еміґрації не багато, а шкода. Добросовісність у науковій праці і скромна солідність — це найвищий імператив.

У нашому короткому й надто поспішно писаному огляді наукових досягнень ювіляра ми не мали змоги ні повністю охопити, ні належно оцінити всіх сторінок діяльности ученого.

До традиційного «многолітствія» хочемо наприкінці додати ще одне побажання: наш ювіляр має ще цілий ряд наукових матеріялів, які треба оформити й видати. Творче життя у такому середовищі, в якому перебував майже все своє життя наш дослідник, ставить перед ним ще одне завдання: написати спогади свого життя, адже ж численні зустрічі з великою кількістю найкращих представників українського і російського народів і цікаві спостереження В. В. Міяковського *загинуть назавжди, якщо ювіляр їх не зафіксує на папері,* а це була б шкода для української науки.

Многая літ!

Любомир Винар

ПРОФЕСОР НАТАЛІЯ ПОЛОНСЬКА-ВАСИЛЕНКО І УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Розглядаючи многогранну наукову діяльність проф. Наталії Полонської Василенко в 1960-их роках, на окрему увагу заслуговує її вклад праці в розбудову Українського Історичного Товариства і «Українського Історика».

Щоб докладніше насвітлити ролю проф. Полонської в постанні УІТ, треба коротко зупинитися над його початками. Ідея створення Українського Історичного Т-ва виринула в другій половині 1964 року у зв'язку з потребою координації праці українських істориків розсіяних по різних континентах, а в першу чергу з виданням історичного квартальника «Український Історик», якого перше число появилося в перших днях січня 1964 року, датоване 1963-им роком. У висліді розмов і переписки з проф. Ол. Оглоблином, автор цих рядків зобов'язався сконтактуватися з українськими істориками і оформити ініціятивну групу УІТ. Проф. Н. Полонська-Василенко вже до того часу співпрацювала в «Українському Історикові», який до 1965 року появлявся з рамені Історичної Комісії «Зарево». В моєму листі з початку жовтня 1964 року до проф. Полонської, я докладно з'ясував проблеми творення нового Товариства і просив її про пораду відносно створення ініціятивної групи УІТ. У відповідь я одержав листа від пані Професор з 15. IX. 1964 року в якому вона писала «Вашу думку про заснування Товариства цілком підтримую, і 24. XI. буду в Мюнхені й поговорю з проф. Курінним. Я гадаю можливим перетворити редакцію («Українського Історика» — Л. В.) на ініціятивну групу». Цю думку поділяв також проф. О. Оглоблин, який у своєму листі з 24. IX. 1964 року писав, що «Українське Історичне Товариство треба заснувати на широкій базі і територіяльній (цілий український вільний світ) і особовій (не самі лиш вчені історики). Пропозиція пані Полонської-Василенко досить слушна: перетворити редколегію У. І. на ініціятивну групу (за згодою цих осіб, звичайно). Отже з Богом починай».[1] Отже пропозиція проф. Полонської відносно ініціятивної групи була прийнята і вже в наступному листі я до неї писав «Я думаю, що Ваша пропозиція, щоб члени редколегії стали рівночасно членами ініціятивної групи УІТ дуже добра. Слід лиш було б її доповнити. Я буду дуже вдячний, якщо пані професор попросить до нашого гурту проф. Курінного і може ще когось».[2]

---

[1] Лист проф. О. Оглоблина до Л. Винара, з Лудлов, Масс. від 14. IX. 1964.

[2] Лист Л. Винара до проф. Полонської-Василенко від 25. IX. 1964 року з Болдеру, Колорадо.

Ішлося про те, що редакційна колегія «Українського Історика» в тому часі складалася лише з десятьох членів і на нашу думку ініціятивна група УІТ повинна була включити більше ініціяторів УІТ. По жвавій переписці вже в листопаді 1964 року остаточно оформилася ініціятивна група УІТ, яка начислювала 17 членів.[3] Дня першого березня 1965 у висліді листовного референдуму 45 членів-основників постало Українське Історичне Товариство і оформлено його першу Управу. Проф. д-р Н. Полонську Василенко одноголосно було вибрано на заступника голови УІТ[4] і на цьому пості вона є дотепер. Проф. Полонська приєднала до ініціятивної групи УІТ проф. П. Курінного і проф. М. Міллера з Мюнхену. Отож новопостале Товариство завдяки Ювілятці стало на міцний ґрунт на европейському терені. Вже 24 жовтня 1965 року створено в Мюнхені першу клітину УІТ із наступною управою — проф. Н. Полонська-Василенко — голова, проф. Ігор Каменецький — заступник голови і д-р Олекса Вінтоняк — секретар. Згадана клітина хоча не розгорнула широкої діяльности, проте зорганізовано декілька дискусійних вечорів на яких обговорено справи УІТ, як також виголошено декілька доповідей.

Треба сказати, що проф. Полонська-Василенко завжди брала чинну участь в розгортанні праці УІТ та служила вказівками і порадами. Перший рік існування Товариства позначився різними проблемами, зокрема деякі українські наукові установи не зрозуміли інтенцій УІТ і часами активно словами і ділами виступали проти «ще одного товариства». Проте вже в короткому часі Товариство своєю працею повністю виправдало своє існування і одержало «право побуту» серед бурхливих хвиль українського наукового життя у вільному світі. І тут приходиться відмітити заслуги пані професор Полонської-Василенко, як члена основника УІТ і члена його Управи, яка своїм авторитетом і працею причинилася до росту Українського Історичного Товариства.

На окреме відзначення заслуговує співпраця Ювілятки в «Українському Історику», яка започаткувалася з першим числом нашого журналу. Пані професор Полонська від 1964 року є членом редколегії «Українського Історика». Достойна Ювілятка стало співпрацює з нашим журналом. Ця співпраця проявляється в трьох видах: проф. Полонська-Василенко містить свої праці на сторінках журналу, надсилає матеріяли інших авторів до друку і вкінці треба згадати дуже

---

[3] Перший комунікат ініціятивної групи був розісланий численним українським історикам і дослідникам допоміжних історичних наук. Його текст надрукований в 4 числі «Українського Історика» за 1964 рік, стор. 1. Членами ініціятивної групи УІТ були (в по-азбучному порядку): Марко Антонович, Богдан Винар, Любомир Винар, Ілля Витанович, Олександер Домбровський, Василь Дубровський, Михайло Ждан, Ігор Каменецький, Роман Климкевич, Петро Курінний, Михайло Міллер, о. Іриней Назарко, Олексадер Оглоблин, Євген Онацький, Ярослав Пастернак, Наталія Полонська-Василенко, Микола Чубатий.

[4] Хроніка УІТ, «Український Історик», чч. 1–2, 1965, стор. 90–91.

цінні її коментарі до інших матеріялів друкованих в «Українському Історикові».

Дотепер в журналі проф. Н. Полонська-Василенко вмістила слідуючі праці (подаємо в хронологічному порядку): Рецензія на працю Л. Винара «Андрій Войнаровський», Мюнхен, 1962, *Український Історик,* ч. 1. 1963, стор. 18—19; «До історії України XIX століття» *У. І.*, ч. 4. 1964, стор. 9—14, *У. І.*, ч. 1—2, 1965, стор. 14—21; «Сторінки спогадів: Український Вільний Університет», ч. 3—4, 1965, стор. 39—47; «Микола Прокопович Василенко — життя та наукова діяльність», ч. 3—4, 1966, стор. 41—51, «Бібліографія праць М. П. Василенка», *там же,* стор. 103—109; «До історії архівів Києва», ч. 1—4, стор. 90—92, «Архів Запорозької Січі та питання про видання його», *там же,* стор. 134—137.

Тепер наша Ювілятка дальше готує нові матеріяли до «Українського Історика», історіографічного і мемуарного характеру.

Професор Полонська-Василенко надіслала до друку надзвичайно цінні спогади академіка Миколи Василенка, які були друковані перший раз на сторінках нашого журналу — «Історія мого приват-доцентства». У. І., ч. 3—4, 1966, друга частина спогадів буде в короткому часі видрукована. Також проф. Полонська обіцяла надіслати для друку в У. І. цікаві архівні матеріяли.

Ми зазначували, що шановна Ювілятка завжди живо реаґує на друковані матеріяли в журналі. Її коментарі є цінні для редактора журналу, як також вони мають у багатьох випадках тривалу історичну вартість. Для прикладу наведемо відгук проф. Полонської-Василенко на спогад проф. В. Дубровського про М. Н. Петровського, У. І., ч. 2—3, 1964. «Стаття, пише проф. Полонська, дуже цікава та важлива. Автор добре знав проф. М. Н. Петровського й хочу додати кілька рядків, що стосується доби, якої не знає В. В. Дубровський.

Я познайомилася з М. Н. Петровським в скрутні часи, коли він потерпів катастрофу в Ніженському Педагогічному Інституті й переїхав до Києва. Працював він тоді, в 1934 році, в рукописному відділі Бібліотеки Академії Наук. В будинку бібліотеки, в маленькій кімнатці, мешкав він з своєю дружиною. Тоді я теж потерпіла катастрофу: мене було звільнено з Академії Наук, як «чужий елемент», і я нігде не могла знайти іншої посади. М. Н. Петровський запросив мене взяти участь у великому виданню, який запроєктував він, маючи підтримку з боку директора бібліотеки, з яким він мав дуже добрі відношення, з В. М. Іванушкіним, комуністом, який в той час стояв дуже високо в партійних сферах Києва. Видання це мало дати докладну реєстрацію документів з історії України, друкованих в різних джерелах. Для цеї реєстрації були зроблені спеціяльні картки, на які заносили: характер документу, дату, стисло зміст та назву видання де було надруковано документ. Я охоче взялася за працю й зробила кілька сот карток з «Киевской Старины», видань «Архівних комісій». Праця продовжувалася років з два, поки не сталася катастрофа з Іванушкіним: його було раптом звільнено, заарештовано

й здається заслано: це було наприкінці 1935 року, або на самому початку 1936 року. Разом з тим пропала вся маса підготовленого до друку дуже цікавого реєстру документів. Здається з арештом В. Іванушкіна зв'язано було звільнення М. Н. Петровського. Після того в 1937 році я зустріла Петровського в Інституті Історії України. Він мав там дуже непевне становище керівника праці молодих співробітників Інституту, власне аспірантів, хоч такої кваліфікації вони не мали. Пізніш Петровський дістав посаду старшого наукового співробітника. Ліквідація праці в бібліотеці збіглася з важливою подією в житті М. Н.: він розійшовся зі своєю дружиною. Підчас праці в Інституті він одружився удруге з удовою відповідального комуніста; цей шлюб теж сприяв зміцненню його становища в Інституті. Захист дисертації М. Н. в Московському Інституті Історії АН СССР пояснюється тим, що в той час українські наукові установи не мали права давати докторатів, а тільки звання «кандидата», а присудження докторатів гуманітарних дисциплін було монополією Москви».[5]

Цей відгук проф. Н. Полонської Василенко не лише доповнює спогади проф. В. Дубровського про М. Н. Петровського, але вносить цікавий матеріял до біографії Ювілянтки, а заразом вказує, що проф. Полонська-Василенко є дуже активним членом редакційної колегії «Українського Історика». Ми спеціяльно навели обширніший уривок з її листа, щоб вказати саме на позитивний підхід Достойної Ювілятки до матеріялів друкованих у нашому журналі. Цей підхід, без зайвої неґації або ґльорифікації авторів У. І. і їхніх статтей, базований головно на доповненні певних подій.

Аналізуючи працю проф. Полонської-Василенко в У. І. треба також згадати, що в нашому журналі містилися численні відгуки на її праці.[6]

В численних листах проф. Наталії Полонської-Василенко знаходимо багато думок про Українське Історичне Товариство, «Українського Історика» і, взагалі наші пляни та про розгорнення праці, нові проєкти тощо. Завжди у них на першому місці стоїть її журба за дальший розвиток української історіографії у вільному світі і незавидний її стан в сучасній підневільній Україні.

Одною із найкращих розв'язок цих важливих проблем — це перш за все пожвавлення наукової і видавничої діяльности Українського Історичного Товариства. Майбутній історик УІТ, на основі джерел, визначить Достойній Ювілятці, почесне місце в діяльности нашого Товариства. Сьогодні з нагоди 85 ліття професор Наталії Полонської-Василенко можемо лише найсердечніше подякувати за її труд і цінний вклад в УІТ і УІ і побажати многих літ творчої праці для дальшого розцвіту української історичної науки.

---

[5] Лист проф. М. Полонської до Л. Винара від 15. IX. 1964.

[6] Англомовна праця *«Україна-Русь і Західна Европа в 10—13 ст.»* (1964); У.І., ч. 4, 1964, стор. 51; *«Запоріжжя XVIII століття та його спадщина»*, ч. 1—2, 1966, стор. 111—113; *«Запоріжжя та його спадщина», т. 2, 1967*, ч. 1—2, 1969.

Miscellanea

Теодор Мацьків

НАЙСТАРІШІ АМЕРИКАНСЬКІ ГАЗЕТИ ПРО УКРАЇНУ

Найстарішою газетою на американському континенті слід уважати *The Present State of the New-English Affairs* у Бостоні, яку неперіодично видавав протягом 1689 року бостонський друкар Самюель Ґрін (Samuel Green).[1]

Другою спробою видавання часопису належить уважати одиноке число *Publick Occurences, both Forreign and Domestick,* яке появилося 25 вересня 1690 р. Дальшу появу цього часопису заборонив тодішний губернатор колонії Массачузеттс, тому що видавець часопису, Венямин Гарріс (Benjamin Harris)), що перед приїздом до Бостону видавав книж-
Гарріс (Benjamin Harris), що перед приїздом до Бостону видавав книжки та газету *Domestic Intelligences: or News from City and Country* у Лондоні, не здобув на це дозволу.[2] Подібно як в Англії, преса в англійських колоніях підлягала строгій цензурі й могла друкуватися за дозволом властей, що теж було зазначено на першій сторінці, як наприклад: „by order“, „by authority“, „cum privilegio“, „with license“, „with allowance“, etc.[3]

Коли взяти під увагу, що *The Present State of the New-English Affairs* хоч появлявся друком, але мав скоріше характер друкованого листа як часопису, та що *Publick Occurences, both Forreign and Domestick* появилося як одиноке число, то фактично найстарішою газетою на американському континенті треба уважати бостонський тижневик *The Boston News-Letter,* що з короткими перервами виходив від 24 квітня 1704 до 22 лютого 1776 р.[4] Видавцем і редактором цього часопису був Джон Кемпбелл (John Campbell), який прибув з Шотляндії між 1695 і 1698 р. до Бостону, де в 1700 р. був іменований начальником пошти.[5] З уваги на

---

[1] James Melvin L e e , *History of American Journalism,* Boston—New York, 1917, pp. 8—9.

[2] J. M. L e e , *op. cit.,* pp. 8—15.Автор подав репродукцію цілого числа на стор. 10—15. Sidney Kobre, *The Development of the Colonial Newspaper,* Gloucester 1960, pp. 13—16. Frank Luther M o t t , *American Journalism. A history of newspapers in the United States through 260 years: 1690 to 1950,* New York 1953, p. 9.

[3] Alexander A n d r e w s , *The History of British Journalism,* London 1859, Vol. I, pp. 53—56, 73—74.

[4] J. M. L e e , *op. cit.,* 17—27; S. K o b r e , *op. cit.,* pp. 17—27; F. L. M o t t , *op. cit.,* pp. 11—14.

[5] Докладніше див., *The Dictionary of American Biography,* New York 1948, Vol. III, p. 456.

те, що поштовий уряд, подібно як і в тодішній Европі, був джерелом всяких відомостей та новин,[6] Кемпбелл використовував їх для своєї газети. Окрім цього він користувався тодішньою англійською пресою, зокрема тодішніми лондонськими численними газетами. Хоч англійська преса прибувала до Бостону з пересічно дво-місячним запізненням, Кемпбелл скрупулятно друкував усі новини та старався поміщувати як найбільше відомостей зі «старого краю», дарма, що вони часом були вже неактуальні.

Звичайно на першій сторінці редактор поміщував розпорядження короля, губернатора, їх промови та інших державних чи церковних достойників. Дальше слідували закордонні, крайові та місцеві відомості. Коли ж не було офіційних промов чи урядових розпоряджень, редакція радо поміщувала на першій сторінці спершу закордонні, а опісля крайові та місцеві відомості.

З уваги на сувору цензуру, редактор уникав писати на які-небудь політичні чи спірні проблеми і волів писати про зовнішні як внутрішні справи. Наприклад, дуже часто траплялося, що у тодішніх голляндських часописах можна було більше знайти про внутрішні англійські справи як про голляндські і навпаки.[7] Тож не диво, що голляндські часописи були в тодішній Англії дуже популярні. Кемпбелл, використовуючи тодішню англійську пресу, що у свою чергу користувалася не тільки голляндською але теж німецькою пресою, що у зв'язку з тзв. «Великою Північною Війною» поміщувала на своїх сторінках немало цікавого інформаційного матеріялу про Україну, час від часу писав у Бостон Ньюс-Леттер» про козаків, а особливо про Мазепу.

Першу згадку про козаків подибуємо в «Бостон Ньюс-Леттер» з 23 жовтня 1704 р. На основі лондонського щоденника „*The Daily Courant*" з 31 липня 1704 р., який у свою чергу покликаючись на інформації, що наспіли з Кам'янця Подільського та зі Львова до Дрездена під датою 25 червня 1704 р., «Бостон Ньюс-Леттер» пише, що «4.000 (насправді 40.000) козаків під командуванням Генерала (!) Мазеппи[8] перейшло ріку Дніпро 21 травня і прямує до Сандомира, щоб зустрінутися з армією польського короля».

У виданні з 29 січня 1705 р., «Бостон Ньюс-Леттер» покликаючись на відомості з Гамбурґу з 15 серпня 1704 р. між іншим пише: «...Ко-

---

[6] James Grant, *The Newspaper Press: Its Origin, Progress and present Position,* London 1871, Vol. I, p. 29.

[7] Richard E. Prutz, *Geschichte des deutschen Journalismus,* Hannover 1845, Vol. I, p. 92; L. Salomon, *Geschichte des deutschen Zeitungswesens,* Oldenburg—Leipzig 1900, p. 36.

[8] На заході прийнято писати прізвище Мазепи через два «пп», одначе сам Мазепа підписуючись латинкою, уживав тільки одне «п». Див. факсіміле власноручного підпису Мазепи на лист з 26 серпня 1704 р. з Чуднова до каліського воєводи З. Ґалецького у моїй статті п. н. „Mazepa or Mazeppa?" *The Ukrainian Review,* Vol. X, No. 4, (1963), pp. 42—45.

заки у числі 19.00 (насправді 40.000) вибраного війська з обозом артилерії у числі 36-ти гармат під командуванням славного Мазепи, з'єдналися з королем Авґустом недалеко Яворова».[9]

Користаючись інформаціями з офіційного англійського часопису *The London Gazette*, з 28 серпня 1704 р., «Бостон Ньюс-Леттер» з 5 лютого 1705 р. згадує, що «польський король (Август) приняв дефіляду цієї частини козаків, що прибули до його головної квартири».

У виданні з 26 березня 1705 р., «Бостон Ньюс-Леттер» на основі відомостей з Ґданська з 20 березня 1704 р., пише, що «козаки цілком зруйнували посілості (кн. Любомирського), а 24.000 козаків під командуванням Мазеппи прямують, щоб об'єднатися з литовською армією під командуванням кн. Візеномського», (цебто з кн. Михайлом С. Вішньовецьким).

«Бостон Ньюс-Леттер» з 15 липня 1706 р. покликаючись на інформації з Ґданська з 24 березня 1706 р., згадує, що «Мазепа є в дорозі із своєї головної квартири (до міста Ґродна) та що про нього немає ближчих відомостей».

Покликаючись на інформації з Варшави з 19 лютого 1706 р., «Бостон Ньюс-Леттер» з 15 січня 1707 р. пише, що «6.000 козаків нещодавно прибуло до Люблина».

Доповнюючи свою інформацію з попереднього числа, «Бостон Ньюс-Леттер» покликаючись на відомості з Ґданська з 29 липня 1706 р., пише у своєму виданні з 2 лютого 1707 р., що «козаки під командуванням генерала Вісняровського (цебто Войнаровського), небожа генерала Мазеппи, прибули в околицю Люблина, а звідси будуть продовжувати свій похід у глибину Польщі».

Про Войнаровського «Бостон Ньюс-Леттер» згадує ще раз у своєму виданні з 1 березня 1708 р., а саме, що «незабаром в околицю Люблина має прибути ще 30.000 козаків, куди теж прибуде Войнаровський, небіж Мазеппи».

У дальшому не знаходимо ніяких відомостей про Україну чи перехід Мазепи на шведську сторону, що голосним відгомоном розніся у тодішньому світі, тому що уряд заборонив дальший друк часопису наприкінці 1708 р. Щойно з кінцем 1709 р. Кемпбелл відновив видавання «Бостон Ньюс-Леттер». Після битви під Полтавою европейська преса рідко писала про козаків та про Україну. Тому і в «Бостон Ньюс-Леттер» знаходимо тільки спорадичні вістки про українські справи, як, наприклад, у виданні з 22 жовтня 1711 р. У цьому виданні «Бостон Ньюс-Леттер» покликаючись на інформації з Відня пише, що «25.000 татар, 19.000 польського та козацького війська йде походом на Україну в напрямі Києва».

---

[9] *The Boston News-Letter*, January 29, 1705, „... and the Cossacks Commanded by the famous Mazeppa, consisting of 19.000 choice men, with a Train of Artillery of 36 Pieces of Cannon, have join'd King Augustus near Jaworow". Цю інформацію Кемпбелл живцем взяв з лондонської газети *The Post-Man* з 26 серпня 1704 р. Див. нашу працю: *Prince Mazepa: Hetman of Ukraine, in Contemporary English Publications, 1687—1709*, Chicago 1967.

З черги спорадично згадувала про Україну найстаріша філядельфійська газета *The American Weekly Mercury*. Перше число цього тижневика появилося 22 грудня 1719 р. Видавцем і редактором цього часопису був начальник пошти в Філядельфії, Андрій Бредфорд (*Andrew Bradford*, 1686—1742).[10]

У виданні з 28 вересня 1721 р., «Амерікен Віклі Меркюрі» у зв'язку з російсько-шведською війною, пише, що «450 козаків разом з московським військом бореться проти шведів».

У виданні з 8 січня 1722, «Амерікен Віклі Меркюрі» пише, що на Поділля приїхав якийсь православний епископ, якого метою є поліпшити долю місцевих мешканців православного віроісповідання».

Доволі довгу замітку присвячує «Амерікен Віклі Меркюрі» з 19 вересня 1723 р. про Львів та описує його ролю як «дуже сильно укріпленого міста в Польщі» (!).

Хоч згадки видаються дуже лаконічними і короткими, то все ж таки з уваги на час та тодішні умовини комунікації, вони говорять самі за себе. Зокрема заслуговує на увагу факт, що вже тоді в Бостоні чи Філядельфії не писали „Russia“ але „Ukrainia“.

---

[10] Докладніше див.: *The Dictionary of American Biography*, New York 1929, Vol. I, pp. 552—3; J. M. Lee, *op. cit.*, pp. 31—33, S. Kobre, *op. cit.*, pp. 37—38; F. L. Mott, *op. cit.*, pp. 24—25.

Наукові установи

О. Архімович

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК У США

Підсумки діяльности у 1967—1968 акад. році

В 1965 році сповнилося 20 років існування Української Академії Наук у вільному світі і 15 років з часу заснування її в США. Головніші напрями її діяльности і підсумки роботи за зазначений період накреслено в ювілейних виданнях, присвячених десятиліттю УВАН у США[1] і двадцятиліттю УВАН у вільному світі.[2] Окремі моменти її історії висвітлені в статтях д-ра І. Розгона[3] і д-ра Ол. Домбровського.[4] Звіт з діяльности УВАН за 1966/67 академ. рік надруковано в журналі «Український Історик».[5]

Завданням цього нарису є подати головні підсумки роботи УВАН в США за 1967/68 академічний рік.

Діяльність УВАН виявляється в організації дослідної праці в різних ділянках науки і в проведенні наукових конференцій і засідань, на яких члени і співробітники УВАН, а також запрошені науковці з інших українських наукових установ і представники американського наукового світу доповідали про наслідки своєї праці. В свою чергу члени УВАН були учасниками американських і европейських наукових конґресів.

Дослідна робота УВАН провадилася по секціях і комісіях, а також в спеціяльно організованих осередках таких як: Інститут Шевченкознавства, Музей-Архів ім. Дм. Антоновича, Мистецька Кураторія,

---

1 *Десятиліття Української Вільної Академії Наук у США* (1950—1960). Нью-Йорк, 1961.

2 Ювілейне видання, присвячене двадцятьліттю діяльности Української Вільної Академії Наук (1945—1965). Нью-Йорк, 1967.

3 І. Розгін, *Українська Вільна Академія Наук.* (Матеріяли до історії УВАН). Бюлетень Української Вільної Академії Наук. Вінніпеґ, 1958, чч. 2 (6), 3 (7).

4 О. Домбровський, «Українська Вільна Академія Наук у США», *Український Історик.* Ч. 3—4 (7—8). Рік II 1965. Нью-Йорк—Мюнхен. Стор. 5—10.

5 О. Архімович, «Українська Вільна Академія Наук. Підсумки діяльности у 1966/67 академічному році. *Український історик* ч. 3—4 (15—16). Рік IV 1967. Нью-Йорк—Мюнхен. Стор. 147—150.

Кабінет Археології і Антропології ім. Чикаленка, лябораторія протозоології в Філядельфії, групи УВАН у Денвері, Вашінґтоні й Дітройті.

У звітному академічному році були виголошені доповіді як на пленарних конференціях, так і на засіданнях таких відділів, секцій та комісій:

відділи: природничих і медичних наук, фізико-хемічно-математичних і технічних наук.

секції: літературознавча, історична, античної історії, філософічна, економічна.

комісії: для уточнення фактів і дат українських визвольних змагань, для дослідів над пореволюційною Україною і Радянським Союзом, для збереження і вивчення спадщини Володимира Винниченка, для розробки й опублікування літературної і наукової спадщини Є. Маланюка.

Щодо тематики наукових конференцій і окремих доповідей в минулому академічному році то частина їх була присвячена пам'яті поодиноких діячів науки, культури і мистецтва: Миколи Шлемкевича (доповідь В. Янева), Дмитра Соловʼя (доповіді І. Бакало, Гр. Костюка і В. Міяковського), Василя Симоненка (доповідь Ю. Бойко), Миколи Лисенка (доповідь В. Завітневича), Євгена Маланюка (слово В. Міяковського). Значна частина доповідей була пов'язана з ювілейною датою 50-річчя української національної революції. Найбільш широке відзначення ювілею було проведено на 6-ій конференції українських істориків і дослідників суспільних наук. Організаційну роботу по підготовці конференції перевів проф. Rutgers University — Тарас Гунчак. Дводенну конференцію 25—26 травня 1968 року відкрив проф. Harvard University — Омелян Пріцак. З доповідями виступали: Prof. Volodymyr Stojko (Manhattan College) на тему „The Attitude of the Russian Provisional Governement toward Ukrainian Independence", Prof Oleh Fedyshyn (Richmond College) на тему „German plans for the Ukraine during World War I", Prof. Piotr S. Wandycz (Yale University) на тему „Petlura—Pilsudski Cooperation against the Background of the Ukrainian-Polish Relations", Prof. Ivan L. Rudnycky (The American University in Washington) на тему «Четвертий Універсал на тлі української політичної думки», проф. Василь Маркусь (Loyola University — Chicago) на тему «Jean Pelissier та його роля в українських подіях в роках 1917—1918», проф. Т. Гунчак на тему: «Україна в часи гетьмана Павла Скоропадського».

Цій же ювілейній даті була присвячена урочиста конференція, яку провела 3 грудня 1967 року Комісія для з'ясування фактів і дат українських визвольних змагань. З доповідями виступали проф. Борис Мартос на тему: «Другий Універсал Української національної Ради і його правно-історичне значення» та д-р Яків Зозуля — «Значення 3-го Універсалу УНР».

Об'єднання українських письменників в еміґрації «Слово» разом з літературознавчою секцією УВАН організували конференцію, присвячену оцінці українського літературного процесу на протязі 50-ти

років. Конференцію, яка тривала два дні, 18 і 19 травня 1968 року, відкрив голова об'єднання проф. Григорій Костюк. Всього прочитано було 12 доповідей: першого дня — в будинку Українсько-Американського Інституту, а другого — в будинку УВАН. З доповідями на цій конференції виступали такі члени УВАН: Григорій Костюк — «Вступ до проблеми періодизації літературного процесу після 1917 р.», Петро Голубенко на тему — «Організаційні форми літературного життя 20-их рр.», Йосип Гірняк — «Театр і драматургія 20-их рр.», Богдан Кравців — «Література доби культу особи», Іван Фізер — «Соцреалізм як естетична доктрина», Улас Самчук — «Доба МУР'у», Іван Коровицький — «Післявоєнна еміґраційна проза».

До циклю доповідей, присвячених наслідкам п'ятдесятиріччя господарювання більшовиків на Україні, належать відповідні засідання Відділу природничих та медичних наук та Відділу фізично-хемічно-математичних і технічних наук. На першому з них — 11 листопада 1967 року проф. О. Архімович доповів про «Ботанічно-географічні зміни в територіяльному розподілі головних культурних польових рослин на Україні за останні 50 років», а на другому — 30 березня 1968 р. проф. Микола Зайцев подав дані для характеристики сучасного хемічного промислу України.

В роботі літературознавчої секції треба відмітити ще такі доповіді: в листопаді 1967 року проф. Юрій Бойко (Український Вільний Університет і Людвіґ Максиміліян Університет у Мюнхені) зробив доповідь про поетичну творчість Василя Симоненка, а 9 березня 1968 р. відбувся гостинний виступ професора Нью-Йоркського Університету Арама Бормашинова на тему «Сучасна калмицька література».

23 березня 1968 року проф. Я. Гурський висвітлив деякі проблеми болгарської граматики, ортоепії та правопису, а 23 березня 1968 року проф. І. Фізер доповів про «П'ять методологічних підходів з погляду феномонології Е. Гуссерля».

В історичній секції крім згаданої шостої конференції українських істориків і дослідників суспільних наук, проф. Омелян Пріцак виступив з доповіддю 25 листопада 1967 року на тему про добу раннього християнства на Україні. На засіданні секції античної історії 10 грудня 1967 року д-р О. Домбровський доповів на тему: «До питання фолкльору в античній Україні».

Філософічна секція організувала два наукові засідання. В листопаді 1967 року проф. В. Янів (Український Вільний Університет) зробив доповідь про творчість Миколи Шлемкевича з етно-психологічного погляду, а д-р Богдан Цимбалістий доповідав 17 грудня 1967 року на тему «Асиміляція і проблема національного виховання української молоді в Америці».

На засіданні економічної секції 2 березня 1968 року проф. Всеволод Голубничий виголосив доповідь на тему «Національно-економічні інтереси України і закон порівняльної вигоди на перспек-

тиву». Новою і цікавою формою праці економічної секції був семінар про сучасний політичний стан на Україні, проведений проф. В. Голубничим. Учасниками семінара були студенти і докторанти американських університетів і коледжів м. Нью-Йорку як також члени студентського академічного товариства «Заревo».

Комісія для з'ясування фактів і дат українських визвольних змагань разом з комісією для дослідів над пореволюційною Україною і Советським Союзом організувала засідання, на якому д-р Тарас Гунчак виголосив доповідь на тему: «Симон Петлюра і жидівське питання в добу української революції».

Комісія для збереження і вивчення спадщини Володимира Винниченка відбула два засідання. На першому з них (18 лютого 1968 року) голова комісії проф. Г. Костюк доповідав про дослідчу роботу з неопублікованими творами Винниченка і про проблему їх публікації. На другому (17 березня 1968) доповідали: Г. Костюк на тему — «Проблема вивчення і публікації недрукованих творів Володимира Винниченка» і докторант С. Погорілий про його роботу над чотирма недрукованими романами В. Винниченка.

На минулий академічний рік припало 20-річчя праці Інституту Шевченкознавства УВАН (1948—1968). З цього приводу відбулася, 28 жовтня 1967 року ювілейна конференція, на якій голова Інституту Юрій Лавриненко подав відомості про роботу УВАН в галузі Шевченкознавства, а В. Міяковський, на тлі власних спогадів, дав оцінку шевченкознавчих праць першого голови Інституту Павла Зайцева. Традиційна Шевченківська конференція відбулася 31 березня 1968 р. В. Міяковський виголосив доповідь про обставини похорону Шевченка на Чернечій горі під Каневом і участь Г. Честаховського в ній. Доповідь була базована на деяких, досі неопублікованих документах і ілюстрована оригінальними теж ще неопублікованими фотографіями Г. Честаховського. У Вашінґтоні відбулася в березні 1968 року спільна Шевченківська конференція групи УВАН з осередком Наукового Товариства ім. Шевченка. З рамени УВАН виступав д-р Олекса Повстенко з доповіддю про Шевченкову «Мальовничу Україну».

Окрему ділянку в діяльності Академії становить мистецтво, що в формі малярських виставок доповнює суто наукову сторінку в житті установи. В першій половині звітного року було продовжено з попереднього академічного року виставку рисунків Любослава Гуцалюка, а 24 березня 1968 р. відкрилась ретроспективна виставка малярських творів Якова Гніздовського, присвячена 25-річчю (1942—1967) його мистецької діяльности. Виставку відкрив голова мистецької кураторії проф. Д. Горняткевич. Д-р М. Кузьмович доповів про творчість мистця. На заключення сам мистець поділився з присутніми своїми думками про незадовільний з мистецького боку стан друкарських шрифтів і про свою працю в цій галузі.

В 1967/68 академічному році продовжував свою діяльність Кабінет Археології і Антропології імени Левка Чикаленка, заснований в ли-

стопаді 1966 року. Проф. Роман Іщук подав, на засіданні кабінету 4 листопада 1967 року, короткі тези своєї великої праці про фізичногеографічні виїмковості теренів України та їх вплив на історію українського народу. Проф. Юрій Порхорович на засіданні 11 листопада того ж року виклав свої міркування і висновки з аналізи джерел щодо місця бою Божа (анти) з Вінітаром (готи) в 371 році.

Треба відмітити доповіді, що відбулися поза секціями і комісіями. Дві інформативні, багато ілюстровані фотографіями доповіді зробили д-р Ярослав Туркало про «Візантійську і слов'янську старовину на Афоні», а інж. Дм. Тромса про враження з відвідин Святих Місць Єрусалиму. Проф. Василь Завітневич з рамени Наукового Богословського Інституту Української Православної Церкви в США організував 16 грудня 1967 року концерт з творів М. Лисенка зі своєю вступною доповіддю про композитора. Крім цього концерту, на протязі відчитного академічного року було організовано ще три. Один з них на відкритті академічного року (організував проф. В. Кіпа), а два були організовані Комісією ім. Дм. Дорошенка. Метою Комісії є допомога українським вченим і їх родинам. Голова комісії проф. Н. Т. Осадча-Яната.

З 1945 року при УВАН існує Музей-Архів у завдання якого входить збирання, систематизація і збереження усіх пам'яток перебування українців поза рідними землями — друкованих, рукописних і речових. В 1966 р. Музеєві надано було ім'я Дмитра Антоновича, першого організатора музейно-архівної справи на еміґрації. На цей час всі книжкові колекції, понад 14.000 одиниць були закаталогізовані. Основу цих колекцій становлять українські книжки, видані у вільному світі, починаючи з 1945 р. Ця частина підготовляється до бібліографічного опису й дослідження. Передача Музеєві цілих персональних бібліотек і книжкових колекцій вимагали їх окремого карткового опису. У минулому році Музей-Архів підійшов до завдання створення єдиного каталога всіх колекцій друкованих видань для зручнішої орієнтації в книжкових багацтвах Музею. Зливання карткових каталогів окремих індивідуальних колекцій пов'язано з перевіркою повноти опису і наявности усіх додаткових відсилочних карток. За останні роки було перевірено і влито до основного каталогу картки на колекцію друків, зібраних в окупаційних зонах Німеччини, книжок великого формату, що вимагали спеціяльного розміру полиць, відділу Шевченкіяна, тощо. Ці роботи над єдиним каталогом затримувались поточною працею над прийманням і описом нових поступлень і цілих колекцій. За рік з 1 липня 1967 по 30 червня 1968 р. нових книжкових поступлень було 2012 одиниць. Серед цих надбань були цінні колекції пок. о. Григорія Павловського (260 од.), частина книжок проф. В. Шугаєвського (144 од.), книжки, що належали пок. Є. Маланюкові (283 од.), дублети, що передавалися Музеєві з Нью-Йоркської публічної бібліотеки (60 од.) і Колумбійського Університету (128 од.). Бібліотека ім. Шевченка в Лондоні, в особі проф. В. Шаяна,

представництво Музею УВАН в Австралії (п. В. Дубів) та ряд осіб систематично поповнювали колекції Музею новими виданнями. Дуже важливу частину становить архів періодичних видань, що постійно поповнюється надсилкою їх редакціями (157 назв), а також передачею української періодики в складі різних дарунків. За минулий рік (липень 1967 — червень 1968) до Музею прийнято було 5031 одиниць різних періодиків. З рідкісних періодичних видань, прийнятих в минулому році, треба зазначити Драгоманівську «Громаду», що її одержано було в складі колекції Світозара Драгоманова, переданою його родиною, та деякі рідкі часописи в складі «Архівного фонду ім. Микити Шаповала», переданому Музеєві інж. С. Зеркалем.

Минулий рік приніс значне поповнення рукописними матеріялами й цілими персональними архівами. Так в кінці 1967 року і на початку 1968 поступила решта матеріялів з архіву М. Цеглинського, переважно листування його з місцевими діячами; рукописи, листування і фотографії передані пані О. Д. Животко, рукописи мемуарно-історичного характеру п. Я. Христича, нотна колекція о. Г. Павловського та І. Тьороха, літературний архів і листування В. Вовк і Д. Гуменної, машинописи праць Д. Солов'я, серед них кілька невиданих, рукописи і листування Є. Маланюка і музичний архів М. Гайворонського, переданий його удовою.

До мистецького відділу поступило декілька картин: М. Бутовича, С. Зарицької, Л. Морозової та деякі керамічні вироби.

В ляборaторії протозоології УВАН проф. С. Крашенінніков продовжував свою науково дослідну працю. Об'єктом вивчення, як і в попередні роки були паразитні інфузорії (війчасті), які належать до роду Balantidium. В літературі описано близько 50 видів цього роду. Положення роду Balantidium в системі інфузорій з'ясовано лише недавно завдяки працям Faure-Tremiet (1955), Крашеніннікова і Вендріка(1958). За допомогою серологічного методу пощастило діференціювати близькі між собою види роду Balantidium (Krascheninnikov and Jeska 1961, 1963). Найцікавіший і найважливіший вид цього роду *B. coli* — паразит кишкового тракту людини і свині. Він є причиною хвороби людини балянтидіязиса. Балянтидіязис людини має широке географічне поширення. Ця хвороба зустрічається також у мавп. Темою праці Крашеніннікова було спостереження над будовою макронуклеуса *B. coli* і *B. caviae* підчас інтерфази, ділення та кон'юґації. Спостереження провадилося за допомогою фазового мікроскопу. Досліджувалося розміщення ДНК — Дезоксірібонуклеїнової кислоти і РНК — Рібонуклеїнової кислоти у згаданих видів Balantidium. В роках 1964—1967 д-р С. Крашенінніков виконав в протозоологічній ляборaторії УВАН роботу на тему: „A cytochemical study of Balantidium coli, I. Macronucleus". Ця праця друкується в Vol. XI Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences. Наслідки дослідів, які провадить ляборaторія протозоології УВАН, зможуть висвітлити деякі питання еволюції інфузорій (війчастих). Поза тим вони спричиняють краще розуміння проблеми взаємин: живитель — паразит. Наслідки праць ляборaторії мусять зробити вклад до нашого знання

стосовно каріології деяких видів роду Balantidium, а більш широко до загальної біологічної проблеми взаємин між ДНК і РНК в клітинах найпростіших (Protozoa). Роботи в цьому напрямку продовжуються.

В Денверській групі УВАН відбулося два засідання: з них одне, присвячене спогадам про Дмитра Загула (доповіді З. Панасенко і п. Ст. Глушко), а друга з доповіддю Володимира Мошинського про Троянів Вал у південній частині Басарабії за даними румунських дослідників.

Вашінґтонська група УВАН, крім спільної з Вашінґтонським осередком НТШ Шевченківської Конференції, відбула організаційне і три наукових засідань, а саме: Академія пам'яти Арнольда Давидовича Марґоліна (31 березня 1968) з доповідями І. Л. Рудницького, К. В. Варварова, С. Л. Кучерова і Любові Арнольдовни Марґоліної), доповідь Т. Антоновича (28 квітня 1968) на тему «Електронний мікроскоп в біології», і засідання на тему «Образ Лесі Українки в сучасній художній літературі» (14 липня 1968) з доповідями: І. П. Косач-Борисової — «Белетристичні твори про Лесю Українку» і П. В. Одарченко — ««Образ Лесі Українки в драматичній літературі».

Участь членів УВАН в міжнародних і американських конґресах

1. Проф. Т. Великохатько виступив з доповіддю на з'їзді науковців в Бразилії в липні 1967 року.
2. Д-р С. Крашенінніков був присутній на інтернаціональному симпозіумі „Molecular Association in Biology" в Парижу в травні 1967 року.
3. Д-р Олена Савицька виголосила дві доповіді на 15-му з'їзді членів „American Society of Sugar Beet Technologists" в Arizona в лютому 1968 року. Тема доповідей: „Transmission of disease resistance in interspecific hibrids" і „Viability of diploid and tetraploid sugar beet seed". Ол. Савицька запрошена на генетичний з'їзд в Токіо.

Видавнича діяльність

В виданнях Української Вільної Академії Наук у Канаді в Серії «Українські вчені» надруковані монографії:

1. В. Міяковський — Дмитро Антонович. Вінніпеґ, 1967, ч. 14, 48 стор.
2. І. Розгін — Валентина Радзимовська. Вінніпеґ, 1968, ч. 15, 48 стор.

У виданнях Української Вільної Академії Наук у США появились:

3. УВАН. Ювілейне видання, присвячене 20-літтю діяльности. Нью-Йорк, 1967, 75 стор.
4. Відбитка з цього видання: В. Міяковський, О. Волошина, Т. Іванівська. Музей-Архів ім. Дмитра Антоновича (1945—1965). Нью-Йорк, 1967. 12 стор.

5. Два наклади книжки Велика Українська Революція (Матеріяли до відновлення української державности. Календар історичних подій. Упорядкував проф. д-р Яків Зозуля. Нью-Йорк, 1967. 112 стор.

Друкуються:

1. Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences Vol. XI, присвячений пам'яті першого президента Академії Наук у Києві, академіка Володимира Івановича Вернадського. Редактор XI тома — проф. Гарвардського унів. д-р Омелян Пріцак.
2. «Мойсей» — Івана Франка. Вступне слово і післяслово Юрія Шевельова. Мистецькі заставки Олени Кульчицької. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.
3. Збірник Крайового Господарського т-ва «Сільський Господар». Редактор П. Дубрівний.
4. Зіновий Лисько, наступний том з серії «Українські народні пісні».

Готуються до друку:

1. Ольга Петрівна Косач-Кривинюк — «Леся Українка. Хронологія життя і творчости». Редактор Петро Одарченко.
2. Наталя Тихонівна Осадча-Яната. Українські народні назви рослин, згідно матеріялів, зібраних безпосередньо серед народу.
3. Олександер Оглоблин. Українська кріпацька фабрика XVIII— XIX століть.
4. Вісті Української Вільної Академії Наук. № 1 (типографське видання). Редактор Ол. Домбровський.
5. Бюлетень УВАН ч. 23 — циклостилеве видання. Редактор І. Замша.
6. Науковий збірник ч. 3 присвячений пам'яті М. Грушевського.
7. Збірник пам'яті М. О. Ветухова.
8. «Шевченко та його доба». Збірник інституту Шевченкознавства, ч. І.

В редакції УВАН знаходиться ще низка підготованих до друку праць. Поява у світ кожної з них залежить від поступлення спеціяльних фондів для їх друкування.

Генеалогія і геральдика

В. Сенютович

ОСТАП ДАШКОВИЧ (ДАШКЕВИЧ) — ВОЖДЬ КОЗАЦЬКИЙ

Для оборони від дикого степу, із якого завжди загрожували татарські наїзди, наприкінці 15-го століття створюється військова сила, яка увійшла в історію під назвою «козацтво».

Ні польський, ні литовський уряди не могли боронити пограничні зі степом землі і цю справу взяли у свої руки пограничні старости. Вони почали організувати своє військо із місцевих войовничих елементів.

Такі військові відділи стали зватися козаками. Назва «козак», очевидно, тюркського походження, вона означала вільного вояка-волоцюгу.

Перший значний відділ козаків створив староста Черкаський кн. Богдан Глинський. У 1492 та 1493 роках він робив з ними сміливі походи проти татарів, а місцеве населення як могло їх підтримувало. Такі походи стали звичайним явищем і не припали татарам до вподоби. У 1504 році сам Менглі Гірей Кримський скаржився вел. кн. Литовському на козаків Київського воєводи кн. Дмитра Путятича, які на Дніпровському перевозі напали на татарських купців, перебили їх сторожу і забрали їхнє добро.

Із козацьких вождів початку 16-го століття особливо прославилися староста Хмельницький Предслав Лянцкоронський, (що його козацький літописець Г. Грабянка називає першим козацьким гетьманом, яким він в дійсности не був), брат Лянцкоронського Станислав, староста Каменецький, молодий князь Ілля Острожський, князі Глинські, Сангушки, Вишневецькі, Корецькі, Ружинські, хоробрий Сенько Полозович, Київський ключник, а пізніше воєвода Андрій Немирич і, нарешті, Остап (Євстафій) Дашкович, чи Дашкевич, староста Канівський та Черкаський, про життя і діяльність якого написано не багато. Оскільки можливо постараємося цю прогалину виповнити на підставі тих даних, які вдалося знайти.

Треба визнати, що головну ролю в організації місцевої самооборони відіграв, безумовно, славний гетьман вел. князівства Литовського князь Константин Іванович Острожський, який був одночасно старостою Винницьким і Брацлавським, але в народній пам'яти найдовше залишився Остап Дашкович.

Дашкевич був хоробрим і хитрим лицарем пограниччя, він знав татарську мову, всі татарські хитрощі, а в степу почувався як в своїй

хаті. Тяжко знайти рівного йому. Він був яскравим представником вояка цієї бурхливої і небезпечної доби.

Олександер Ріґельман у своєму «Лѣтописномъ повѣстованiи о Малой Россiи и ея народѣ и казаках вообще», яке було надруковано у 1786 році, зупиняється на Остапові і називає його першим козацьким гетьманом початку 16 ст., але, звичайно, ні він, ні Предслав Лянцкоронський гетьманами козаків не були.

Про походження Остапове деякі історики, що не були обізнані з архівними джерелами, писали цілком безпідставно, що він був «із народа», або вийшов із хлопів князів Острожських.

Згідно з документами Литовської Метрики, Остап Дашкович походив із старого і міцного землянського роду Брацлавщини. Сучасником його, мабуть двоюрідним братом, був Федько Дашкевич, теж землянин Брацлавський, який у 1505 році дістав від короля Олександра Ягеллончика грамоту, яка стверджувала за ним володіння селами Клишево, Шандирево, Тростинець, Тивров, Волчковці та інші, надані ще його дідові Германові Дашкевичу за бойові заслуги. (М. Л. 5). Крім Федька, сучасниками Остаповими були Сенько Дашкевич, городничий Вітебський (М. Л. 15), дочка якого взяла шлюб з Іваном Васильовичем Сапігою, та Васько Дашкевич, городничий Ковенський від 1511 року (М. Л. 12).

Федько, Сенько і Васько Дашкевичі мали бути синами Олехна Дашкевича, ловчого Вітебського (дядька Остапового), отже двоюрідними братами Остапа Дашковича, а не рідними, бо після його смерти (Остап не був жонатий) все майно перейшло до доньки його сестри Милохни.

Також із документів Литовської Метрики, ми знаємо, що Іван Ходкевич, намісник вітебський, видав у 1476 році Івашку Дашкевичу (батько Остапа) «деклярацію», що без його дозволу не буде полювати в його пущах і лісах. У цій декляраціі Ходкевич називає Івана Дашкевича своїм «братанцем», що вказує на спорідненння між ними. Генеалог А. Бонецький вважає, що вони були полубратами — дітьми одної матері, яка була двічи замужем.

Подібну ж деклярацію видав у 1485 році тому ж Івашкові Дашкевичу і брату його Олехнові (про якого ми вже згадували) князь Іван Юрєвич Заславський, намісник вітебський (М. Л. 23 фол. 436). У той час Івашко був ключником Вітебським, а брат його Олехно — ловчим.*

---

* Крім цього Івашка, ключника Вітебського, що був батьком Остаповим, Бонецький згадує ще одного Івана, дідича Череі, який був, очевидно, батьком Германа, вже згаданого нами. Цей Герман доводився Іванові і Олексові батьком, отже був дідом Остапові. Тим самим виходить, що Іван, дідич Череі був йому прадідом. (Гербарж, том IV, стор. 108).

В дарчій Монастиреві Пречистої Богородиці у Києві, Остап Дашкович підписався у 1515 році:

«Остафій Ивановичъ Дашкевичъ (М. Л. 39 фол. 32).

Той же Коялович пише, що Остап Дашкович молодою людиною побував у Німеччині і Франції. Ще в 1457 році Казімир Ягеллончик, у своїй жалованій грамоті русько-литовській шляхті, дозволив їй вільний виїзд закордон «для набыванія лѣпшої фортуни, а любо для цвіченья въ учинкахъ рыцерскихъ». Отже наша шляхта стала широко користуватися цим привілеєм та їздити закордон для служби чужим великим панам, або королям, вчення в університетах та, звичайно, для розваги.

Про життя Остапове в його молодих роках, крім тих даних, які подав Коялович, ми нічого не знаємо, але можемо собі легко уявити, що він вже був військовою людиною та набував собі ті знання і досвід, які так придалися йому пізніше.

В 1501 році він був воєводою великого князя Олександра Литовського та, разом з князем Михайлом Ізяславським, виступив проти московських військ. 14-го листопада під Мстиславом литовське військо зазнало страшної поразки та згубило до 7000 люду.

Рік після того, Остап Дашкович, як намісник Кричевський, нападає на московські пограничні землі, страшно пустошить їх, грабує і палить села, про що доносить цареві кн. Ряполовський. Історик В. Карамзін пише, що в 1502 році москалі полонили Остапа (том 6-ий).

Із полону він утік, або був звільнений на певних нам невідомих умовах, бо в 1503 році він, разом із кількома шляхтичами Кричевськими і майном, повернувся до Москви і вступив на службу до вел. кн. Івана III Васильовича.

Король польський Олександр Ягеллончик (1501—1506), дізнавшися про це страшно розгнівався і через литовського посла М. Кунцевича зажадав його видачі, обвинувачуючи Остапа, що він забрав із собою чуже майно. Москва відмовилася його видати і покликалася на старе право, по якому Остап, як людина «мітна», має право служити вільно кому схоче, а крім того, казали москалі, вони за ним нічого злого не добачають.

Цікаво, що майже через 50 років, другий славний козацький вождь кн. Дмитро Вишневецький (козак Байда), користаючися тим же неписаним правом вільної служби шляхетської, теж вступив на службу до Москви.

У 1507 році вел. князь Московський Василій III Іванович, вислав Остапа Дашковича з військом допомогти кн. Михайлу Глинському, який підняв повстання на Литві. Цей кн. Глинський був людиною дуже гордою і авантюрником. Цілу молодість він перебував за кордоном. Спочатку був на службі в Імператора Германського Максиміліяна, потім служив курфюрсту саксонському Альбрехту і брав участь

На Білорусі і Волині відомі Дашкевичі двох гербів: «Леліва» і «Корибут». Чи вони були одного походження вияснити не вдалося.

За геральдистами ксьондзом В. Кояловичем (17 ст.) та ксьондзом К. Несецьким (18 ст.) належав Остап до герба «Леліва», що, очевидно, правильно, бо Дашковичі гербу «Корибут» появлюються лише з половини 16 ст.

у італійському та фрисландському походах. Повернувшися на батьківщину, він став надвірним маршалком короля Олександра, який його любив.

Після смерти короля, престол перейшов до Жиґимонта I (1506—1548), який відчував до Глинського глибоку неприязнь і поступово позбавив його всіх урядів. Ображений і розлючений, Глинський повернувся на Литву і там очолив опозицію великих панів невдоволених справами на Литві та польсько-литовськими взаємовідносинами. Сподіваючися на підтримку населення, він підняв повстання.

Дуже честолюбний, Глинський сподівався теж, що з підтримкою Москви, яка обіцяла вислати військо, він створить своє незалежне князівство. Дійсно, Москва вислала йому на поміч Остапа Дашковича з військом в 20 000 вояків, які під Мозирю з'єдналися з ним, але в жовтні Глинський і Остап зазнали страшної поразки від польсько-литовських військ. Глинський утік до Москви, а Остап, по неперевіреним відомостям, з невеликим почотом прискакав впрост до князя Константина Івановича Острожського, який поручився за його перед королем.

8. 10. 1508 року був підписаний «вічний мир» між Москвою і Литвою але ця «вічність» тривала лише 4 роки.

Вся поведінка Дашковича в справі допомоги Глинському здається нам дуже підозрілою. Що Москва збіралася допомогти повстанню, стало відомо литовцям і полякам значно раніше. Овручський землянин Ивашко Немирич перебував деякий час у Глинських і там випадково почув про посилку московських військ. Він повідомив про це свого батька, а той попередив князя Константина Івановича Острожського, гетьмана вел. кн. Литовського, який щойно втік із Москви. (М. Л. 8).

Коли Глинський підняв повстання, Остап вже 4 роки перебував на московській службі. Цілком зрозуміло, що він уже мусів мріяти про повернення додому, але боявся гніву короля. Він міг сам напроситися очолити військо, що Москва висилала Глинському, покликаючися на свій великий досвід і особисті зіпсуті відносини з королем.

Але на що він міг сподіватися? В першу чергу на поразку військ своїх і Глинського, поразку, яку мусів би сам підготувати. А після того, міг Дашкович рахувати, що його захистить князь Острожський, з яким він зав'язав приятельські зносини, коли той перебував у московському полоні.

Ще після поразки польсько-литовських військ над річкою Ведрош у 1500 році, кн. Острожський попав у полон і пробув там до 1507 року.

Остап Дашкович теж був полонений у 1502 році. Через рік, як ми вже згадували, був звільнений, але, вже як вільна людина, повернувся до Москви і вступив на її службу.

Перебуваючи на московській службі, Остап не міг не допомагати землякові та ще такому як кн. Острожський. Можливо що за його

порадою Острожський 18. 10 1506 року присягнув московському цареві на вірність, що було актом вимушеним обставинами. Адже, після того Остап мав створити для Острожського такі обставини, які дали б йому можливість втекти. Остап був людиною дуже хитрою і обережною, та і москалі не мали підозріння щодо його можливої участи в цій справі, бо трохи пізніше дали йому військо.

Наше припущення тим імовірніше, що Острожський пізніше захистив Остапа перед королем після поразки московських військ, якими він командував. Отже Остап Дашкович вільно залишився на Литві.

А. Бонецький, що вивчав документи того часу, каже що ні час, ні обставини, при яких Дашкович повернувся на Литву, достовірно невідомі.

В кожнім разі все закінчилося щасливо для Остапа і він дістав від короля староство Канівське, а в 1514 р. і Черкаське. Трохи пізніше став ще державцею Чечерським і Пропойським.

За короткий час він зробив своє Канівське староство збірним місцем для організації козацьких відділів. Вся його праця проводилася по його ініціятиві і без державної допомоги, а це викликало необхідність здобути потрібні засоби. Якщо раніше міщани були зобов'язані приносити старості по одній куниці,або лисиці на кожних 5—6 душ, то тепер Остап бажав мати по куниці від кожного включаючи туди і козаків. Хто не мав шкур, мусів платити по 12 грошей.

Потрібну йому кількість міщан Остап перевів на замкову службу під свою власть. На Дніпрі та Сулі він почав збирати податок натурою від улову риби, або полювання на звірів.

Щоб прогодувати козаків, які були на замковій службі, він дав розпорядження приносити рибу, мед та дичину по розцінці, яку він сам встановлював. Після военних походів, Остап виділяв значну частину здобичі на утримування війська. Шинкарі були також примушені платити податок від проданої горілки. Звичайно, все це не було приємне населенню, але воно розуміло всю необхідність податків і жило спокійніше, знаючи, що староста завжди має козаків готових зустрінути татарів. Коли Дашкович став старостою Черкаським у 1514 році, він і там завів такі самі податки.

З королем був Дашкович у добрих відносинах і листувався з ним, навіть і в своїх приватних справах.

Дашкович скоро прославився своїми вдалими походами проти татарів. Він сам знав татарську мову, та, бувало, переодягнений за татарина, пробирався до них і вивідував їх пляни.

Підчас военного затишшя, він, навіть, приятелював з татарами та кликав їх як союзників в походи на Москву.

У 1515 році Остап Дашкович, після старанної підготовки, разом з татарськими відділами кримського хана Магомет Гірея, напав на Сіверщину, яка була у складі московської держави. В цьому поході до нього приєднався і Київський воєвода Андрій Немирич та, так звані, очаківські козаки. Згідно з пляном Дашковича, треба було взяти Чер-

нігів, Новгород-Сіверський і Стародуб, але скоро виявилося що татари не мали охоти воювати, а лише грабували села та брали невільників серед місцевого населення. Завдяки таким союзникам, похід не закінчився успішно.

Дашкович цього татарам не подарував і в 1516 році разом з Лянцкоронським старостою Хмельницьким і добровольцями з Поділля та Волині, пішов на татарів. Він дійшов до Білгороду (не змішувати з Білгородом на Курщині), набрав багату здобич — скот та коні й повернувся додому. В 1518 році він знов воював з татарами, які вдерлися на Волинь. Тут їх вже чекав кн. Острожський, перебив яких вісім сот, а коли вони кинулися тікати, Дашкевич їх перейняв та ще побив три сотні. Після цього татари сиділи тихо кілька років.

У 1521 році кримські татари пішли походом проти Москви і покликали Дашкевича, який охоче до них приєднався. Перша сутичка мала місце коло ріки Оки. Дашкович перейшов річку і став наближатися до Москви. Москва відкупилася багатими дарами. Татари в той час підійшли під Рязань, де їх зустрів і розторощив московський воєвода Хабар.

Польський король був дуже вдоволений успіхом Дашкевича і щедро його нагородив. У 1522 році, як посол польського короля, Дашкович їздив до Кримського хана, а через рік, у 1523 році, скориставшися із заколоту у кримському ханстві після насильної смерти Магомета Гірея, спалив Очаків і вдерся у Крим. В тому ж році він попав у татарський полон, але, знаючи татарську мову, не довго там був і втік.

У 1527 році татари знов напали на Волинь великими силами понад 30 000 людей. Проти них виступив кн. К. І. Острожський, Остап Дашкович, Андрій Немирич, кн. Слуцький, кн. Сангушко, кн. Вишневецький, кн. Чарторийський та інші. Всі вони зібралися під Києвом і виступили разом. Татари зазнали страшної поразки, — втекло лише 10 000. Удалося визволити 8 000 невільників. Слідом за цим Дашкевич побив ще окремі татарські відділи коло Канева і Черкас.

У 1528 році пограничні старости Черкаський, Винницький, Брацлавський і Хмельницький зібрали велике військо для походу проти татарів і пішли на Очаків. Остап Дашкович і Предслав Лянцкоронський головували над військом. Похід був успішний.

У 1530 році помер славний кн. Константин Іванович Острожський, але в тому ж році татарські загони розбив його син Ілля та київський воєвода Немирич. Чи брав в цьому участь Дашкевич, відомостей не маємо.

Внаслідок змагання за кримський престол двох претендентів, один із них, Іслам Гірей, мусів тікати і знайшов захист в Черкасах. Його противник, Сеадет Гірей з яничарами й гарматами, оточив Черкаський замок, в якому знаходився Іслам Гірей під захистом Остапа Дашковича. Після двохтижневих безуспішних штурмів замка, султан, згубивши багато людей, забажав миритися і покликав до себе Остапа. Остап, не довіряючи султанові, зажадав заложників і султан послав своїх найвищих мурзів. Тоді Дашкевич відправився до

султана. Вони так подобалися один одному, що сприятелювалися і домовилися про мир.

Оборона Черкас ще більше прославила Остапа і він був покликаний на сойм у Петрикові, який зібрався у 1535 р.

Дашкович прибув з тріумфом на сойм, де його зустрічали з великою пошаною; він показував захопленим панам великі ядра, якими стріляли турки по його замку. Присутні дивувалися їх розміром. За своє геройство Остап дістав замки в Кричеві й Чечерську.

Підчас засідання сойму, Остап оповів про свій плян захисту переправ через Дніпро та радив тримати на островах відділи козаків, які були б завжди на поготівлі зустрінути ворога. Він радив одночасно побудувати на Дніпрі замок і густіше заселити придніпровські землі. Всі ці питання бралися до уваги, Дашковича хвалили, але коли сойм роз'їхався все це забулося.

Лише двадцять років пізніше цими справами зайнявся кн. Дмитро Вишневецький (Байда), який побудував укріплення на острові Хортиці і тримав там постійну козачу сторожу.* В 1553 році він їздив до Туреччини, а коли повернувся відвідав короля Жиґимонта II Авґуста і пояснив йому всю необхідність мати військо на Дніпрових островах. Король погодився з ним.

В 1534 році невтомний Дашкевич, разом з кримськими татарами, спустошив Сіверщину, а в 1535 р. з відділом козаків, що нараховував 30 000 людей приєднався до татарів, які зі своїм князем Булгаком пішли на Москву.

Дашкевич помер у тому ж 1535 році безженним.

Згідно з рішенням короля, все майно Дашкевича і його маєтки перейшли до Богданни, доньки сестри Остапової Милохни. Першим шлюбом Милохна була замужем за Борисом Тишкевичем і мала від його дві доньки, Анастасію і Духну. Перша пішла в манастир, а друга вийшла заміж за Дублянського.

Другим шлюбом Мілохна, сестра Остапова, була замужем за А. Немиричем** і Богданна була її донькою з цього шлюбу. Вона була замужем за Олизаром Волчковичем (М. Л. 28 фол. 108).

Польський геральдист і історик другої половини 16-го століття Бартош Папроцький, який бував на Русі і бачив героїчну боротьбу, яку вона вела проти татарів, в своїй праці «Паноша» (1575 р.) писав:

«Я відразу зрозумів їх славні діла і що їх слава не помре в потомстві...». Потім, звертаючися до поляків, він пише: «Нема від вас їм жодної допомоги, а за їх спинами ви можете жити як годовані воли, але ви рахуєте себе вище Русі та випрошуєте собі там маєтки. Ваш Матуш робиться там вояком, а панський ваш синок робиться на Руси хоробрим ротмистром. Задовольняйтеся славою, яку вони здобувають для вас, хоч і нема вас серед них підчас походів, та не заглядайтеся на руські землі...

---

* Див. про це д-р Л. Винар «Кн. Дмитро Вишневецький» стор. 22—23.

** Андрієм, воєводою Київським.

Родовід Остапа Дашковича (Дашкевича)

Родоначальником цього роду мусів бути якийсь Дашко, але ми про нього нічого не знаємо. Правда, було кілька Дашків, що могли б бути основоположниками цього роду, проте ми їх брати під увагу не можемо.

Отже мусимо почати цей родовід від найстарішого відомого нам Дашковича.

I

1. Іван, дідич Череї.

II

2. Герман, який дістав землі за бойові заслуги.

III

3. Іван (Івашко). Ключник Військовий. Двоюрідний брат Івана Ходкевича, намісника вітебського, він одержав «декляpацію» у 1476 році, що не буде полювати в його пущах.

4. Олехно. Ловчий вітебський. Одержав разом зі своїм братом Іваном у 1485 році «декляpацію» від кн. Івана Юревича Заславського, намісника вітебського, що він не буде без їх дозволу полювати в їх пущах і лісах.

IV

5. Остап, вождь козацький. Помер у 1535 р.

Милохна. Першим шлюбом за Борисом Тишкевичем. Мала від нього доньки Анастасію, що стала монашкою та Духну, замужем за Дублянським. Другим шлюбом за Андрієм Немиричем, воєводою Київським. Мала від його доньку Богдану за Олізаром Волчковичем.

6. Сенько, городничий вітебський. Його донька за Іваном Васильовичем Сапігою від 1525 р.

7. Федько, землянин Брацлавський, що в 1505 році дістав від короля Олександра Ягеллончика грамоту на маєтки його діда Германа.

8. Васько, городничий Ковенський від 1511 року.

Від тих синів Олехна, ловчого вітебського було потомство.

ГОЛОВНА БІБЛІОГРАФІЯ

1. М. Андрусяк, «Історія козаччини», Мюнхен, 1946 (циклостиль).
2. «Рід та знамено», число 4, 1947, циклостиль.
3. П. Кулішъ, «Исторія возсоединенія Руси», том І. 1873 ІПБ.
4. С. Соловьевъ, «Исторія Россіи», том 5, кн. 1.

5. М. Маркевичъ, «Исторія Малороссіі», М-ва 1842—3.
6. Архивъ Юго-Западной Россіі.
7. М. Максимовичъ, «Сочиненія», томъ I.
8. Н. Карамзинъ, «Исторія Россіи» томъ 4, ст. 189, 205.
9. «Кіевская Старина», журналъ, Кіевъ 1882, кн. 1 и 1884 кн. 9.
10. А. Риґельман, «Исторія Малой Россіі...», М-ва 1785—6.
11. Акты Западной Россіі», том I, ст. 322, 336, 338, томъ II, ст. 49.
12. Чтенія О-ва исторіи и древностей Россійскихъ» 1846, кн. 4—6.
13. Ks. W. Kojalowicz, „Herbarz“ w „Herold Polski“ 1897 r. Kraków.
14. A. Boniecki, „Poczet rodów w wielkiem Księstwie Litowskiem... Warszawa, 1887.
15. A. Boniecki, „Herbarz“ tom 4, st. 108, Warszawa, 1901—1913.
16. A. Przezdiecki, „Podole, Wołyń, Ukraina, tom II.
17. Jul. Bartoszewicz, „O Daszkiewiczu“ Encykl. powszechna, tom VI.
18. Bartosz Paprocki, „Herby Rycerstwa Polskiego“ Kraków 1584.
19. K. Pulaski, „Szkice i poszukiwania“, Kraków 1887.
20. М. Грушевський, Історія України-Русі, Нью-Йорк 1954.

Роман О. Климкевич

ГЕРБИ МІСТ БУКОВИНИ

Буковинське міське гербівництво, яке саме по собі досить розвинене та виявляє чимало зацікавлюючих для гербознавця ціх, досі прослíджене дуже поверхово та не опрацьоване належно під гербознавчим оглядом. Ця ділянка буковинознавства є ярким контрастом до міського гербознавства не тільки Галичини, але й інших західноукраїнських, як теж суміжних з Буковиною неукраїнських земель. Явище на перший погляд дивне, бо Буковина була від 1774-го року дідичним володінням династії Габсбурґ-Льотрінґен, а від 1806-го року складовою частиною Австрійського Цісарства, отже належала до монархії, яка під оглядом наукового, правного й мистецького рівня передувала в тогочасній Европі, а крім того вона сама була від половини XIX-го до початків XX-го століть одним із важливіших осередків українського, румунського й навіть німецького культурного життя. Всетаки причини цього явища не припадкові, якщо взяти під увагу значення Буковини для народів, які її населювали, чи які мали вплив на її судьбу в XIX—XX століттях. Німецько-австрійські геральдисти, які вправді завжди виявляли помітне зацікавлення міською геральдикою, ставилися до Буковини досить поверхово з огляду на її окраїнне положення в Австрійському Цісарстві, як теж з причини її розмірно короткої приналежности до круга німецьких впливів. Вони присвятили куди більше уваги міським гербам інших ненімецьких коронних країв (напр. Галичини, Моравії, Істрії й т. д.), але всетаки треба їм признати те, що для початків буковинського міського гербознавства зробили вони куди більше, ніж українські, румунські чи польські науковці. Румунські гербознавці зосереджувалися передусім на своїх корінних землях — Молдавії, Волощині й Семигородщині. Польські геральдисти опрацювали вправді науково чимало гербів українських міст, але тільки тих, які колись належали до Річипосполитої, та, не зважаючи на те, що Буковина була в 1796—1848 роках приєднана до Галичини, не цікавилися вони нею, не маючи до цього ні історичних підстав, ні надії на її будучу приналежність до відродженої Польщі. В українському національному житті Буковина не була ніяк одною із останніх земель, в XIX—XX століттях вона була навіть дуже важним чинником культурного й політичного життя, одначе тогочасний низький рівень українського гербознавства проявився в

відношенні до Буковини не інакше, ніж у відношенні до інших українських земель.

З вище згаданих причин, як теж з огляду на сучасні непригожі для українських гербознавців обставини (як напр. недоступність відповідних речевих пам'яток і документальних джерел, невпорядкованість належних наукових матеріялів, утруднене використання не тільки геральдичних, але теж історичних і інших споріднених наукових праць і т. д.) досліджування буковинської міської геральдики нелегке. Тому ця наша стаття може бути тільки початковим кроком у цьому ж напрямі, вона неповна під оглядом матеріялу, що його слід було б розглянути, а деякі її частини, передусім висновки, не могли бути опрацьовані під цю пору вповні та вичерпно.

Під землепростірним оглядом стаття ограничена тільки до сучасної української етнічної частини історичної Буковини та прилученої до неї по І. Світовій Війні української частини колишньої Басарабії. Під часовим оглядом стаття ограничена 1918-им роком, коли в висліді окупації Буковини Румунією її краєвий і міські герби, яких початки губляться в непрояснeній ще науково темряві століть, втратили своє урядове значення, частинно були опрацьовані наново, а частинно перестали вживатися взагалі. Під речевим оглядом стаття дещо розширена поза свої властиві рямці, бо розглядає не тільки міські герби, але теж герби деяких буковинських місцевостей, які під цю пору є тільки більшими селами, або були ними навіть за австрійських часів, яких герби одначе знайшли своє місце в відомих німецько-австрійських міських гербовниках. Уважаємо, що їх слід узяти під увагу з огляду на їхню історичну вартість і притаманно буковинський зміст.

Існують підстави до припущення, що міське гербівництво постало вперше вже в середньовіччі. Північна Буковина припала Молдавському Господарству приблизно 1388-го року, отже до того часу належала до Галицько-Волинського Королівства, в якому міське печатництво й гербівництво розвивалося від перелому XII-го на XIV-е століття, а на просторі сучасної української частини Буковини знаходилися вже тоді такі значні городи, як Василів, Кучелемин, Онут і інші. На південній Буковині були такі визначні міста, як Сучава (княжа столиця в 1388—1563 рр. і осідок православної митрополії від 1401-го р.), Серет (осідок католицького єпископства від 1370-го р.) та інші. Від другої половини XIII-го століття поселювалися на Буковині німецькі міщани із Семигородщини, а від початку XIV-го століття німці з галицьких міст. Вони приносили з собою німецьке міське самоврядне право, власне судівництво, власні громади, отже безсумнівно мусіли причинитися теж до розвитку міської сфрагістики й геральдики. Знаємо напр., що Чернівці користувалися за молдавської влади самоуправою на привілеях німецького права. Завдяки лихоліттю турецької займанщини приблизно від 1500-го року занепадали буковинські й молдавські міста та затрачувалося майже безслідно їхнє давнє знаківництво. Друга доба буковинського міського гербо-

творення почалася щойно з приходом австрійської влади, одначе вже на нових історичних і культурних основах. Тоді, поруч земської й міської емблематики, стала теж розвиватися сільсько-громадська. Румунська влада поставилася до буковинської територіяльної геральдики не тільки неприхильно, але теж безкритично, добачуючи в ній пам'яток австрійського панування. 1922-го року опрацював румунський історик і гербознавець Юрій Ончул з доручення державної влади нові територіяльні герби Буковини. Ці новотвори взоровані тільки частинно на давніших виображеннях, а крім того вони, очевидно, сильно зрумунізовані під оглядом змісту й стилю. Властивими гербами буковинських міст можемо вважати тільки ті, що найдавніші й що були найдовше в користуванні міських урядів, отже герби з австрійських часів цієї ж волости. Тільки вони — по деяких незначних конечних виправленнях — притожі для вжитку сучасної української геральдики. Під радянською владою міські й повітові герби Буковини перестали існувати взагалі. З підрадянської преси знаємо, що деякі міста УРСР одержали свої герби (столиця й деякі обласні центри), які своїм виглядом далекі від їхніх історичних гербів і позначені комуністичними емблемами, одначе досі не було ще жодних вісток про подібне герботворення на Буковині.

В нашій статті розглянемо десять гербів буковинських місцевостей, починаючи від герба столиці цієї ж волости — міста Черновець. Інші місцевості обговоримо в поазбучному порядку.

1. *Чернівці*. Митна місцевість цієї ж назви була згадана вперше між 1407-им і 1408-им роками. На протязі чотирьох дальших століть були Чернівці незначним поселенням аж до приходу під владу династії Габсбурґ-Льотрінґен, коли вони сталися повітовим містом, а від 1848-го року столицею коронного краю — Герцоґства Буковини (в тогочасній українській урядовій термінології — Воєвідства Буковини). 1847-го року була побудована черновецька ратуша, а від 1864-го року управління міста було основане на окремому адміністративно-автономному статуті муніципального самоврядування.

Герб Черновець був створений приблизно 1786-го року, коли місцевості були надані міські права (точної дати нам покищо не вдалося встановити). Він визначується дуже складним виображенням (одним із найскладніших в українському міському гербівництві): в червоному полі срібна відкрита міська брама, завершена п'ятьома кам'яними зубами, супроводжена вгорі десятьома срібними й свобідно розміщеними в двох поземих рядах (5 : 5) кам'яними брилами; під півкруглим луком брами т. зв. малий герб Австрійського Цісарства. Гербопис цієї ж цісарської емблеми: чорний двоголовий орел, укоронований двома королівськими коронами, зі скіптером і мечем у правиці та з державним яблуком у лівиці, увінчаний цісарською короною; нагрудний щиток орла двічі розколений: у першому (правому) золотому полі червоний, блакитно укоронований і озброєний (язик і пазурі) лев (родовий герб Габсбурґів); у другому (середущому) червоному полі срібний поперечний пояс (давній герб Австрії); в третьому (лівому) золотому

полі червоний скісний (з-права вліво) пояс, обложений трьома срібними безногими орлами (герб роду Льотрінґен і Льотаринґії). Нагрудний щитик є отже династичним гербом дому Габсбурґів-Льотрінґен. Виображений тут малий герб цісарства в дійсності спрощений, бо до його повности належить ще орден Золотого Руна побіч деяких інших гідностевих відзнак. Як бачимо, цей колишній герб Черновець не тільки трудний до виображення, але теж до розглядання. Опісля цей герб ще більше ускладнено: зменшено вправді скількість кам'яних брил на сім (3 : 4), одначе оточено браму двома лавровими галузками, перев'язаними двобарвною стяжкою (цієї ж двобарвности не вдалося нам встановити з огляду на недоступність барвного виображення новішого черновецького герба, одначе можемо приспускати, що тут були примінені або гербові (срібно-червона), або прапорні (блакитно-жовта) барви міста. За австрійських часів міський гербовий щит був увінчаний герцоґською митрою (на деяких виображеннях тільки звичайною листковою короною) та оточений двома перехрещеними лавровими галузками. Довкільний надпис на маґістратській печаті (німецькою мовою) звучав: MAGISTRAT DER LANDESHAUPTSTADT CZERNOWITZ (спольщений правопис німецькомовної назви міста, як теж багатьох інших буковинських місцевостей, був спричинений приналежністю Буковини до Галичини в 1786—1848 роках, коли в цю волость напливала польська бюрократія). Виображення черновецького герба розповсюднені в численних західно-европейських гербовниках і енциклопедіях,[1] одначе головні питання з історії й символіки цього герба (напр. точна дата встановлення, пояснення герботворчого вибору відкритої брами, значення десятьох чи сімох каменів тощо) не діждалися ще остаточного гербознавчого вияснення. В деяких гербовниках окреслено ці камені цеглами, що не точно, бо в геральдиці виображається кам'яні споруди й їхні складові частини сріблом, а цегляні червінню. Міський герб був теж виображений за австрійських часів на листових заліпках черновецького маґістрату.[2] Короткотривала приналежність Черновець до ЗУНР не всціла позначитися на їхньому гербі, зате позначилася на ньому приналежність до Румунії від 1918-го року, бо австрійського орла усунено й заступлено його виображенням молдавсько-буковинської турової голови (ця третя відміна герба незвичайно рідка в публікаціях).

Існують поважні підстави до підозріння, що герботворці XVIII-го століття покористувалися якоюсь давнішою (тотожною чи подібною)

---

[1] Siebmacher, J.: Grosses und allgemeines Wappenbuch. Nuernberg, 1857. Vol. IV (Galizien—Lodomerian u. Bukowina), 14, Pag. 257, 312.

Lind, K.: Staedte-Wappen von Oesterreich-Ungarn. Wien, 1885. Taf. Galizien—Bukowina III.

Stroehl, H. G.: Staedte-Wappen von Oesterreich-Ungarn. Wien, 1904 (II. Aufl.). Pag. 82; Taf. Galizien—Bukowina III.

Meyers Grosses Konversations Lexicon. Leipzig—Wien, 1903 (6. Aufl.). Vol. IV, Pag. 400.

Encyclopedia Universal Ilustrada. Madrid. Vol. XVI, pag. 1345.

емблемою Черновець, що представляла відкриту міську браму, супроводжену вгорі двома рядами каменів. Чернівці користувалися за молдавського панування самоуправою на привілеях німецького права,[3] отже мусіли теж користуватися для канцелярійного вжитку печаттю з гербовим виображенням. Можливо, що якісь документи з печатними відтисками, чи сама печать, чи тільки спомини про її вигляд існували ще в сімдесятих роках XVIII-го століття підчас приходу австрійської влади. Виображення міської брами незвичайно часте в міських гербах (головно в Німеччині чи в німецьких поселеннях у Східній Европі) та не виключено, що якраз така відкрита брама з аркою існувала дійсно в Чернівцях за молдавських часів. Значення подвійного ряду каменів не знаємо. Німецький дослідник Буковини Еріх Бек уважає, що ці срібні брили не мають у цьому випадку жодного особливого значення, і що вони є тільки припадковістю із сторони герботворця.[4] З цим поглядом не погоджуємося з двох причин: важко припускати, що примінення таких небуденних і особливо рідких побічних гербових фіґур було б вислідом припадкового рішення чи уподобання, а крім того числа сім і десять таки мають деякий зв'язок з історією Буковини, а саме з її підавстрійською адміністрацією: число її повітів змінялося, але в XX столітті було їх якраз сім (гербові виображення з сімома брилами якраз з початку нашого століття!), на тогочасній Буковині було десять (!) судових повітів (отже в такому випадку герб символізував би столицю десяти- чи сьомиповітового краю), а можливо теж, що десять каменів відповідає десятьом буквам урядової німецької назви міста (такі випадки в геральдиці бували). Покищо, на жаль, не вдалося нам встановити точної дати цього т. зв. звуження герба (з десяти на сім брил), як теж його причин і пояснення. Герб Черновець був уже давніше, одначе значно коротше, розглянений автором цієї статті.[5]

Згідно з даними Еріха Бека, колишнього буковинця німецької народности,[6] міський прапор Черновець був блакитно-жовтий, отже не був оснований на гербових барвах міста. Не знаємо, чи прапоротворці, вибираючи цю сполуку барв, старалися уподібнити міський прапор до крайового блакитно-червоного, чи може існував якийсь вплив на них із сторони української частини населення столиці. Тут впадає в очі зацікавлююче порівняння: Чернівці називано за австрійських часів «Малим Віднем»; гербові барви Відня червоно-срібна (Чернівців срібно-червона), а прапор Долішньої Австрії жовто-блакитний.

---

[2] Максимчук, Ю.: Каталог чужинних марок з українською тематикою. 1962. Стор. 44 і табл. 33 (рис. 540—43).

[3] Kaindl, R. F.: Die Deutschen in der Bukowina. Schriften zum Selbstbestimmungsrecht der Deutschen ausserhalb des Reiches. No. 4. Berlin, 1919. S. 2.

[4] З особистого листування.

[5] Климкевич, Р. О.: Земські і столичні інсиґнії Буковини. «Америка», чч. 152 і 154. Філядельфія, 1957.

[6] З особистого листування.

Не виключений тут отже теж вплив патріотичних почувань віденської бюрократії.

Очевидно, що для вжитку сучасної української геральдики підходить тільки найдавніше й найдовше тривале виображення черновецького герба, себто з австрійських часів, а не його третя відміна з туровою головою. Сама турова голова не разить вправді українських почувань (вона ж видніє в краєвому гербі Буковини,[7] як теж у гербі колишньої Молдавії — близької Україні під численними оглядами), одначе в цьому ж випадку вона є пам'яткою збройної окупації Буковини й Черновець та свідомим зрумунщенням міського герба. Під оглядом історичним найвартісніша для нас перша відміна підавстрійського герба (найдавніша — з десятьома супровідними каменями), одначе й для неї конечні деякі незначні зміни й виправлення, згідні з правилами української та взагалі европейської геральдики, як теж з вимогами сучасности. Це виображення складеться в дійсності з трьох гербів: властивого міського (брами), державного орла й династичного трьохчастинного герба, отже воно своєю непроглядністю й складністю противиться одній з головних вимог геральдики, якою є простота й виразистість. Добрий геральдичний смак не допускає більше, ніж трьох барв в одному гербі, а в цьому випадку маємо пестру сполуку срібної, червоної, чорної, золотої, блакитної та інших барв (в цісарській короні тощо). Чорний орел міститься в червоному полі, що нарушує одне з основних правил геральдики (в дійсності австрійський орел містився в золотому щитовому полі). Наявність гідностевих відзнак (цісарська корона, державний меч тощо) могла мати своє оправдання за часів приналежности міста до Австрії, одначе в сучасності вона беззмістовна й зайва (це твердження не дотичить одначе самого двоголового орла чи династичного щитика, бо в цьому випадку вони дійсними гербовими титлами, а навіть історично оправданими). Немає жодної сприймальної підстави до усунення з черновецького герба австрійських емблем, бо це не тільки противилося б консервативному духові геральдики, але теж було б виразом неслушної оцінки історії Буковини й її столиці. Ці емблеми не разять українських почувань, бо Австрія не зайняла Буковини, як противник України, лише в дійсності визволила цю волость з турецької займанщини та не допустила до її прилучення до Росії, що для Буковини було б новим лихоліттям. Під австрійською владою розвинулася Буковина всесторонно й стала навіть одним із головних осередків українського національного відродження. Чернівці прийшли під владу династії Габсбурґ-Льотрінґен як незначна місцевість, що начисляла тільки 1400 осіб, 200 хат, одну дерев'яну церкву й дві такі ж каплиці, а вийшли з-під неї як столичне місто европейського значення. Якраз у гербі Черновець не можна відмовити емблемам колишньої Австрії їхнього оправданого й вповні заслуженого місця, одначе їх з вище наведених причин конечно упростити, залишаючи тільки двоголового орла

---

[7] Климкевич, там же.

без цісарських клейнодів, або тільки сам династичний гербовий щит. З нашими поглядами на конечність незначного виправлення герба Черновець погодилися теж беззастережно два передові українські гербознавці — М. Битинський і В. Сенютович-Бережний.[8]

Перша можливість — залишення цісарського орла без нагрудного щитика — має більше від'ємних, ніж додатніх ціх. Цього ж чорного орла треба було б виобразити в золотому полі вміщеного під аркою щиту, отже в гербі була б знову небажана чотирибарвність. Двоголовий чорний орел у золотому полі, без австрійських клейнодів, майже тотожний своїм витлядом з російським імператорським орлом, отже це могло б спричинити деякі непорозуміння в поясненні герба, тимбільше, що Чернівці були окуповані Росією в 1769—1774 рр. Двоголовий чорний орел у золотому полі був до 1806-го року гербом Священної Римської Імперії Німецької Нації, до якої Буковина (подібно, як і Галичина-Володимирія) не належала, лише знаходилася, як дідичне володіння дому Габсбурґ-Льотрінґен, поза її точно означеними границями (проголошене 1806-то року Австрійське Цісарство перейняло цей державний герб), отже в гербі Черновець цей орел представляв би тільки частину історії міста під владою віденських монархів, бо в відношенні до 1774—1906 рр. був би історично неоправданим.

Друга можливість — залишення династичного гербового щиту без орла-щитоносця — виявляє переважно додатні ціхи. В міському гербі мали б ми гарну трибарвність: срібло, червінь і золото (блакитне озброєння габсбурзького лева її не нарушило б своїм незначним розміром і розміщенням), а крім того насичений золотом династичний щит виглядав би дуже величньо в червоному полі під срібною аркою. Наявність цього триединного габсбурзько-австрійсько-льотаринґського герба в гербі Черновець була б під історичним оглядом вповні оправданою, бо він, як герб панівної династії, був на Буковині обов'язковим від 1774 до 1918 рр. безперервно, а крім того не був (і може також не був би!) усунений владою ЗУНР. Таке виображення черновецького герба під оглядом геральдичних правил бездоганне, а для української геральдики вповні сприймальне.

Колишнє т. зв. щитове оточення герба Черновець — герцоґську митру і перехрещені лаврові галузки — доцільно залишити, як пам'ятки історичної вартости.

2. *Альтгютте.* Ця колишня німецька кольонія XVIII—XIX століть у Сторожинецькому повіті (приблизно 40 км. на південний захід від Черновець) не зазначена тепер на мапах Буковини. Від 1890-го року користувалася ця місцевість печаттю з таким виображенням:[9] три дерева — середуще вище — на землі, супроводжені вгорі звіздою. Не маємо даних про колишні гербові барви цього виображення, одначе їх можна відтворити з найбільшою правдоподібністю на основі загальних геральдичних правил: щитове поле срібне, дерева зелені

[8] З особистого листування.
[9] Stroehl, ibidem, pag. 82.

з червоними стовбурами, а шостираменна звізда червона. Це виображення дуже влучне для місцевости в цій же частині Буковини.

3. *Великий Кучурів.* Ця місцевість, згадана вже в XVII-ому столітті, звана теж Кучуровом-Великим, положена приблизно 10 км. на південь від Черновець та сьогодні є вона тільки селом у Черновецькому районі (як теж найбільшим селом Буковини). До 1884-го року користувався Великий Кучурів печаттю з виображенням граблів між двома перехрещеними косами. Приблизно в 1884—85 роках був створений новий герб, зацікавлюючий і незвичайно складний: в блакитному полі на зеленій землі алегорична постать Справедливости в верхній золотій і спідній червоній одежі, в червоному назовні й срібному внутрі та перев'язаному на грудях плащі, зо срібним поясом і такою ж наочною перев'язкою, сперта правим раменем на дерево з золотим листям і бурим стовбуром, зо срібною вагою в правиці й золотим мечем — вістрям уділ — у лівиці; праворуч дерева срібна урна на бурому низькому постументі.[10] Постать Теміди в цьому гербі могла б вказувати на заслуги місцевости в царині правопорядку, а урна — згідно з німецькою гербовою символікою, що безсумнівно впливала на новітню буковинську геральдику — могла б бути виразником гостинности, а навіть радости й чистоти.[11] Українська геральдика не повинна закинути давнішої йціннішої емблеми Великого Кучурова й тому вважаємо доцільною сполуку обидвох гербів: у горішньому щитовому півполі — як це водиться — давніший, а саме в зелені золоті граблі між двома перехрещеними косами зі срібними лезами й золотими держаками (колишні барви цього виображення не збереглися вправді, але й тут можемо їх відтворити, користуючися барвами природними для знаряддя, а для тла традиційною барвою «Зеленої Буковини»); в долішньому півполі вище описаний новіший герб місцевости, одначе незначно виправлений (українська геральдика не користується бурою барвою, отже такі ж побічні фіґури слід виобразити червоною). З огляду на складні подробиці цього виображення мусимо залишити трохи пестру п'ятибарвність, тимбільше, що тут не маємо до діла з гербом важнішого буковинського міста, а крім того це виображення має вже поза собою приблизно сторічну традицію.

4. *Калинівці Купаренка.* Місцевість положена приблизно 20 км. на південний схід від міста Серету та є сьогодні селом у Сучавській області Румунії. На переломі XIX-го на XX-е століття користувалася печаттю (правдоподібно значно давнішою) з виображенням когута і з довкільним надписом: ✶ GEMEINDE ✶ KALINESZTI-KUPARENKO.[12] Призабуті гербові барви можна відтворити ось як: у зеленому

---

10 Lind, ibidem.

Stroehl, ibidem, pag. 82, Taf. III.

11 Gruendel, P.: Die Wappensymbolik. Leipzig, 1907. Pag. 49.

12 Stroehl, ibidem, pag. 82.

полі (підхожому для буковинських гербів) срібний когут у червоному озброєнні (гребінь, борода й ноги).

5. *Красноїльське* (Красноїльськ). Давніше назва цієї місцевости, положеної приблизно 40 км. на південний захід від Черновець й на південь від Чудина (званого тепер Межиріччям) була Красна Ільські або Красна Ільскі. Тепер є вона селом у Сторожинецькому районі На переломі XIX-го на XX-е століття користувалося Красноїльське печаттю (правдоподібно значно давнішою) з виображенням вивірки, сидячої на землі перед жмутком ростучої трави, зверненої в свою ліву сторону, з горіхом у передніх лапах. Довкільний надпис у румунській мові звучав: COMMUNA • KRASNA: (Громада Красна).[13] Тут теж приходиться нам відтворити гербові барви, що не збереглися в доступних джерелах: у срібному полі на зеленій землі й перед таким же космиком трави червона вивірка з зеленим горіхом (очевидно, що згідно з геральдичними правилами слід звернути вивірку в її праву сторону).

6. *Межиріччя.* Давніша назва цієї місцевости в Сторожинецькому районі була Чудин. Приблизно від 1804-го року користувалося Межиріччя печаттю з виображенням оленя. Її довкільний надпис був двомовний (румунсько-німецький): COMUNA • CIUDEIUL • MARKTGEMEINDE • CZUDIN•. В гербовнику Штреля подані такі барви:[14] в срібному полі олень т. зв. природної (бурої) барви на зеленій землі. Для вжитку української геральдики, що не знає бурої барви, треба виобразити оленя червоною барвою в чорному озброєнні (роги й копита).

7. *Садгора.* Інші назви міста, теперішнього районного центру Черновецької области й колишнього повітового міста Буковини були Садагура, Садґура й Садиґура. Містечко було засноване 1770-го року російським генералом Ґартенберґом, отже назва міста є дослівним перекладом цього ж німецького імени. Герб був наданий Садгорі цісарем Францом II (I) дня 17. грудня 1801 р.,[15] одначе він затратився й його виображення було, на жаль, невідоме вже на початку нашого століття.

8. *Серет.* Місто згадане вже в документах X—XII століть. До 1391-го року було воно столицею Молдавського воєвідства-господарства, а в 14-ому столітті було теж осідком римо-католицького епископства, зорганізованого німецькими поселенцями. За Австрії був Серет повітовим містом, а тепер належить до Сучавської области Румунії. Досі не вдалося нам встановити часу створення міського герба, одначе припускаємо, що він сягає своїми початками середньовіччя. Виображений у ньому в блакитному полі св. Іван Предтеча, перепоясаний звисаючою з правого плеча золотою шкурою, якого правиця піднята до благословення або до поучення, а лівиця держить золотий високий

13 Stroehl, ibidem.
14 Stroehl, ibidem, pag. 82, Taf. III.
15 Stroehl, ibidem, pag. 82.

хрест, нахилений уліво та перев'язаний у перехресті червоною стяжкою; праворуч святця срібний ягнець з піднятою передньою правою ногою (в німецьких гербовниках шкура виображена несприймальною для нас бурою барвою).[16] Новіші виображення цього герба дещо розширені: св. Іван Предтеча в авреолі стоїть на золотому пустинному піску, а ліворуч від нього, на горбі, дві зелені пальми. Все таки краще придержуватися давнішого виображення, бо краєвиди в перспективі для чистої геральдики невластиві, задержуючи однак золоту авреолю, яка в зображенні святого навіть доцільна. Припускаємо, що в гербі виображений небесний покровитель міста.

9. *Сторожинецъ.* За Австрії був він повітовим містом, а тепер є районним центром Черновецької области. Користувався гербом, що представляє в срібному полі зелену смереку на чорній землі.[17] Припускаємо, що цей герб — під оглядом змісту та сполуки барв зразково буковинський — був створений приблизно в половині минулого століття. За румунських часів гербовий щит був увінчаний т. зв. міською п'ятивежатою короною. Місто згадане вже в грамоті з 1448-го року, одначе розвинулося щойно за австрійських часів.

10. *Хотин.* Це колишнє повітове місто Басарабської губернії було прилучене до Румунії по І. Світовій війні, а тепер є районовим центром Черновецької области. Міський герб був наданий Басарабською областю, отже ще перед створенням Басарабської губернії, 2. квітня 1826 р. (по старому стилю) в такому виді:[18] в золотому полі срібна трьохвежата твердиня, супроводжена вгорі срібним рівнораменним хрестиком над двома схрещеними шаблями вділ; на середній вежі півмісяць на держаку, а на обидвох крайніх застромлені бунчуки. Герб був наданий у пам'ять здобуття турецької кріпости російськими військами при співучасти українських козацьких з'єднань (Хотин був узятий російсько-українськими відділами тричі: 1739-го року генералом Мюнніхом, 1769-го й 1806-го року, а 1812-го року був остаточно приєднаний до Росії). Гербовий щит був увінчаний за російських часів срібною трьохвежатою короною — емблемою повітового міста. Виображена в гербі твердиня це колишня генуезька фортеця з XIII-го століття. Затверджена російською владою сполука барв (срібне титло в золотому полі!) дуже негеральдична та її слід виправити дещо для вжитку української геральдики, а передусім заступити золоте щитове поле червоним, що було б доцільне з трьох причин: червона барва символізує в геральдиці хоробрість і боєздатність, в гербі не було б геральдичної похибки (срібло на золоті), а срібно-червона сполука виправлених гербових барв (ґенуезькі барви!) нав'язувала б до середньовічної історії Хотина. Такий виправлений гербопис звучить: в червоному полі срібна трьохвежата твердиня з золотими воротами

---

16 Lind, ibidem, pag. 12, Taf. III.
Stroehl, ibidem, pag. 82, Taf. III.

17 Enciclopedia Romaniei. Bucureşti. Vol. II, pag. 675.

18 Винклер, П. П. фон: Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской Империи. С.-Петербург, 1899. Стор. 162.

й таким же вікном на кожній вежі, супроводжена вгорі срібним рівнораменним хрестиком над двома такими ж перехрещеними шаблями лезами вділ з золотими рукояттями; на середній вежі срібний півмісяць на золотому держаку, а на обидвох крайніх срібні бунчуки з золотими держаками. Це безсумніву найбільше український під стилістичним оглядом герб серед усіх розглянених у цій статті міських гербів Буковини. Це виображення лягло в основу пізнішого (створеного під румунською владою) повітового герба Хотинщини.

Висновки. Навіть із невеликого числа буковинських міських гербів можна завважити, що вони мають свої притаманні ціхи, які виступають ще яркіше, коли візьмемо під увагу не тільки герби міст української частини Буковини, але теж дуже споріднені з ними під кожним оглядом міські герби південної, себто румунської частини Буковини.[19] Всі вони виявляють сильні впливи німецько-австрійської геральдики (напр. часте примінення срібного щитового поля), буковинський краєвид і побут віддзеркалені в них дуже часто, одначе немає в них (з виїмком герба Хотина, що був створений російською владою, та герба Черновець) будьякого історичного змісту, що пояснюється частинно часом їхнього постання (переважно в XIX-ому столітті), а частинно їхніми герботворцями, себто в більшості випадків німецько-австрійськими урядниками й їхніми польськими дорадниками, які назагал були добре обзнайомлені з геральдикою, які одначе всетаки були чужі історичним традиціям і властивій духовості Буковини. Сьогодні можемо вже твердити, що існує притаманна для Буковини міська геральдика, подібно, як існує типічна лівобережна чи галицька, і що вона має вже свою культурну й навіть історичну вартість. Частинно відноситься це теж до земської геральдики Буковини, непрослідженої, на жаль, належно.[20] Гербівництво міст Буковини є для українського геральдиста безсумнівною заохотою до дальших відносних дослідів, а покищо й передусім до відшукання й збереження гербових і печатних пам'яток, яких велика кількість загрожена в сучасності остаточною затратою.

Дальша література

Збірник «Буковина — її минуле і сучасне» під редакцією Д. Квітковського, Т. Бриндзана і А. Жуковського. Париж—Філядельфія—Дітройт, 1956.

Жуковський, А.: Буковина. «Енциклопедія Українознавства», Словникова частина. Том I, стор. 187—91.

Beck, E.: Bukowina. Land zwischen Orient und Okzident, Freilassing, 1963.

Крім того автор користувався неопублікованими ще матеріялами з Архіву Українського Генеалогічного і Геральдичного Товариства.

---

[19] Напр.: Ґурагумора — олень, Кимполюнґ — лицар, Радівці — олень, кобила й лоша, снопи та притаманний для австрійської геральдики поперечний пояс, Русманастіора — млин, Сучава — Св. Юрій, Уйдешти — церква.

[20] Автор цієї статті виготовив окрему працю про краєвий герб Буковини, що появиться незабаром друком.

З архіву

СТАТТІ З АРХІВУ АНДРІЯ ЖУКА

(Подали Є. Зиблікевич і П. Ісаїв)

Директор Східньо-европейського Дослідного Інституту ім. В. К. Липинського в Філядельфії — редактор Євген Зиблікевич запропонував «Українському Історикові» видати три статті з архіву бл. пам. Андрія Жука, написані 1911 р. У цьому числі ми поміщуємо статтю бл. пам. Івана Крип'якевича, яка досі ніде друкована не була. Інформації про генезу цієї статті, як і двох інших* подав А. Жук у своїй доповіді «До історії української політичної думки перед Першою світовою війною», виголошеній на сходинах Союзу Українських Журналістів у Відні 1921 р. і видрукованій уже після його смерти в часописі «Америка», Філядельфія чч. 216—17, 219—20 і 223, 1968 р. Там читаємо:

«Не без тривоги, обсервуючи з далечини повний аполітизм національного життя в Ріднім Краю і відчуваючи конечну потребу готовитись до участи у назріваючих подіях, українська політична еміґрація почала носитися з різними політичними й організаційними плянами, які мали вивести українську справу на ширші горизонти і приготовити українську суспільність до якогось чину, до акції.

В перших днях марта 1911 року відбулися у Львові дуже важні під цим оглядом наради гуртка українських еміґрантів при участі й одного ґаличанина. У висліді цих нарад мав виходити самостійницький орган «Вільна Україна», а відтак мала заснуватися відповідна політична організація. З цих плянів, одначе, нічого тоді не вийшло, як нічого не вийшло і з т. зв. «Молодоукраїнства». Але в зв'язку з цими спробами зродилася ідея Союзу Визволення України, що була здійснена з вибухом світової війни. Ці спроби є дуже важні для генези політичної діяльности Союзу . . .» («Америка», ч. 216, 1968).

Наприкінці доповіді А. Жук, наводить статті надіслані для плянового часопису і подає коротко їх зміст («Америка», ч. 223, 1968).

Очевидно ,стаття І. Крип'якевича присвячена 50 роковинам з дня смерти Тараса Шевченка. Цей ювілей у 1911 році широко обходила українська громадськість у різних центрах свого життя, як на Україні, так і поза її межами. Д-р Іван Крип'якевич заторкав у своїй доповіді коротко один з аспактів підходу Шевченка до «великого бунтаря», як Шевченко пізніше називав Хмельницького. Однак, у безпосередньому зіткненні з дійсністю на Україні в 1843—44 і 1845—47 Шевченко глибоко переживав наслідки московського панування засуджуючи це панування і те, що його спричинило, а в першу чергу, очевидно, гетьмана Богдана Хмельницького за Переяслав.

---

* В. Темницького про політичне становище українців в Росії й Австро-Угорщині й В. Кушніра про міжнароднє становище Росії й Австро-Угорщини.

Цей підхід Т. Шевченка до гетьмана Хмельницького політичний, а не історичний, отже історики раз-у-раз інтерпретували й вияснювали взаємини між Шевченком і великим гетьманом, уважаючи, що Шевченко кривдив Хмельницького. Тепер ми знаємо, що Шевченко як історик умів належно оцінити повстання Б. Хмельницького, але як політик він таки не міг простити великому гетьманові його короткотривалої помилки зв'язку з Москвою.

У час, коли І. Крип'якевич писав свою статтю, яку ми нижче вперше поміщуємо завдяки дозволові Східньо-европейського Дослідного Інституту в Філядельфії, були вже відомі факти про зірвання союзу між Хмельницьким і московським царем і про зав'язання великого протимосковського союзу з волохами, молдаванами, шведами й кримськими татарами. Обговорюючи всі ці факти, д-р Іван Крип'якевич слушно приходить до висновку, що остаточним заповітом, який нам лишив Б. Хмельницький це гасло «Треба відступити від царя!».

Стаття цінна тим, що вона показує як Хмельницького оцінював цей визначний історик у вільних умовах. Наприкінці свого життя під примусом московської цензури проф. д-р І. Крип'якевич писав часом і діяметрально протилежні речі, але вони не мають жодного значення, оскільки нам добре відомі справжні погляди історика.

Ближчі дані про І. Крип'якевича читач може знайти в докладній статті д-ра Л. Винара в «Українському Історикові» ч. 13—14 (1967), стор. 75—80. Мову лишаємо без змін, однак деякі правописні виправлення ми поробили беручи на увагу зміни правопису з того часу.

Д-р Іван Крип'якевич

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ І МОСКВА

(В Шевченкові роковини)

Ой Богдане, Богданочку!
Як би була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала!..

Т. Шевченко

Всім відомий різкий осуд, з яким відносився найбільший Кобзар України до найбільшого українського гетьмана. Шевченкові аж надто ясно було, які страшні наслідки для національного життя України мала переяславська присяга 1654 р.: це був початок кінця України. Згадки про цю подію, про ініціяторів і учасників сеї умови викликували у Шевченка гарячі слова протесту, жалю, осуду. Знати це особливо в поемах з 1844—1845 рр., як «Розрита могила», «Чигирин», «Суботів», «Великий Льох». В останній поемі почування поета прийняли найбільш гостру форму; тут змальована дівчина-українка, що по смерти карається за це, що перейшла з повним відром дорогу Богданові Хмальницькому, як він їхав на переговори з царськими послами:

«Вранці-рано, в Пилипівку,
Якраз у неділю,
Побігла я за водою...
Дивлюсь: гетьман з старшиною.
Я води набрала,
Та вповні шлях перейшла їм;
А того й не знала,
Що він їхав в Переяслав
Москві присягати!..
І вже ледве я, неледве
Донесла до хати
Оту воду... Чом я з нею
Відер не побила?..
Батька, матір, себе, брата,
Собак отруїла
Тою клятою водою!..

Нема, здається, в нашій літературі другого місця, в якому більш ярко було б осуджене єднання України з Москвою: людина проклинається за це, що несвідомо помагала гетьманові в його ділі — за невольний злочин дівчини карається її батько, мати, вся родина...

Коли так осуджуються несвідомі учасники переяславських переговорів, то з яким же осудом мусів зустрітися Хмельницький, сам ініціятор проклятої унії з Москвою:

...Ой Богдане,
Нерозумний сину,
Подивись тепер на матір,
На свою Вкраїну,
Що колишучи, співала
Про свою недолю,
Що, співаючи, ридала,
Виглядала волю!..
Ой, Богдане-Богданочку,
Якби була знала,
У колисці б задушила,
Під серцем приспала...
. . . .

Шевченкові погляди широко прийнялися в українськім громадянстві. Оцінка переяславської умови, яку дав Шевченко, нині увійшла вже в науку і в життя й мала великий вплив на політичний світогляд українства.

Але, коли нині всі годимося на погляди Шевченка, щодо відносин московсько-українських, мусимо пам'ятати, що Шевченко міг теж у дечім помилятися. Хоч в загальних зарисах його концепція української історії справедлива, в деяких деталях він дуже помилявся і помилки його розширилися й у громадянстві.

Дотепер дуже розширений у нас погляд, що Хмельницький щиро входив в єднання з Москвою. Одні думають, що його так захопила велич московського царства, що захотів прилучити до руських земель ще одну руську землю, Україну; інші закидають Хмельницькому, що входив у злуку з Москвою, щоб забезпечити матеріяльні користі собі й старшині; ще інші висловлюють погляд, що Хмельницький єднався з Москвою не розміркувавши гаразд, що з цього вийде!

Шевченкові слова про «нерозумного сина» повторюються й нині, на Богдана все йдуть напади, що краще було б йому «у колисці» загинути. Правда, на всі ті погляди можна знайти арґументи. Можна вишукати в грамотах Хмельницького місця, де він царя Олексія називає «православним світилом» і висказує бажання, «щоб сповнилося предвічне пророцтво од Христа Бога нашого, щоб усі були в руках Вашого царського величества». Нераз «зі сльозами» просив царя прислати військо на Україну; нераз молив о царську милость; нераз розводив перед царем блискучі перспективи про панування государя на Україні... Але вірити всім тим високим фразам — ніяк не можна. Навіть тодішня Москва не хотіла їм вірити. Це були тільки дипломатичні чемності.

Хмельницький показував свою прихильність для Москви тільки так довго, поки мав надію на поміч московського війська проти Польші. Боротьба з Польщею стояла на першому пляні в змаганнях Хмельницького; щоб розбити Польщу, він готов був лучитися з кожним союзником: братався з татарами, турками, волохами, уграми, шведами, — так само й Москва мала для нього вартість тільки тоді, як давала воєнну поміч. Але Москва не відразу рішилася помогти козакам. На початку української революції 1648 р. Москва йшла рука в руку з Польщею й обіцювала поль-

ському урядові поміч проти українців. Хмельницький всіма силами хотів розірвати польсько-московський союз.

Коли Москва не схотіла стати по боці козаків, Хмельницький готов був іти війною на московські городи. В 1648—49 р. почалася вже навіть погранична війна: козаки займали села на московській границі, виганяли московських підданих, нищили посіви, ліси, забирали худобу й майно. Коли 1649 р. прийшли з жалями московські посли, Хмельницький вже не говорив про «православне світило», а виступив з гострими погрозами проти московського уряду й навіть — самого царя! «Ви за дубину й пасіки торочите, а я все — і городи московські і Москву зломаю!.. Хто там сидить на Москві і той від мене не відсидиться! За те, що цар не дав помочі військом проти поляків... Я, гетьман, з царем не мирився і хреста не цілував, а що король мирився, то він вже вмер... Піду війною на Путивль і інші царські городи» (Акти Южной и Западной России, т. III, с. 353). І пізніше нераз приходило до такого напруження відносин, що здавалося війна з Москвою неминуча. Ґетьман клявся, що піде на Москву й знищить її гірше як Польщу; Москва з великим трудом стримувала Хмельницького, — вже козацькі війська були готові разом з татарами до походу за московську границю...

Вкінці Москва мусіла ввійти в зносини з козаччиною. Хмельницький і старшина вважали Союз з Москвою тільки хвилевою злукою на час війни, не віковічною унією. Коли в Переяславі козаки побачили, що московський уряд бажає зробити Україну московською провінцією, — Хмельницький звернувся до царських послів з жаданням, щоб присягли в царськім імени, що Україна лишиться при давніх правах. Посли не хотіли зробити цього, бо, мовляв, «у московськім государстві присягають піддані, а того, щоб царь присягав — не бувало ніколи й не буде». Козацька старшина вкінці відступила від своїх конституційних жадань і дозволила на се, щоб московські посли не присягали, — але рівночасно втратила всяке довір'я до московського уряду.

Полковники Богун, Гладкий, Сірко, Гуляницький рішуче виступили проти московського підданства. В полках кропивенськім і полтавськім московських висланників прийняли насміхами: ніхто не схотів складати присяги, говорили, що за соболі (московські дарунки) не думають душ продавати. Полікарп Туха, як дістав приказ присягати, сказав: «Умру, а лишуся козаком!». Всюди чути було невдоволення, що «цапячі бороди» займають українські городи для «Михалкового сина». Українські попи на проповідях говорили, що московське панування приведе народ до крайньої нужди: «Ходитимемо як старці»...

З кожним роком збільшалась нехіть до Москви. Московські війська руйнували спокійні українські села так, як не руйнували їх навіть шляхетські відділи; дійшли до нас цілі реєстри з жалями на московське «воровство», як велика «Роспись шкід і знищення бідних селян, а також і козаків полку Івана Нечая» (Акты Ю. З. России, т. III, с. 532). До московських воєвод українці не мали ніякого довір'я. В 1655 р. під час облоги Львова старшина козацька сама дораджувала львівським міщанам, щоб не здавали міста в московські руки, бо чекає їх певна неволя. Московський уряд хотів знищити всі вольності України: козацькі привілеї, автономію міст, самостійність української Церкви...

Хмельницький на своїм союзі з Москвою завівся дуже. Він думав, що Москва дасть йому поміч проти поляків, а діждався того, що Москва гірше ляха руйнувала Україну. Нарешті прийшло й до цього, що Москва

захотіла добровільно віддати частину України Польщі, щоб за те Польща лишила їм вільні руки на лівобережній Україні.

Під Вильном зїхалися 1656 р. московські і польські посли,, щоб дружньо радити, як розбити Україну... Українським депутатам дозволено брати участь у переговорах, але коли вони приїхали на місце, не пущено їх навіть до посольського шатра. З сумом вертались козаки на Україну.

Зібралася Рада в Чигирині у Хмельницького. І посли вхопили за ноги гетьмана, обливаючися сльозами, говорили: «Погибло тепер запорозьке військо, помочі не маємо ні звідки, нема куди приклонити голову. Москва хоче віддати Україну назад Ляхам, — козацьких послів не допустили до посольського табору, «як псів не пускають до церкви».

Оповідання послів — оповідає Виговський, — на Хмельницького зробило страшне враження, кинувся *«як божевільний, як такий, що зійшов з ума»,* говорив і кричав: «Діти, ви тим не журіться! Я знаю, що з тим зробити! *Треба відступити від царя!* Підемо туди, де нам вкаже Всевишній — не тільки під християнського царя, але й під бусурманського...» (Акти Южной России, т. III, стор. 556). Хмельницький розкричався так, як ніколи, не слухав ніяких рад, різко відповідав старшині, що хотіла удержати зносини з Москвою. Всіма силами кинувся до акції проти Москви.

Скликав Раду старшини і всі одностайно рішилися розпочати боротьбу проти Москви. Вислано послів на Волощину і Молдавщину, до Семигородського князя Ракочія і до Криму, вкінці й до далекої Швеції. Зложився великий союз, імпозантна коаліція, що мала атакувати з одного боку Москву, з другого Польщу. Московський посол в Чигирині, Бутурлін стояв безрадний, бачив, що готовиться щось проти Москви, але нічого певного не міг дізнатися. Хмельницький вже вислав був один козацький полк проти Польщі на поміч Ракочію, невдовзі мала зачинатися кампанія і проти Москви. Але Хмельницький лежав уже слабий і несподівана смерть перебила його великі наміри.

*

Здається, цар Петро сказав, що всі українські гетьмани були зрадники, «изменники», вірний царям був тільки перший гетьман Богдан Хмельницький. Так само думали й попередники Петра. Хмельницький вів свої приготовлення у великій тайні — так, що московський уряд до його смерти не знав нічого про майбутнє повстання, що мало вернути волю і самостійність Україні. Пам'ять про це переховалася тільки в тайних дипломатичних актах, які добула з забуття новіша історична наука. Час і нам змінити думку про Хмельницького.

«Треба відступити від царя!» Це останній заповіт, який лишив Хмельницький своїм наслідникам.

Бібліографія

ВИБРАНА БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ВОЛОДИМИРА МІЯКОВСЬКОГО

Подана бібліографія реєструє лише важливіші праці проф. В. Міяковського. Численні статті, які були друковані в різних часописах, не включені в цей список.

1. «Христя Алчевская» (Сборники: «Туга за сонцем» та «Вишневий цвіт») *Украинская Жизнь* (Москва), 1912, № 10, стор. 114—118.
2. «Песнь Историческая» А. Радищева и «Considerations» Монтескье. *Журн. Мин. Нар. Просв.* (СПб),, 1914, № 2, стор. 236—248.
3. «Новое об А. Н. Радищеве». — *Научн. Историч. Журнал* (СПб) под ред. Н. И. Кареева. 1914, № 2.
4. «Годы учения А. Н. Радищева». — *Голос Минувшего* (Москва), 1914, № 3, стор. 5—42 і № 5, стор. 83—104 і окрема відбитка.
5. «К истории цензурных гонений на сочинения А. Н. Радищева». — *Рус. Библиофил* (СПб). 1914, № 2 і окрема відбитка, стор. 1—11.
6. (Рец.) М. Л. Михайлов. Полное собрание сочинений, под ред. П. В. Бикова, тт. I—III. — *Голос Минувшего* 1914, № 6, стор. 288—292.
7. «М. Л. Михайлов (К 50-летию его смерти)» — *Гол. Мин.* 1915, № 9, стор. 5—37 і окрема відбитка.
8. (Рец.) В. П. Семенников. Материалы для истории русской литературы... эпохи Екатерины II. — *Гол. Мин.* 1915, № 3, стор. 266—267.
9. (Рец.) В. П. Семенников. Русские сатирические журналы 1769—1774. СПб 1914. — *Гол. Мин.* 1915, № 6, стор. 256—261.
10. (Рец.) В. П. Семенникова. Когда Радищев задумал «Путешествие». М. 1916. — *Гол. Мин.* 1916, № 11, стор. 238—241.
11. Из воспоминаний Н. В. Шелгунова (редакція та переднє слово) — *Гол. Мин.* 1918, № 4—6, стор. 49—55.
12. Низка статей в Енциклопед. Словнику бр. Ґранат (Москва) (1915—1917): Орест Міллер, Валеріян Майков, Василій Майков, Мик. Огарьов, Ів. Пущин, Мих. Михайлов, Антін Погорельський та ін.
13. *Радищев*. Вид. «Огни», Петргр. 1918. 107 + 4 стор.
14. «Куліш і Квітка». *Наше Минуле* (Київ), 1918, стор. 26—31.
15. «Куліш і цензура». *Наше Минуле* 1918, № 2, стор. 99—106.
16. «До історії української журналістики», *Наше Минуле* 1918. № 3, стор. 81—88.
17. «І. С. Нечуй-Левицький», *Літ.-Наук* Вісник. 1918.
18. «Культурні здобутки», *Літ.-Наук Вісник* 1919. № 4/6, стор. 66—75.
19. (Рец.) Книжка про Марка Вовчка (В. Бойка) *Літ.-Наук. Вісник* 1919, 7/9, стор. 132—139.
20. «З просвітньої діяльности П. О. Куліша», *Літ.-Наук. Вісник,* 1919, № 7/9, стор. 93—107.
21. «М. Коцюбинський в його листах», *Книгар.* 1919, № 22, СПб, 1442—1448.

22. «З історії української книжки, I. Цензурні умови», *Книгар.* 1919, № 27, СПб, стлб. 1819—1828.
23. «З історії української книжки, II. Видавничі пляни Кирило-Методіївського Товариства», *Книгар.* 1919, № 28, стлб. 1895—1902.
24. «Неизданные строки Л. Н. Толстого: Ночь весной 1855 года в Севастополе», — *Братство.* К. 1920, № 2.
25. «Сторінка з історії боротьби за народню школу (Недільні школи 60-х рр.», — *Слово* (Київ), 1919, № 26.
26. «Д-р Омелян Огоновський», *Слово.* 1919, № 29.
27. «Літературні нариси. I. Листи М. Коцюбинського», *Слово.* 1919, № 43.
28. *Революційні відозви до українського народу. З матеріялів «Нашого Минулого»,* 1850—1870-х років. Київ, 1920, 76 стор.
29. «Друкування революційних відозв у друкарні Києво-Печерської Лаври. 1862», *Голос друку (Харків)* 1922, № 1, стор. 102—119.
30. «Невідомі твори М. В. Лисенка», *Червоний шлях* (Харків) 1923, № 2, стор. 220—225.
31. «В. Б. Антонович перед слідчою комісією», *Червоний шлях,* 1923, № 3, стор. 234—244.
32. «До історії журналістики на Україні (Проект першого часопису «Киевская газета» 1883 р. *Бібліологічні Вісті* (Київ) 1923, кн. I.
33. «Ucrainica в останньому виданні творів О. І. Герцена», *Бібліологічні Вісті.* 1924, кн. 4, стор. 1—14.
34. «Нові сторінки з автобіографії В. Б. Антоновича», *Україна,* 1924, № 1/2.
35. З нових матеріялів до історії Кирило-Методіївського Братства. I. Записка В. Білозерського про сільські школи. II. Записка М. Костомарова про панславізм. III. Уривок з оповідання Костомарова «Панич Наталич», Україна, 1924, № 1/2, стор. 121—134.
36. «З молодих років К. Михальчука», *Україна.* 1924, № 4, стор. 98—102.
37. «Киевская Громада» (Из истории украинского обществ. движения 60-х гг.). *Летопись Революции.* 1924, № 4, стор. 127—150.
38. «М. Костомаров у Рівному». *Україна.* 1925, № 3, стор. 28—66 і окрема відбитка.
39. «Центральний Історичний Архів ім. В. Б. Антоновича в Києві». — *Архівна Справа.* 1925, № 1, стор. 101—118.
40. «Віктор Фурньє і родина Раєвських», *Україна.* 1925, № 6, стор. 50—56.
41. «Революційний катехізис 1825 р.», *Життя і Революція.* 1925, № 12, стор. 70—75.
42. «Повстання декабристів», *Пролетарська правда.* (Київ), 1925, № 296.
43. «Б. С. Познанський (Народник 60-их років)», *Україна* 1926, № 1, стор. 72—93 і окрема відбитка.
44. «Звільнення М. П. Драгоманова з Київського Університету». *Україна,* 1926, № 2—3, стор. 90—96.
45. «Ювілей цензурного акту 1876 р.», *Бібліологічні Вісті* (Київ), 1926, № 3, стор. 62—73. Була окрема відбитка.
46. «Відгуки в Харкові і Києві на смерть Рилєєва», *Україна.* 1926, № 6, стор. 57—68.
47. *Декабристи на Україні.* За ред. С. Єфремова та В. Міяковського. Київ. 1926, стор. (4) 206 + (2).
В цілому збірнику три статті: Один з доносителів на Пестеля, купець Ш. Козлинський, стор. 136—140. — Декабрист Берстель, стор. 141—142

(підпис В.М.) — Революційні відозви про декабристів, стор. 188—198 (підп. В. М.).

48. Повстання Декабристів на Україні. З матеріялів Київського Центрального Історичного Архіву. За ред. В. Базилевича, Л. Добровольського та В. Міяковського. — Центральне Архівне Управління УССР. Харків. 1926.
Вступна стаття: В. Міяковський. — Повстання Чернігівського полку, стор. 6—23.
49. «Письмо И. С. Тургенева к М. В. Гербелю». *Атеней*. (Труды Пушкинского Дома) Л. 1926, стор. 121—122.
50. «Зв'язки Л. Глібова з революційним рухом 60-х років», *Пролетарська Правда*. 1927, № 57.
51. «Микола Гулак. — Шевченко та його доба». II. Київ, 1927, стор. 114—153, і окрема відбитка.
52. «Опанас Маркович у Кирило-Методіївському Братстві», *За сто літ*. (Київ) 1927, кн. I, стор. 20—45 і окрема відбитка.
53. «Епізод 1827 року в маєтку Поджно», *Ювілейний Збірник на пошану Д. І. Багалія*. К. 1927, стор. 879—882.
54. «Записка 1874 р. про український рух», *Архівна справа* (Харків). 1927, № 2/3, стор. 21—29.
55. (Рец.). Восстание декабристов, т. I, II, VIII. — *Архівна справа*, 1927, № 2/3, стор. 113—116.
56. «Про реконструкцію архівних фондів». *Архівна справа*. 1927, № 4, стор. 22—27.
57. «Історія заслання П. Чубинського». *Архівна справа. 1927*, № 4, стор. 6—13.
58. «Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні». *За сто літ*. (Київ) 1928, кн. II, стор. 33—98 і окрема відбитка.
59. «Кирило-Методіївці в Археографічній комісії», *Збірник на пошану ак. М. С. Грушевського*. Київ. 1928, стор. 312—324.
60. Б. Л. Модзалевський. — *Пролет. правда*. (Київ) 1928, № 82.
61. «Будинок, зв'язаний з іменем Шевченка», *Глобус* (Київ), 1928, № 6, стор. 88—89.
62. «Нові документи до біографії М. І. Ґулака». *«Шевченко»*, Річник I, 1928, стор. 175—199, окрема відбитка, стор. 1—25.
63. *Будинок-Музей Т. Шевченка*. — Інститут Тараса Шевченка. Київська філія. Київ, 1929. XVI + 48 стор. Вступна стаття. стор. XI—XVI.
64. Повне зібрання творів Т. Шевченка, т. IV. Журнал. Ред. акад. С. Єфремова. Укр. Акад. Наук, 1927. Коментарії: Бр. Залєський (стор. 254—257), К. Лібельт (403—409). Грабовський Мих. (540—542), Е. Желіґовський (708—711). Підпис В. М.
65. Повне Зібрання Творів Т. Шевченка т. III. Листування. Ред. С. Єфремова. УАН. Київ. 1929.
Коментарії: І. Красковський (стор. 861), М. Андрієвський (864—865), Оп. Маркович (929—931). Підпис: В. М.
66. Москалева Криниця Т. Шевченка. Інститут Т. Шевченка. Харків 1930 — Редакція і вступна стаття (стор. 3—15).
67. Полное Собраніе Сочиненій Н. А. Добролюбова. Институт Литературы Ак. Наук. — Пушкинский дом. Москва 1937 — Коментарі на стор. 502—503, 522—526, 531—534, 535, 537. Підпис: В. М.
68. «Як зруйновано Золотоверхого Михайла в Києві». *Наші Дні* (Львів) 1943, ч. 10, стор. 1—2.

69. «Золоті зернятка (Пам'яті М. О. Драй-Хмари)». *Наші Дні.* Львів. 1943, ч. 12, стор. 2—3.
70. «Батько Лесі Українки». *Львівські Вісті.* 1943, № 260 і 261.
70а. «До біографії М. Грушевського», *Краківські Вісті,* 1944. № 69—70.
71. «Поезія і музика фарб (Творчість мистця символіста Юхима Михайлова», *Наші Дні.* (Львів). 1944, № I, стор. 2—3.
72. «Знавець Старого Києва О. М. Сімзен-Сичевський», *Наші дні.* 1944 (№ 2).
73. «Київ за Шевченківської доби (Панорама Ґроте)», *Наші Дні.* 1944, № 3, стор. 3.
74. «Сонет у Лесі Українки (Пам'яті Миколи Зерова)». *Світання* (Авґсбурґ). 1945, № 3, стор. 15—23. Підпис: В. Порський.
75. «Євангелія національної правди» (До сторіччя «Книг Битія Українського народу», *Наше Життя* (Авґсбурґ). 1946, стор. 4—5. Підписи: В. Порський.
76. «Куліш в Кирило-Методіївському братстві», *Наше Життя,* 1947, № 7, стор. 4. Підпис: Б. Янівський.
77. «Закордонні емісари Кирило-Методіївського братства». *Наше Життя.* 1947, № 19, стор. 3—4.
78. «І. Франко і М. Лисенко». *Наше Життя.* 1947, № 22, стор. 3. Підпис: В. П.
79. М. Костомаров. Книги Битія Українського народу. Авґсбурґ. 1947. 60 стор. (Редакція і післяслово). Підпис: Б. Янівський.
80. *Автограф Шевченка 1857 р.* Авґсбурґ. 1947. 6 стор. (Публікація і вступна стаття. Без підпису).
81. «Українська Вільна Академія Наук (1945—1947). *Сьогочасне й Минуле,* вид. НТШ. Мюнхен. 1948. № I, стор. 96—99.
82. «З історії „Основи"». *Літературно-Науковий Збірник,* ред. Ю. Тищенко. 1948, ч. 3, стор. 92—99. Підпис В. Порський.
83. «Літературно-Наукова спадщина Юрія Клена». *Українські Вісті* (Нов. *Ульм),* 1949, № 87, стор. 3. Підпис: В. Порський.
84. «Автограф Шевченка 1860 р.». Шевченківська конференція УВАН. Нью-Йорк. 1951. 15 стор. (Публікація і вступна стаття без підпису).
85. „The Decembris Milieu in the Diary of Pelagja Rosciszewska", *The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Science,* 1951, № 1, стор. 21—35 (публікація і вступна стаття. Підпис: Volodymyr Porśkyj).
86. «Лебединий спів (Епізод з підсовєтського літературного життя». *Київ,* (Філядельфія). 1951, № 1, стор. 27—39. Підп.: В. Порський.
87. «Юхим Михайлів — Нездоланий мистець». *Нові Дні,* 1951, № 19, стор. 15—19. Підп.: В. Світлицький.
88. «Мистець і його пастелі. Із спогадів про Юхима Михайлова. — *Свобода.* (Jersey City), 1952, № 31, стор. 3. Підп.: В. С-кий.
89. «Михайло Новицький», «*Шевченко*». Річник 2-ий, стор. 43—47. Підп.: В. Порський.
90. «Т. Шевченко і В. Тімм». *Шевченко,* річн. 3-ій, стор. 23—25, Підп.: В. П.
91. *Kostomarov's Books of Genesis of the Ukrainian People with comment.* B. Janivs'kyj. Research Program on the USSR.(Публікація російського тексту Книг Битія). Мімеограф.
92. «*Юхим Михайлів*». *Українська Літературна Газета* (Мюнхен) 1955, № 6, стор. 5. Підпис: В. Світлицький.

93. *Bakunin and the Russian Jakobins and Blanquists — as evaluated by Soviet Historiography*. Transl. by L. Weinert — Research Program on the USSR, New York 1955. 55 pp. Mimeogr. Підпис: V. Varlamov.
94. Bakunin and the Russian Jacobins and Blanquist — в збірнику „*Rewriting Russian History*". New York, 1956, стор. 302—333. Друге видання 1962, стор. 289—318.
95. «Книга про Київ Шевченкових часів. (Киев в 1843 г. — А. Муравйова)», — *Шевченко*, річн. 5-ий, 1956, стор. 45—48.
96. (Рец.). Le Livre de la Genèse du Peuple Ukrainien. George Luciani, Paris 1956. — *The American Slavic and East European Review*, 1957, № 4, стор. 560—564.
97. «Шевченко і Костомаров». — *Шевченко*, річн. 7-ий, 1958, стор. 16—30.
98. Новознайдені листи (Т. Г. Шевченка). Публікація і примітки у виданні. Повне зібрання творів Т. Г. Шевченка. Друге видання Миколи Денисюка, Чікаго. 1960, т. X, стор. 274 — (288), 384 — (388).
99. „Ševčenko in the Brotherhood of Saint Cyril and Methodius", *Taras Ševčenko 1814—1861*. A Symposium. Edited by V. Mijakovsky and G. Shevelov. Gravenhage: Monton Co. 1962, pp. 9—36.
100. (Рец.). Книга про Кирило-Методіївське Братство (П. Зайончковского. Москва. 1959) — *Сучасність*. Мюнхен. 1963, № 3, стор. 85—96.
101. Кобзар 1860 р. з власноручними поправками Шевченка. — *Шевченко*, річн. 10-й, 1964, стор. 26—36. Підп.: В. М.
102. (Рец.). «Академічна» публікація на відзначення сторіччя смерти Шевченка (смерть й похороны Т. Г. Шевченка. Киев. 1961) — *Шевченко*, річн. 10-ий, стор. 51—56.
103. *Дмитро Антонович*. Вінніпеґ: УВАН, 1967. 48 стор.
104. В співробітництві з О. Волошиною і Т. Іванівською: Музей-Архів ім. Дм. Антоновича Української Вільної Академії Наук — УВАН. Ювілейне видання (1945—1965), стор. 50—58 та окрема брошура: Нью-Йорк, 1967, стор. 1—12.

Огляди-рецензії

Наталія Полонська-Василенко, *Запоріжжя XVIII століття та його спадщина,* том II. Мюнхен: Українська Вільна Академія Наук в Німеччині. В-во «Дніпрова Хвиля», 1967, 247 стор.

В нашій рецензії на перший том праць проф. Н. Полонської-Василенко,* ми підкреслювали, що наш заслужений історик є під сучасну пору найвидатнішим дослідником історії Південної України в XVIII столітті. Починаючи від 1914 року проф. Полонська збирала матеріяли до історії Запоріжжя в архівах Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Симферополя, Феодосії й Москви. В Україні вона залишила підготовлену до друку велику працю «Історію заселення Південної України в II-ій половині XVIII ст.», три томи «Джерел до історії заселення Південної України в XVIII ст.» і два томи бібліографії історії південної України. Доля цих готових до друку праць і матеріялів, як пише, проф. Полонська їй невідома, хоча останніми часами в деяких працях совєтських істориків помічається їхнє ознайомлення з працями авторки, отже є надія, що вони збереглися (стор. 208).

Праці поміщені в другому томі «Запоріжжя та його спадщина» тісно пов'язані з першим томом. Зміст другого тому виповнюють такі статті: «Заселення Південної України в середині XVIII ст.», стор. 7—28, (передруковано з «Чорноморського Збірника», Варшава, 1944), «До історії першої Новоросійської губернії (1764—1774)», стор. 29—51, (передруковано з «Наукового Збірника УВУ», т. VI, Мюнхен, 1956), «Перші кроки европейської колонізації в Південній Україні», стор. 52—89, (перед. з «збірника» Праці Єврейської Археографічної Комісії ВУАН», т. II, 1929), «Південна Україна року 1787», стор. 90—169, (перед. зі «Записок Історично-Філологічного Відділу ВУАН», кн. 24, 1929), «Нездійснений архітектурний проєкт», «До історії Катеринославства», стор. 170—177, «Матеріяли до гірничої промисловости Донбасу», стор. 178—206, (перед. з «Праці Комісії для вивчування соціяльно-економічної історії України», т. I. 1931) і «Південна Україна після зруйнування Січі», стор. 207—234, (перед. з «збірника» Наукові Записки УВУ, ч. 7, 1965). До збірника статтей додано також показник імен і топографічних назв. Збірник видано надзвичайно старанно за що признання належить заслуженому видавництву «Дніпровій Хвилі».

Всі праці авторки в рецензованому збірнику базовані на джерельних архівних матеріялах і численній історичній літературі. Більшість праць має відповідні статистичні діяграми, які ілюструють виводи історика. В деяких додатках до статтей подано також архівний матеріял. Хронологічно праці проф. Полонської охоплюють історію і демографію Південної України до і після зруйнування Запорозької Січі в 1775 році. На основі солідної аналізи архівних матеріялів проф. Полонська доводить, що наприкінці існування Новоросійської губернії в ній проживало біля 200—240 тисяч мешканців. Дуже образно змалювала авторка глибинні соціяльно-економічні процеси, які шкодили заселенню Південної України, а зокрема кон-

---

* «Український Історик», ч. 1—2, 1966, стор. 109—111.

флікти козаків з новоприбулим населенням. Назвичайно цінним і цікавим дослідженням є праця проф. Полонської про раннє жидівське населення в Південній Україні. Концепція жидів на хліборобів у XVIII ст. не зреалізувалася. Причини цього цікавого явища ясні. «З одного боку, пише авторка, сам уряд відмовився фактично від ідеї повернути євреїв на хліборобів і не настоював на поселенні їх на Бозі та Інгулі; з другого боку і євреї не виявили бажання змінити звичайні професії і все робили на те, щоб залишитися в містах та містечках» (стор. 73). Дуже важливою є студія історика про Південну Україну і її колонізацію по 1775 році. Проф. Полонська докладно аналізує стан населення і господарство Південної України в тому часі.

Нашу коротку замітку хочемо закінчити висновками шан. авторки. — В XVIII стол., а зокрема в 1750—1800 роках Україна переживала велику еволюцію в площинах політичній, соціяльній і економічній. Південна Україна — оця «козацька вольниця» перетворилася в останнє десятиліття в XVIII ст. на звичайну закріпачену російську губернію. І тут, пише проф. Полонська, «знову спостерігаємо явище, яке характеризувало історію України з XVIII стол.: український свободолюбний народ, який свою волю цінив вище, ніж спокій, кидав свої хати, часто родину, і йшов туди, де міг знайти свободу. Прагнучи волі, будував він Запоріжжя, залюднював Запорозькі степи... І знову прагнучи волі — кидав ці степи, що перестали бути «вольностями» (стор. 234). Вельмишановній сеньйорці української історіографії бажаємо ще многих-многих літ творчої праці, а зокрема видання монументальної історії Запоріжжя. Подяка належиться д-рові О. Вінтонякові, власникові видавництва «Дніпрової Хвилі», за видання цеї надзвичайної цінної збірки праць сеньйорки українських істориків.

Бовліґ Ґрін, ЗДА
Любомир Винар

М. Ю. Брайчевський, *Походження Русі.* АН УРСР, Київ 1968, 224 стор.

Нова праця Брайчевського це чергове досягнення визначного сучасного українського археолога, який в минулому дав уже кількадесять незвичайно важливих і цінних статтей і монографій з передісторії й протоісторії України.

Обговорювана монографія складається з вступу, шести розділів і двох списків — використаної літератури (623 позиції) і скорочень. Коротко і переконливо вирішує автор велику кількість спірних питань, а в багатьох проблемах пропонує свої оригінальні розв'язки. Більшість з них вияснена правильно, хоч дещо лишається й далі спірним, або й сумнівним. Це нікого не може дивувати, адже ж, мабуть, небагато в науці проблем, на які подано стільки різних несполучних пропозицій, як саме на тему походження Русі.

Найбільшою заслугою автора треба уважати докладне прослідження різних культур на Сході Европи з їх нюансами. На цій базі він пропонує уважати певні культури чи їх різновиди відповідниками певних «племен», що їх ми знаємо з історичних джерел. Переконливі міркування автора і щодо дальшої ролі цих «племен», а зокрема їх перетворення у три різні народи. На підставі даних Брайчевського виходить, що цей процес зовсім

не випадковий, а закорінений глибоко в минулому і базується на дуже давніх і глибоких розходженнях між племенами, які пізніше створили український, білоруський і російський народи.

Брайчевський уважає зарубинецьку, черняхівську та й пізнішу культуру Русі лише різними фазами розвитку слов'янських племен, а різниці між ними є різними фазами слов'янських племен. Становище утруднене тим, що всі три культури охоплювали не однакові терени, отже й зовнішні впливи бували різні та й різної потужности. Культурним розходженням відповідали напевно й інші різниці, зокрема духовно-релігійні, яким, однак, Брайчевський належної уваги не присвячує.

Не викликають заперечення і виводи автора, щодо пізнішої, мирної слов'янізації північних районів, довге підданство в'ятичів хозарському кагану та культурні зв'язки в'ятичів зі сходом. Брайчевський подає також оригінальне й переконливе пояснення на тему трьох волинських племен — бужан, дулібів і волинян.

Не обійшлося і без спірних тверджень. Це зокрема торкається філологічної сторінки. У дискусії Брайчевського з Філіним всі наші симпатії по стороні першого, але ж, ніде правди діти, терміни слов'яни, українці, поляки, чехи тощо, це терміни філологічні, а жодному ж мовознавцеві не прийде на думку говорити про мову мальованої кераміки, чи черняхівської й зарубинецької культур. Найгірше, однак, те, що Брайчевський намагається відродити сумної слави теорію Марра, зокрема його тезу розвитку мов від множини до єдности (т. зв. «піраміда вершиною догори»).

Цим «марразмом» Брайчевський дуже послаблює свої висновки в ділянці мов, хоч і посилює напевно свої особисті позиції у відповідності до московської тези про «злиття мов». Наявний матеріял цьому протирічить. Тисячу років тому була одна «літературна» церковнослов'янська мова (хоч і було напевно багато різних слов'янських діялектів), а тепер маємо 12 літературних мов слов'янських народів. Подібно й кількість літературних мов у теперішній Африці зростає на наших очах, хоч, напевно, багато різних діялектів і не розвинеться до рівня літературних мов. Мовних феноменів не можна втискати в надто вузенькі рямки, якоїсь ідеологічної доктрини, а положення Москви про «злиття мов» є імперіялістичною і зовсім ненауковою теорією, якою серйозно користуватися не варто.

До спірних положень належить і те, що Брайчевський недоцінює впливу гуннів на слов'янські племена й уважає, що авари відіграли далеко важливішу ролю в житті слов'ян. Звичайно, історичних джерел на ці теми обмаль, але ж ми знаємо, що в війську «гуннів» була безліч інших племен включаючи германські й слов'янські, а цих останніх було дуже багато. Саме зміни культурних пам'яток на території черняхівської культури, мабуть, треба було б пов'язувати з виходом маси населення з гуннським військом на захід і південь.

Трудно погодитись і з недоцінюванням Хозарської держави лише на тій основі, що археологи не можуть її «схопити» археологічними знахідками. Це саме торкається жидівських поселень на Криму й на Південній Україні, а все ж таки вони там від 3-го стор. н. е. були й відігравали немаловажну ролю. Хозари відіграли свою важливу ролю в історії Сходу Европи, а заперечувати це (як робить Рибаков та й за ним тепер Брайчевський) не приходиться. Як же можна погодитися з тим, що Брайчевський всупереч даним літопису твердить, мовляв, поляни не платили данини хозарам? Поминаємо такі обов'язкові для радянської науки питання як «феодалізм», «триєдина Русь», зникнення родового ладу в передісторичній добі, коли родовий принцип ми ще ясно відчуваємо в на-

шому фолкльорі козацьких часів, тощо. Однак було б несправедливо засуджувати дослідника за подиктовані згори тези.

Все ж таки праця М. Ю. Брайчевського це новий і дуже важливий крок вперед на шляху до з'ясування проблеми походження Русі тим більше, що сама монографія викликає багато цікавих думок та в цілому ряді питань подає без сумніву правильні розв'язки дотепер нерозв'язаних проблем. Треба надіятися, що положення цієї монографії засвоять російські вчені, які всупереч своєму «марксизмові» залюбки протягають в «науковий» ужиток антинаукові, імперіялістські й русифікаторські тенденції, які потім безкритично повторяють західні, «капіталістичні» учені.

М. Антонович
Монтреаль, Канада

І. М. Шекера, *Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах.* Академія Наук УРСР. Інститут історії. Київ 1967, «Наукова Думка». 200 стор. Тираж 1400.

Цитований твір являється продовженням праці, що під назвою *Міжнародні зв'язки Київської Руси. З історії зовнішньої політики Русі в період утворення і зміцнення Древньоруської держави в 7—10 ст.* вийшла друком у 1963 р. і була рецензована в *Українськім Історику* (1—2/5—6) рік II. 1965, стор. 77—79.

У вступі автор подає короткий перегляд джерел та авторів найосновнішої літератури, які насвітлюють названу тему. Називаючи російських дореволюційних істориків Карамзіна, Соловйова, Погодіна і Ключевського, автор промовчує цілковито Грушевського хоч саме його *Історія України-Руси* найосновніше обговорює згадану тематику, або називаючи працю Вінтера *Russland und das Papstum, 1960,* що має на собі печать марксизму Шекера промовчує другу цього ж самого автора, що під назвою *Byzanz und Rom im Kampf um die Ukraine,* вийшла друком у 1942 р., отже в тому часі, коли Вінтер ще міг висловлювати свої думки.

В першім розділі праці автор подає начерк розвитку зовнішної торгівлі Київської Русі, бо — як він твердить — від економічних зв'язків «у значній мірі залежали політичні та культурні зв'язки» (15 стор.). Автор дає добрий перегляд предметів імпорту та експорту з тих країн, які стояли у торговельних зв'язках з Руссю. Багато місця присвячує автор торговим шляхам ставлячи на першому місці Дніпровський торговий шлях і цілком правильно відкидаючи теорію А. Л. Монгайта, що ніби Волзький шлях мав бути старіший за Дніпровський (40 стор.). Далі обговорює автор Донський, Двінський Німанський, Дністровський та Бузький шляхи. Якщо йдеться про цей останній, то на думку автора він лучив басейн Балтійського з басейном Чорного моря; на те вказував би цілий ряд т. зв. волоків, які річками зв'язували згадувані басейни (44 стор.). — Вихідною точкою цього шляху був, як відомо Дорогічин, що його автор чомусь-то не згадує. Але напрям цього шляху на думку деяких дослідників був інший: Він мав вести Бугом, Прип'яттю, Десною та Окою до Болгару. (Witold Hensel, *Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna,* Warszawa 1965 pag. 544—545). Торговельні зв'язки Русі з сусідами мали бути тією базою, з якої належало б розглядати всі інші відносини з ними.

Розгляд тих відносин зачинає автор у другім розділі своєї праці п. н. Зовнішня політика Київської Русі в кінці 10 — на початку 11 ст. Спершу автор характеризує християнську релігію, яку князь Володимир Великий мав уважати «зброєю своєї внутрішньої політики для зміцнення кляси феодалів, утвердження феодального ладу, зміцнення влади феодалів над селянством та виховання його в дусі покори». (стор. 45). — Виходило б, що введення християнства було зумовлене перед усім внутрішньо-політичними причинами. Нам відомо однак, що до зміни релігії спонукала князя Володимира повна релігійно-культурна ізоляція, в якій він в тому часі опинився. Усі сусіди Русі визнавали тоді монотеїстичні релігії, хозари від 865 р., надволжанські болгари від 922 р., Польща від 966 р., Данія від 974 р., Угорщина від 985 р. Все таки Шекера слідом за іншими радянськими історикам, мусить признати, що заведення християнства мала проґресивне значення, що відбилось передусім в ділянці культури. Незрозумілий для нас страх автора перед католицизмом, який висловлює він у такому твердженні: «Дуже важливим було й те, що прийняття християнства східними слов'янами від Візантії запобігло проникацню на Русь католицизму». (стор. 46). — Це твердження зовсім не гармонізує з його коментарем на тему посольства папи до Володимира, що його автор подає у такій формі: «Визнання авторитету київського князя папою римським, його підтримка мали для Русі незвичайно важливе міжнародне значення» (стор. 59). І далі: «не зважаючи на скупість, уривчастість літописних повідомлень, все ж таки можна говорити не стільки про спроби Риму втягнути в свою орбіту Русь, як про це твердять багато істориків, а про двосторонню зацікавленість у встановленні якнайтісніших зв'язків між Римом і Руссю» (стор. 60). Далі автор в деталях розглядає взаємовідносини між Руссю і болгарами, Скандинавією, Прибалтикою, Угорщиною, Сходом та Польщею. Треба признати, що автор незвичайно сумлінно винотував усі відомості, які відносяться до тієї теми і назагал подав їх правильну інтерпретацію. — Шкода тільки, що при доборі літератури до часів князювання Володимира Великого автор не згадав монографії о. Іринея Назарка *Святий Володимир Великий*, Рим 1954, яку без огляду на те, чи з її висновками хтось погоджується чи ні, не можна поминути мовчки при обговорюванні тих часів.

В черговім третім розділі автор займається боротьбою за київський престол в 20-х роках та зв'язками з зарубіжними країнами у тому ж часі. Інтерпретацію тих подій подає автор на широкій міжнародній канві, що, хоч виказує велику ерудицію автора, то густо часто інформує читача про такі події, що не мають ніякого зв'язку з обговорюваною темою. Бо яке ж відношення до цієї теми може мати інформація, що «В Еспанії йшов процес об'єднання земель навколо Астурії, король якої Леон Альфонс (999—1027) діяв у союзі з містами.»? Або, що «У Північній Африці продовжувався розпад арабського халіфату. При халіфі Гакімі сталось дальше послаблення Єгипту . . .»? (стор. 85—86).

Незалежно від того автор сумлінно насвітлює усі ці складні події, що мали місце на Русі в останніх роках панування Володимира Великого аж до опанування Києва Ярославом. Непорозуміння між Володимиром та його синами і відосередні тенденції поодиноких земель вияснює автор соціяльно-економічним розвитком окремих земель, які визначали політичні інтереси місцевих удільних князів (стор. 83). Очевидно, таке твердження могло б мати доказову силу тільки в тому випадку, якщо б автор докладніше зілюстрував його конкретними фактами. На жаль автор цього

не робить і тому його твердження мусимо розглядати як данину плачену панівним у радянській дійсності «марксівським позиціям».

Відосередні тенденції поодиноких земель зумів приборкати князь Ярослав Мудрий, якого діяльність змальовує автор у четвертому розділі своєї праці. Після конфлікту з Мстиславом Тмутараканським і швидкої його смерти Ярослав, оволодівши цілою Руссю, розвинув незвичайно активну внутрішню і зовнішню політичну діяльність. Його посвоячення з важнішими пануючи династіями Европи значно скріпили міжнародне становище Руси. Тому незважаючи на деякі невдачі у війні з Візантією, Русь, як це правильно твердить автор, за часів Ярослава Мудрого досягла свого апогею (стор. 142). У цьому випадку автор спростовує погляди Рибакова, який неґативно оцінює діяльність Ярослава.

П'ятий, останній, розділ зачинає автор поділом Київської Руси між синами Ярослава. На думку автора цей поділ дуже «нагадує поділ імперії Карла Великого за Верденською угодою 843 між його онуками Лотарем, Людовиком Німецьким та Карлом Лисим (стор. 143). На нашу думку таке порівняння не витримує критики: по-перше: поділ імперії Карла Великого був опертий на етнографічній підставі, а по-друге, після цього поділу згадана імперія перестала існувати раз назавжди. Якщо йдеться про Київську Русь, то її поділ був опертий на історично-територіяльній базі, що в жодному випадку не виказували етнографічних різниць, подруге, після поділу Київська держава формально зберегла єдність, хоч київський стіл переходив з рук до рук. Про розвал тієї єдности можна говорити тільки після Любецького з'їзду.

Поділ Русі не відбився, однак, на її зовнішній політиці. Вона розвивалась успішно для Руської імперії. Найбільшою болячкою Русі тих часів були напади східніх кочовиків — спершу торків, а потім половців. Коментуючи ці справи автор вперше цитує Грушевського без негативних коментарів, а навіть з тихим схваленням його поглядів. Для характеристики цього рідкого явища подаємо в цілости цитований уступ: «Помилкою руських князів, — писав він, – було, що замість аби стати на стороні слабшої орди — Торків і за їх поміччю ослабити сильнішу Половецьку орду, вони глянули дуже короткозоро, і користуючись з трудної ситуації й слабості Торків, ударили й собі на них.» (стор. 149).

Свою працю закінчує автор на 1068 р. У тому році половці у великій кількості напали на Україну. Їм назустріч вийшли об'єднані війська князів київського Ізяслава, чернігівського Святослава та переяславського Всеволода. У бою на річці Альті біля Переяслава половці розгромили руські війська. У зв'язку з тим у Києві спалахнуло повстання. Повстанці випустили з в'язниці полоцького князя Всеслава і посадили його на київському княжому столі. — На думку автора після 1068 р. почався новий етап у політичній історії Русі. На нашу думку події 1068 р. не мали такого значення, яке їм приписує автор. Адже ж і після того року, як і перед тим, відбувались війни з кочовиками та продовжувались спори за київський княжий стіл, що переходив з рук до рук. За початок нового етапу в історії України ми вважаємо 1097 р., коли то на Любецькому з'їзді князі знесли дотогочасний сеньйоральний спосіб у наслідстві княжих престолів, а на його місце завели засаду отчинности, на підставі якої кожний князь мав володіти тими землями, якими володів його батько. Таким чином Любецький з'їзд перетворив одну формально суцільну державу на федерацію незалежних князівств. Думаємо, що до цього року повинен був автор довести свою працю.

А тепер декілька уваг відносно вживаної автором термінології: Наших предків називає автор *русами.* (стор. 115, 145, 147). У світлі наших історичних джерел ця назва зовсім не виправдана. У згаданих джерелах уживається назви *Русь* і то не тільки в сенсі династично-територіяльнім для означення держави, але також в сенсі етнічно-територіяльнім для означення нашого народу. Розповідаючи про договір між греками і Руссю з 945 р. *Повість временних літ,* так формулює одну з точок договору: *«И да немѣють Русь власти зимовати въ вустьи Днѣпра, Бѣлъбережи, ни у святого Ельферья; но егда придеть осень, да идуть въ домы своя в Русь.» (Повесть временних лет.* Д. С. Лихачев, 1950, т. І. стор. 37.) Так отже в одному реченні назва Русь має подвійне значення; перший раз вона вжита в значенні етнічнім, отже як народ чи його збройні частини, другий раз вона означає державу, територію чи країну. Але паралельно з тим автор *Временних літ* на означення народу вживає назви *русин. «Аще ли ключится украсти русину от грекъ что, или грьчину от руси, достойно есть да возворотить . . .» (там-же,* сотр. 36.) При цьому варта відмітити, що слово *«руський»* уживається в літописі в прикметниковім значенні, а ніколи в іменниковім. Зайво додавати,, що слова *русин, русини,* на означення нашого народу збереглись в Галичині до першої чверті двадцятого століття. — В *Слові про похід Ігоря,* у якому зустрічаємо сліди живої народньої воми попри назву *русь* на означення нашого народу бачимо теж назву *русичі: «Русичи великая поля чрьлеными щиты прегородиша . . .»* «Слово о плъку Игоревѣ Игоря сына Святъславля внука Ольгова». Древнорусский текст, подготовленый к печати В. Ф. Ржигой и С. К. Шамбинаго. Москва 1959, стор. 7.)

Думаємо отже, що, в світлі тих довідок наших джерел, вводити назву *руси* замість *русини* не тільки зайво, але й шкідливо.

На означення назви «голова» в сенсі зверхника або начальника уживає автор непотрібно архаїзованої назви *«глава»* — або навіть похідної від неї назви *«главеньство»* («главеньство константинопольського патріярха над руською церквою» стор. 145.) — Також на уживане автором чуже «язичество» моємо свою добру, українську назву *поганство.* (стор. 45.)

Зовнішнє оформлення книжки дуже бідне. В книжці не має ні одної ілюстрації, ні одної мапки або схеми, що не тільки оживили б читання, але улегшили б користування нею. Дуже серйозним недоліком праці є те, що відсилачі до джерел уміщені не під текстом, як це звичайно водиться у всіх сучасних виданнях, а наприкінці книжки — це, звичайно, не тільки утруднює користування цією працею, але й знеохочує і томить читача.

Якщо йдеться про цитовану літературу — то вона дуже багата та свідчить про велику ерудицію і працьовитість автора.

Тому, не зважаючи на відмічені недоліки та не враховуючи обов'язкових «позицій», з яких автор береться насвітлювати мало популярну в українській історіографії тематику, працю Шекери треба оцінити як намагання українського історика причинитись до заповнення тих прогалин. що їх має наша історична наука у насвітленні міжнародних відносин України-Руси XI ст.

Закінчуючи наші уваги хочемо тут відмітити, що на цьому полі українська наука випередила російську: праця В. Т. Пашути *Внешная политика Древней Руси* вийшла друком щойно в 1968 році.

Михайло Ждан
Клівленд, ЗДА

Кость Паньківський: *Від Комітету до Державного Центру.* Життя і Мислі, кн. дев'ята. Нью-Йорк—Торонто 1968, 22 х 15, 284 + 3 нен. ст.

В XI-му томі «Наукових Записок УТГІ» в Мюнхені, 1966 *І. Чайківський* вчинив в причинку «Наша мемуаристика» гідну спробу реєстрації-підсумку українських оригінальних споминів опублікованих до 1945 р. (стор. 63—94).

Від того часу, впродовж 1945—1968 рр., по часописях були й далі друковані численні спомини учасників наших визвольних змагань та наступної доби. В меншій кількости вони появлялись в книжковій та брошурній формі. Твори ці різноманітної вартости. Чимало з поміж них недомагає на суб'єктивізм авторів, брак ширшого розгляду в описуваних обставинах і подіях, брак об'єктивности, а іноді вони просто мало правдоподібні! Майбутнім історикам доведеться добре попрацювати над тим усім матеріялом, щоб встановити належне освітлення обставин, опис подій, їх перебіг, пов'язаність та справжню ролю в них різних осіб.

З-поміж тої літератури позитивно виділяється новий мемуаристичний твір д-ра К. Паньківського. З розділу «Від автора» довідуємось, що «думка написати спогади про українське громадсько-політичне життя воєнних і повоєнних років (другої сяітової війни) зародилася восени 1955 р. у Нью-Йорку», як протидія фальшуванню в описах цієї доби деякими українськими діячами й навіть дослідниками, через перекручування фактів або їх затаювання». З того виникла потреба дати «свій погляд на події і свою оцінку тих подій» (стор. 5). За думкою М. Шлемкевича, М. Ветухова й К. Паньківського поділено було увесь той матеріял на три, йдучі по собі, чистини: 1. літо 1941 р. у Львові, 2. працю в Комітетській системі в Краю (1941—1944) і 3. працю після виїзду з Краю та політичні заходи під кінець війни і в роки після неї (1944—1948).

Вислідом тої наради послідовно з'явилися книжки трьохтомника д-ра К. Паньківського:

I. ВІД ДЕРЖАВИ ДО КОМІТЕТУ. Життя і Мислі, кн. четверта. Нью-Йорк—Торонто 1957, 21 х 15 180 стор.

II. РОКИ НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ. Життя і Мислі, кн. сьома. Нью-Йорк—Торонто 1965, 21 х 15, 479 стор.

III. ВІД КОМІТЕТУ ДО ДЕРЖАВНОГО ЦЕНТРУ. Життя і Мислі, кн. дев'ята. Нью-Йорк—Торонто 1968, 22 х 15, 284 + 3 нен. стор.

Остання зі згаданих, книжка К. Паньківського є першою частиною III-го тому його спогадів. Вона вийшла вже після смерти М. Шлемкевича й М. Ветухова. Тому автор присвятив цей твір пам'яті своїх покійних приятелів-дорадників.

В опублікованому томі спогадів, як і в попередньому, автор ставить собі завдання «передати думки і настрої тих часів (1944—1948), незакрашені мудрістю пізніших часів» (стор. 6). В окремих розділах К. Паньківський оповідає послідовно про перебіг подій, в яких брав чільну участь, або був близький до них: I. Виїзд з Галичини, II. Перебування в Любені, III. В Ваймарі, IV. Про Українську Національну Армію, V. Перші місяці американської окупації, V. Наше життя в окупованій аліянтами Німеччині. Вкінці вміщено «додатки»-листи, декляраціії, комунікати, доповіді з 1944—45 рр., що облегчують пізнання тої доби.

Зміст книжки складається з опису фактів, подій та їх перебігу, він є своєрідним літописом-документом. Розповідь утримана в об'єктивному, спокійно-розважливому тоні, без симпатій чи антипатій. Це зразок наскрізь «джентельменської книжки». При тому автор не вдається в подробиці, а оперує узагальненнями, перебуває «на вершинах» думки. Він не звертає уваги на приватні переживання й клопоти поодиноких скитальців та на їх долю, а описує їх в масі, рух скитальчих груп, їхню поведінку й ролю. Він описує дії й думки чолових громадсько-політичних діячів української еміґрації, установ, центрів. Встановляє т. зв. «генеральні лінії» в світоглядах і подіях того часу у їх причиновому зв'язку. У цьому відношенні його твір нагадує спомини генерала Фоша, французького громадсько-політичного і військового діяча. Він у своїх споминах і міркуваннях не пише про окремих жовнірів, а оперує тільки збірними одиницями-полками: полк висланий на фронт, полк переведений на інший відтинок, полк розбитий, новостворений ітд. Залишаючи дбати про справи на нищому рівні, в організаційних подробицях, своїм підлеглим. Тої ж методи досліду, спостережень, опису дотримується й д-р К. Паньківський як державний муж на міністеріяльному щаблі у своїх споминах. Не заглиблюючись занадто в дрібниці, він залишає опис їх, іноді спірних і непевних, іншим дослідникам докладніше з ними обзнайомленим.

У цьому узагальненню та безсторонности опису, документації нововиданий твір д-ра К. Паньківського є подекуди доповненням попередньо опублікованого п'ятого тому споминів *проф. інж. В. Іваниса* п. з. «Стежками Життя» (Новий Ульм 1962, 515 стор.) за той же приблизно період часу життя української еміґрації. Проф. В. Іванис, подаючи в своєму творі багатющий матеріял, в калейдоскопі подій, зустрічей, подробиць, як «свіжа» людина, з іншим наставленням, не був в стані спостерегти й описати згадані тенденції та заходи, що їх вживали чи ними клопотались чільні діячі української еміґрації, групи, партії, установи та відновлений український національно-державний центр в екзилі.

Матеріял, призначений для III-го тому споминів д-ра К. Паньківського так розрісся, повідомляє автор, що довелось поділити його на дві частини: фактичну й ідеологічну. «У другій частині має бути мова про розвиток українського політичного життя після другої світової війни, про працю Уряду УНР на вигнанні, про заходи для консолідації українських політичних сил і про працю Комісії по створенню Української Національної Ради» (стор. 6).

Можна побажати д-рові К. Паньківському щасливо закінчити друком свій трьохтомник. Він в цілости, а також останній його том, науково-дослідним підходом до теми, методою опису та багатим змістом стане цінним причинком для належного пізнання «скитальчої доби» в новітній українській історії та буде поважним придбанням української мемуаристики.

Лев Биковський
Денвер, ЗДА.

А. В. Санцевич, *Проблеми історії України післявоєнного періоду в радянській історіографії*, Київ: Академія Наук УРСР. В-во. «Наукова Думка», 1967. 252 стор.

В своєму історіографічному творі автор намагається дати підсумки досліджень совєтських істориків, присвячених історії Української ҐСР повоєнного періоду (1945—1965). Окремі розділи присвячені загальним працям

вивчення історії УРСР, історії робітничої кляси, історії селянства, історіографії культурного будівництва, історії Західньої України, історичним працям про зв'язки УРСР з іншими державами і «дружбі народів СРСР в ук- українській радянській історіографії». Автор подає також іменний покажчик і покажчик тематичних збірників та колективних монографій, що є рідкісним явищем у працях українських совєтських істориків.

В першому розділі своєї праці автор підкреслює, що «На історіографію післявоєнного періоду певний відбиток наклали культ особи, суб'єктивізм. При висвітлюванні певних післявоєнних років (до 1953 р.) в історичній літературі характерним є нестримне вихваляння Сталіна, приписування особисто йому досягнень українського народу, як й інших народів СРСР. Така література, що вийшла в той час, має невелику наукову цінність, бо дуже позначена схематизмом, догматизмом» (стор. 17). Автор протиставляє періодові «культу особи» — період колективного керівництва в якому, на його думку, «відкрились блискучі перспективи для переконливого аналізу доробку радянських істориків без дискримінації будь-яких періодів чи етапів історичного розвитку нашого суспільства» (стор. 18). Автор, як бачимо, належить до «істориків-оптимістів», який замикає очі на низький рівень праць совєтських істориків «посталінського періоду», що і надальше позначені догматизмом і схематизмом і публіцистичною комуністичною фразеологією, яка немає ніякого відношення до історичних досліджень. І це в першу чергу стосується праць присвячених післявоєнному періоду УРСР. Найкращим дзеркалом позему цих історичних праць є «Український Історичний Журнал», в якому більшість місця відступається т. зв. поточній історії комуністичного будівництва. На сторінки УІЖ навіть попадають такі «сенсаційні романи», як «документальні розповіді» В. М. Завалішина і М. О. Смєшкова «Подвійна пастка» (друкували протягом 1966 і 1967 рр.). Чому такі «матеріяли» знаходять місце в історичному журналі, залишається загадкою українських совєтських істориків...

В праці Санчевича знаходимо деякі важливі дані, які підтверджують наші попередні висновки про стан української історичної науки в совєтській Україні. В першу чергу він стверджує занепад історичної бібліографії в УРСР (стор. 9—10). В дальшому автор нарікає, що «зовсім не розробляється історична географія», а також «ніякої роботи не ведеться в галузі серйозного вивчення поточного діловодства... не розвиваються й інші допоміжні дисципліни з поточної історії» (стор. 10). Санцевич пише, що «чимало праць істориків сучасности дуже позначено фактографізмом. При цьому не залишається місця для ґрунтовних висновків, чіткого простеження розвитку історичного процесу» (стор. 12). Від себе ми додали б, що зокрема бракує у працях українських совєтських істориків об'єктивізму в аналізі й синтезі досліджуваних історичних явищ. Комуністичний догматизм не дозволяє історикам об'єктивно інтерпретувати й аналізувати історичні події. І тут не справа в «невисокому теоретичному рівні» в працях післявоєнного періоду, на який нарікає автор, але саме в тому «*переконливому* аналізі» (нагинання фактів до «ідеологічної лінії» і т. д. — Л. В.), про який згадував автор в своїй праці.

Цікаві спостереження автора відносно трактування української післявоєнної історіографії в УРСР — всесоюзною (мабуть правильніше російською — Л. В.) історіографією. Отже в загальних історіографічних працях в «загальносоюзному пляні» мало місця присвячується українській історіографії. В цих збірниках «здабільшого згадуються праці видані російською мовою, тоді, як переважна більшість робіт, що висвітлюють післявоєнний період історії Української РСР, написані українською мовою.

А останні досить рідко розглядаються в даних збірниках» (стор. 19). Проте це твердження автора відноситься не лиш до українських історичних праць присвячених післявоєнному періоду — але взагалі до всіх історичних праць українських істориків писаних українською мовою. Російські історики уважають праці українських советських істориків провінціальними, а тому майже в більшості їх замовчують. Зрештою в загальному пляні русифікації української нації і її культури, такий підхід російських істориків треба мабуть уважати «закономірним»... Шкода лиш, що більшість українських советських істориків не має відваги голосно про ці справи говорити. Це, що часом читаємо в їхніх працях про «старшобратське» ставлення російських істориків до української советської історіографії, згадується лише між іншим в їхніх дослідженнях.

У своїх висновках автор твердить, що «перспективи для розвитку історіографії УРСР післявоєнного періоду є цілком сприятливими» (стор. 228). Рівночасно він пише, що історики нашої сучасности потребують серйозної допомоги. Ця допомога, на думку автора, «може прийти лиш як наслідок марксистсько-ленінської теоретичної озброєнності, вірної організації праці» (стор. 227). Отже, як бачимо, не можна надіятись на якісь нові, свіжі течії в сьогоднішній советській українській історіографії, переслідуваної догматизмом ленінізму.

Любомир Винар
Бовлінґ Ґрін, ЗДА

Історичні джерела та їх використання. Випуск третій. Інститут історії Академії Наук УРСР. Архівне управління при раді Міністрів УРСР. Київ 1968. 300 стор. Тираж 1200.

Постійне збільшування тиражу згаданого видавництва — з 512 примірників першого випуску через 900 другого до 1200 примірників третього випуску свідчить про те, що зацікавлення ним і постійний попит стало збільшуються. Явище зрозуміле коли приглянемось різнородному доборові розвідок і високому їх поземові. 23 розвідки біжучого випуску групуються довкруги трьох допоміжних наук: 1) архівознавства і джерелознавства 2) історіографії та 3) сфрагістики і філіграналогії.

Цитований випуск присвячений 50-тим роковинам жовтневої революції — отже незалежно від високого рівня усіх розвідок знаходимо в них теж чимало «роблених» і, очевидно нічим непідтверджених тез. Автор І. К. Рибалка в праці «Документальні матеріяли Центрального державного архіву жовтневої революції і соціялістичного будівництва УРСР — джерело вивчення історії радянського суспільства «зупиняючись над архівними фондами Директорії твердить, що вони «відображають антинародну контрреволюційну суть внутрішньої і зовнішньої політики українських націоналістів. Зокрема, з них наочно видно, як Директорія, щоб заручитися в боротьбі проти свого народу, що піднявся за відновлення влади Рад, підтримкою Антанти і США намагалася дійти з ними згоди і перетворити Україну на їх *колонію*» (підкреслення наше М. Ж.). — Хоч автор тієї тези відкликається до зашифрованих матеріялів Центрального державного архіву жовтневої революції УРСР, гадаємо, що в цьому випадку було би далеко правильніше зацитувати докладний текст дотичних матеріялів. Цей текст можна було б зіставити з текстами документів, що збе-

рігаються в західньоевропейських й американських архівах, щоб таким чином знайти підтвердження для тез автора.

Одною з цікавіших є праця Я. І. Дзири про «Українські літописи 15—18 ст. в радянській історіографії» в якій автор подає короткий історичний перегляд праць над т. зв. козацькими літописами Самовидця, Грабянки і Величка. Свою працю закінчує автор закликом «що невідкладним завданням української історіографії є наукове видання і перевидання усіх історично-літературних пам'яток 16—18 ст. — тих, які в середині минулого століття опубліковані мізерними тиражами і тепер стали бібліографічною рідкістю, і тих, що досі зберігаються в рукописах (стор. 188). Віримо, що думки і бажання українських істориків вільного світу нічим не різняться від думок і бажань автора. Ще одно: між дослідниками козацьких літописів стрічаємо також прізвище історика М. Андрусяка (стор. 179), що перебуває тепер у США. Прізвище його подане тим разом без обов'язкових у таких випадках »епітетів».

Перекидаючи листки усіх трьох випусків цитованого журналу, читач мусить прийти до переконання, що він, а не пропагандивний «Український історичний журнал», відображує усю цю працю, яку у виїмково важких умовах виконують українські історики в УРСР.

М. Ждан
Клівленд, ЗДА

Стоп'ятдесят років чесько-українських літературних зв'язків 1814—1964). Науково-бібліографічний збірник. Упорядник д-р Орест Зілинський. Прага 1968, 478 стор. $ 5.00.

Заходами Державної бібліотеки ЧССР (Слов'янська бібліотека) та Інституту мов і літератур чехословацької Академії Наук видано до шостого Міжнародного з'їзду славістів у Празі цей старанно опрацьований і дбайливо оформлений том, у якому, і фахівець, і пересічний читач знайдуть однаковою мірою цінний і цікавий матеріял з численними фотографіями й фотокопіями дотепер непублікованих, або мало відомих листів.

Книга присвячена літературним зв'язкам, однак зокрема в XIX сторіччі між літературою та історією слов'янських поневолених народів не завжди легко провести певну межу, а тому ця праця зацікавить не лише літературознавців, але й істориків.

Статті у збірнику: «Українська народня пісня в чеському літературному розвитку» — О. Зілинського, «До питання про відношення між чеським та українським відродженням» — З. Ґеник-Березовської, «Деякі аспекти чесько-українських зв'язків до кінця шістдесятих років минулого століття -- В. Гостічки, «Українська література в Чехії в період розвитку реалізму» — О. Зілинського, «Під знаком Івана Франка» — З. Ґеник-Березовської, «Нові шляхи до взаємного пізнання» — О. Зілинського, і «Успіхи й невдачі» — З. Ґеник-Березовської та А. Моравкової — писані чеською мовою, однак докладні резюме українською мовою, англійською та російською мовами роблять книжку доступною для широких кіл.

Незвичайно цінний бібліографічний відділ, який має понад вісім тисяч позицій і містить усе найважливіше на цю тему, а подекуди й виходить поза рамки взаємин цих двох слов'янських народів.

Автори статтей докладно ознайомлені з темою. Це менше дивує у випадку О. Зілинського і З. Ґеник-Березовської, які відомі з своїх українознавчих праць, а тому ми спеціяльно підкреслюємо статтю Владіміра Го-

стічки, в якій автор — чех накреслює напрямні розвитку зв'язків між українцями і чехами аж до кінця 60-х років минулого сторіччя, звертаючи спцеіяльну увагу на політичний аспект питання. Політичний аспект наголосила також З. Ґеник-Березовська у своїй статті про Івана Франка та його зв'язки з проґресивними чеськими колами, однак і в інших працях цей історично-політичний момент постійно відчутний.

Шкода, що автори, може за мало уваги присвячують другорядним, випадковим зустрічам, які однак у цілій атмосфері XIX стор. відігравали свою немаловажну ролю. З одного боку це перебування, або й короткі відвідини українських діячів в Празі (подружжя Русових, Куліш, Лисенко, Антонович та інші діячі українського руху XIX стор.), а з другого боку багато чехів, які проживали на Україні зокрема в ролі учителів музики, мали жваві зв'язки з місцевими українцями. З українців у Празі довгі роки жили Горбачевський і Пулюй.

Варто було б, щоб на Україні опрацювали подібну тему з української точки зору використавши українські архіви, тоді ми могли б краще зрозуміти деякі прояви, які нам дотепер не дуже ясні. Про зв'язки чехів з українськими громадами 60-х років ми маємо трохи розкиданого — навіть друкованого вже матеріялу. Однак покищо обговорювана нами книжка лишиться напевно на довгі роки авторитетним довідником для всіх зацікавлених різними аспектами зв'язків між українцями й чехами.

Зокрема цінною частиною є архівні матеріяли, які зберігаються в празьких книгосховищах. Там багато ще невикористаного матеріялу — листів наших діячів до чехів та до чеських установ.

Чеським науковим установам, які фінансували це видання і їх ученим співробітникам належить велика подяка за цю важливу працю в галузі українознавства. А може українці в Польщі взяли б собі приклад з цієї праці й почали принаймні збирати матеріял до подібної теми польсько-українських зв'язків? В польських архівах до цієї теми можна було б знайти багато цікавого і в науці ще зовсім невідомого матеріялу.

М. Антонович
Монтреаль, Канада

Марунчак Михайло Г., *Історія Українців Канади* — Том І. Накладом Української Вільної Академії Наук в Канаді. Вінніпеґ, 1968. 467 стор.

Перший том Історії Українців Канади д-ра Михайла Г. Марунчака охоплює найстарший, піонерський період українського поселення в Канаді, починаючи від 1891 року до кінця Першої світової війни. Дальші роки, «Добу розбудови, закріплення інтеґрації та дезінтеґрації» і «Добу організаційного вивершення, повної інтеґрації і суспільної диференціяції», до теперішнього часу, увійдуть до другого тому Історії Українців Канади, вже готового до друку. Обидва томи будуть творити одну цілість.

Праця д-ра Марунчака, якої огляд подаємо, є одною з найосновніших історичних студій піонерської доби українського поселення, яка досі появилася. Автор, історик-фахівець, використав до своєї студії не тільки друковані сучасні джерела, річники «Свободи», «Канадійського фармера», «Українського голосу» і других часописів, записки, мемуари, спогади піонерів, але й документальні матеріяли з приватних і державних збір-

ників. Він відвідував особисто околиці перших поселень, провів десятки особистих інтерв'ю зі свідками піонерської доби, користувався теж власним архівом, який пильно доповнював і збирав протягом років. Унікальною є «Ілюстрована частина» праці, в якій поміщено знімки сучасних осіб, груп, народних домів, перших церков, відбитки документів, листів і др. Ця ілюстрована частина, а також численні ілюстрації в самому тексті, роблять студію живою.

Можливо, що працю можна було б доповнити ще другими досі не використаними джерельними матеріялами, що зберігаються в різних державних архівах, але такі, кропіткі дослідні студії може робити той, хто одержить відповідну студійну стипендію і одно-річну відпустку з університету чи державної служби, щоб могти цілковито присвятитися дослідній праці. На жаль, українські наукові інституції не розпоряджають ще такими фондами, які уможливили б науковцям віддатися дослідній праці повністю, не турбуючись рівночасно потребою «заробляти на життя». Може колись обставини покращають.

Історія Українців Канади має 467 сторінок друку. На текст припадає 366 сторінок, «Ілюстрована частина» обнімає сторінки 367—426, а показник імен і предметів, англійські імена і назви, бібліографія українських і англійських джерел, і список фундаторів обнімають сторінки 427—467. Сама праця поділена на кілька розділів. У першому розділі (160 сторінок) обговорюється історичний підклад іміґрації, причини еміґрації, перші роки поселення, географічний розподіл українських поселень піонерської доби, перші кроки на новій землі, початки шкільництва, релігійне питання, тощо. Дальші розділи обговорюють культурно-освітну працю в Манітобі, Саскачевані й Алберті, поширення української іміґрації до Британської Колумбії на заході і до Онтаріо і Квебеку на сході. Осібні розділи займаються історією преси, піонерською літературою, першими книжковими виданнями, книгарнями й видавництвами, участю українців в канадських військових формаціях, допомогою українській визвольній справі і др.

Марунчак вносить багато нового матеріялу до історії раннього поселення українців в Канаді, який або дуже мало, або й зовсім незнаний не тільки широкому загалові, але й самим історикам. Наприклад, досі було загально принято, що першим українцем, який вступив на політичну арену, був Василь Головацький, соціяліст, який (неуспішно) кандидував на посла до федерального парляменту 1911 р. як незалежний з округу Селкірк в Манітобі. Тим часом в дійсності, першим кандидатом українцем, був Михайло Ґабора, який кандидував в 1904 році з округи Меккензі в Саскачевані. Автор, на стороні 423 помістив навіть знимку цього першого українського «політика».

Цікаво та основно опрацьований розділ про культурно-освітну працю (стор. 171—220). Автор подає обширний опис розвитку цієї важливої ділянки українського життя, як теж точні дати, імена й численні знімки тогочасних провідних осіб. До розділу про піонерську літературу додані теж короткі біографічні описи поодиноких «співців піонерської доби», а також їхні знімки. Було б цікаво мати трохи докладніші біографічні інформації, хто вони були, з яких місцевостей походили, коли прибули до Канади і т. п. Наприклад, про Теодора Федика варто було подати, що він походив з селянської родини з села Угринів Великий, повіт Станиславів, покінчив народню школу в рідному селі, опісля батьки післали сина до гімназії у Станіславові, але після декількох років син мусів гімназіяльні студії залишити, бо батьки не мали змоги його удержувати. Тоді він перейшов до дяківської школи, де навчання і удержання покривалося з дієцезаль-

них фондів. В році 1905 прибув зі своєю дружиною, Марією, до Канади і поселився у Вінніпеґу. Подібно цікаво було б довідатися більше про Саву Чернецького, або хто був Михайло Ґабора, цей перший український кандидат на посла? Знаємо тільки, що він прибув до Канади 18 червня 1899 року, самітний, маючи 20 літ (роджений 1879 року), але відкіля приїхав, яку мав освіту, того не знаємо. Ці інформації важливі не тільки для історика, чи соціолога, але цікаві теж для пересічного читача.

Одну заввагу технічного характеру варто взяти під увагу. Багато англійських назв, імен, писаних українською транскрипцією, важко провірити як вони виглядають в англійській транскрипції, бо не всі вони подані в англійському індексі на сторінках 458—460. Для прикладу: стор. 218, «вулиця Форист, Сидней, Н. С.»; стор. 168, «Д-р Гомер Ішю»; стор. 353, «посол Мекі». Англійський індекс здалося б доповнити.

Працю д-ра Марунчака можна уважати як одну з найосновніших, які досі появилися і віримо, що й другий том буде теж основно опрацьований як і перший.

Українській Вільній Академії Наук в Канаді треба дати належне признання за видання Історії Українців Канади, а фундаторам — дяку за те, що появу праці уможливили.

Було б корисним, щоб подібну працю можна було видати теж англійською мовою, щоб вона появилася на полицях університетських бібліотек не тільки в Канаді, але й у цілому англо-мовному світі включаючи Австралію та Нову Зеляндію. Вона доповнила б вже існуючі праці на англійській мові які обіймають або поодинокі періоди іміґрації, або відносяться до окремих ділянок, чи частин Канади.

В. Ю. Кисілевський
Оттава, Канада

О. Д. Кізик, *Іван Петрович Крип'якевич. Бібліографічний покажчик.* Відп. ред. М. К. Васюта. Львів: Львівська Державна Наукова Бібліотека Міністерства Культури УРСР, 1966, 79 стор. Тираж 400 прим.

В 8 числі Українського Історичного журналу за 1968 рік появилася стаття В. Т. Полєка п. н. «Бібліографії істориків України». Автор обговорює бібліографії праць І. Крип'якевича і О. Гуржія і приходить до висновку, що останніми часами в Україні «пожвавилася робота над виданнями історичної бібліографії» (стор. 100). Хоч згадане твердження не відповідає дійсному станові української історичної бібліографії в совєтській україні, яка перебуває в жалюгідному стані, проте треба ствердити, що певні проблиски і певні надії у зв'язку з бібліографічною працею українських істориків можна вже тепер віднотувати. Бібліографія праць І. Крип'якевича появилася у зв'язку з ювілейним відзначенням його 80 ліття у 1966 році.

Рецензована бібліографія складається із таких частин: «Іван Петрович Крип'якевич» — стаття М. К. Васюти, хронологія життя і наукової діяльности і бібліографія наукових і науково-популярних праць І. П. Крип'якевича. В додатках знаходимо «матеріяли про життя і наукову діяльність І. Крип'якевича, покажчик псевдонімів, криптонімів і анонімів у його працях, покажчик періодичних видань, використаних у бібліографії, покажчик географічних назв та іменний покажчик.

В своїй короткій статті про життя і наукову діяльність Крип'якевича, автор зовсім промовчує співпрацю І. Крип'якевича з М. Грушевським, який був його професором, а заразом керманичем його наукової праці на форумі НТШ в 1905—1911 роках. Вплив Грушевського, який опікувався Крип'якевичем в тому часі був домінуючий, а тому промовчання того факту, що Крип'якевич був одним з найздібніших учнів «львівської школи» Ґрушевського, не знаходить жадного виправдання. Твердження автора, що «західньоукраїнські комуністи підтримували таємний університет у Львові і вимагали від влади його леґалізації» (стор. 3) вимагає основної перевірки і документації. Автор також не згадує, що Крип'якевич був редактором Записок НТШ з 1924 року.

Не зважаючи на ці пропуски автор вірно твердить, що в працях Крип'якевича дорадянського періоду зібрано «величезний, новий і дуже важливий матеріял і що він провів велику роботу в різних архівах по систематизації та оцінці матеріялів.

Самозрозуміло, автор зовсім не згадує про наукову діяльність Крип'якевича в 1941—44 роках. Хоч автор твердить, що в післявоєнному періоді «провідне місце зайняло (в творчості І. К. — Л. В.) дослідження історичних зв'язків між братніми „українським і російським народами"» (стор. 7) — проте уважаємо, що в тому часі його досліди зосередилися над Хмельниччиною і допоміжними історичними науками. В основному автор подає головні етапи життя і творчости І. К.-ча в радянському періоді.

В хронології життя і наукової діяльности Ів. Крип'якевича знаходимо ці самі пропуски — тому ця хронологія не відзеркалює повністю його праці. Бібліографія уложена за хронологічним принципом і охоплює 534 назви (книжки, статті й рецензії). З важливіших пропусків занотовуємо працю Крип'якевича «Михайло Грушевський: життя і діяльність» (Львів, 1935, 63 стор.), «Історію української культури» (Львів, 1937), «Історію українського війська» (Львів, 1936), численні статті з «Літопису Червоної Калини» і всі статті з 1941—44 років. Отже, як бачимо, бібліографія не охоплює всі праці історика, а уложена за спеціяльним принципом, достосованим до цензурних вимог у совєтській Україні.

З інших недоліків бібліографії треба підкреслити убоге естетичне оформлення видання, зумовлене перш за все т. зв. друкарською технікою «ротапринту» (краща форма циклостилевої техніки). Також тираж видання доволі обмежений — всього 400 примірників. Так відзначують у сучасній Україні академіка наук АН УРСР і одного з найвидатніших українських істориків. Якщо взяти до уваги, що згадане видання здійснили Міністерство культури УРСР, Львівська державна бібліотека та Інститут суспільних наук Львівського держ. університету, то приходиться паленіти з сорому за такий «ювілейний подарунок». Проте треба висловити признання О. І. Кізикові й М. К. Васюті, що спромоглися скласти хоч такий бібліографічний довідник праць нашого історика.

Під кінець пригадаємо нашим історикам і бібліографам в Україні, що Крип'якевич плянував видання фундаментальної бібліографії історії України. Цього задуму йому не вдалося зреалізувати через офіційну настанову комуністичної партії і уряду в Україні. Характеристичним у цьому відношенні є відкритий лист І. Крип'якевича та інших істориків до редакції Українського Історичного Журналу — «Про необхідність видання бібліографії з історії УРСР» (УІЖ, ч. 1, 1965, стор. 158—159).

Любомир Винар
Бовлінґ Ґрін, ЗДА

Бібліографічні нотатки

Отець Іван Лебедович, *Полеві духовники Української Галицької Армії,* Вінніпеґ: накладом о. Івана Лебедовича, 1963, 325 стор.

З нагоди відзначення 45 річчя участи українських священиків у визвольних змаганнях 1917—1920 років, о. І. Лебедович видав цей цінний збірник історичних матеріялів. Треба згадати, що цей збірник друкувався декілька років в друкарні «Нового Шляху» в Вінніпеґу і вийшов щойно в останньому році. Головний хребет збірника становлять спогади самих священиків і їхніх родин. Зі статтей в збірнику знаходимо статтю Василя Мудрого «Роля українського духовенства у відродженні Галичини», о. І. Лебедовича «Українське католицьке духовенство у відбудові держави і його участь у Листопадовому зриві в 1918 р.», о. В. Лаби «Українські полеві духовники наших пам'ятних днів», о. П. Ґолинський, «Богослови у роках визвольної війни». Крім того о. І. Лебедович подав спис полевих духовників УГА у 1918—20 роках і список українських капелянів австрійської армії в першій світовій війні, а також список інтернованих священиків польською владою в 1919—20 рр. На окрему згадку заслуговують поміщення першоджерельних матеріялів у збірнику: Розпорядки Державного Секретаріяту, що відносилися до військового духівництва і Щоденник о. Теодора Чайківського з 1917—1918 років. Цей щоденник є важливим джерелом не лише для насвітлення участи українських духовників у визвольній боротьбі, але перш за все зображення настроїв цеї бурхливої доби серед українського селянства і інтеліґенції на Великій Україні. В основному треба висловити повне признання о. І. Лебедовичеві за видання цього збірника, який під оглядом змісту і оформлення заслуговує на обширну згадку. Редактор також подав бібліографію використаної літератури і уложив по-азбучний індекс імен згаданих у збірнику.

Треба також згадати, що вступне слово до згаданого видання написав Степан Шах, який вірно підкреслив вагу виданого збірника, а також колосальний вклад праці о. І. Лебедовича в остаточному оформленню збірника і його виданню. В збірнику поміщено численні ілюстрації поодиноких священиків — учасників визвольних змагань. Слід побажати, щоб полеві духовники Дієвої Армії УНР спромоглися на подібне видання.

Л. В.

Г. Н. Логвин, *По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятки.* Київ: «Мистецтво», 1968, 461 стор.

Григорій Логвин, автор кількох праць з історії українського мистецтва («Українське мистецтво X—XVIII ст.» і ін.) видав нову працю, яку задумав «не тільки як стислий путівник-порадник для тих, хто подорожує по Україні, але й як серію етюдів про українське мистецтво» (передмова, стор. 7). Автор з великою любов'ю і знанням предмету написав свою нову працю. Він правильно підкреслює, що художня культура минулого — це не мертвий вантаж. На кожному історичному етапі сучасні покоління були зв'язані тисячами ниток з минулим. Праця охоплює такі розділи: «Придніпров'я,

Північне Лівобережжя, Волинь, Галичина, Поділля, Буковина і Карпати, Слобожанщина. Резюме подано російською і англійською мовами. Численні репродукції старинних церков, замків, малюнків оживляють цю працю і наглядно виказують високий культурний рівень України від X до XIX століття. Автор наглядно виказує зв'язок сучасного українського мистецтва з стародавнім і на цій основі твердить, що «Спілкування з кращими творами стародавнього мистецтва і в наш час не тільки дає естетичну насолоду, але й збагачує людину духовно, допомагає пізнати минуле батьківщини, виховує патріотичні почуття, підносить творчі сили» (стор. 453). Праця Логвина безперечно належить до кращих популярних нарисів історії українського мистецтва, без уваги на те, що його інтерпретація «давньоруської держави» покривається з офіційною советською схемою історії України. Беручи сучасний безнадійний стан українських мистецьких пам'яток в Україні, які влада намагається руйнувати (скільки старинних церков знищено і дальше нищиться в сучасній Україні!), праця Логвина, над якою він працював понад двадцять років, появилася дуже своєчасно. Сучасне покоління України матиме змогу бодай за допомогою репродукцій архітектурних пам'яток давнини, пізнати багату культуру свого народу.

Л. В.

Катерина Антонович, *З моїх споминів*. Вінніпеґ: Українська Вільна Академія Наук: Серія Літопис УВАН, чч. 23—25, 1965—1967.

Нема сумніву, що мемуаристика є одною з найбільш занедбаних ділянок. Спогади Катерини Антонович, видатної суспільної діячки і дружини відомого вченого і громадсько-політичного діяча проф. Дмитра Антоновича, мають велике значення не лише до повнішого насвітлення життя і діяльности славного роду Антоновичів, але є також важливим причинком до історії українського відродження кінця XIX і початку XX століття.

Ясний стиль авторки робить ці спогади К. Антонович доступними ширшому кругові читачів. Тим часом опубліковано лише три частини мемуарів пані Антонович. Віримо, що в короткому часі появляться дальші частини. Вони заслуговують на повне обговорення.

Р. Д.

Записки Чина Св. Василія Великого. Том VI (XII) Вип. 1—4, 1967. 608 стор. Том. V (XI) Вип. 1—4, 1967, 420 стор. (Передвоєнні невидані *Записки ЧСВВ* тт. IV, V, VI).

Не має сумніву, що *Записки ЧСВВ* сьогодні являються одним з найповажніших теологічно-історичних українських періодиків. Шостий том Записок є ювілейним томом присвяченим св. Йосафатові Кунцевичу. Статті поміщені українською, латинською й італійською мовою. Цей ювілейний Збірник випонвюють праці отців А. Великого, І. Патрила, І. Назарка, М. Войнара, М. Ваврика, М. Соловія і других. Всі ці праці присвячені окремим аспектам життя і діяльности св. Йосафата. Д-р Ю. Ґерич помістив бібліографічний огляд писань св. Йосафата. Шкода, що в ювілейному Збірнику

не подано вибраної літератури про Йосафата, якого діяльність в працях православних істориків української церкви насвітлена з іншого боку, як в українській католицькій історіографії.

Дуже добре сталося, що редакція *Записок* ЧСВВ видала передвоєнні Записки, які були вже готові до друку в 1939 році, але через воєнну хуртовину не могли появитися. Зміст цього тому виповнюють праці І. Филипчака і о. Р. Луканя «Ц. К. Окружна Головна Школа в Лаврові 1788—1911», Волод. Січинського — «Архітектура Лаврова» та «Історія українського граверства XVI—XVIII ст.», Теофіля Коструби» Василіянські монастирі в Белзі», о. Г. Кінаха, «Переписка А. Духновича з Василіянами» і о. Р. Луканя «Список книжок Видавництва ЧСВВ в Жовкві». На окреме відзначення заслуговує монографія Січинського про історичний розвиток українського граверства.

Порівнюючи раніші випуски *Записок ЧСВВ* з теперішніми випусками по 1965 році бачимо, що в раніших виданнях співпрацювало в тому важливому журналі багато світських істориків, які своїми різноманітними працями збагачували зміст *Записок ЧСВВ*. Концентруючись виключно на історично-теологічной тематиці, як також на історії української католицької церкви та її визначних діячах, редакція, на нашу думку, дуже звужує історичну тематику *Записок ЧСВВ*.

Р. Д.

Г. А. Федоров-Давидов, *Курганы, идолы, монеты*. Академия Наук СССР. Научно-популярная серия. Издательство «Наука». Москва 1968, 150 стор. Тираж 40.000.

На базі великого археологічного матеріялу опублікованого у своїй попередній праці, *Кочевики Восточной Европы под властью золотоордынских ханов*, 1966, автор у легкій, популярній формі змальовує найбільш характерні для кочовиків залишки матеріяльної культури — сліди їхнього кочування у Східній Европі. Так як у попередній, загаданій праці так і з цій усталює автор деякі факти дотепер як слід не використані істориками: маємо тут на увазі примусову «репатріяцію» чорно-клубоцького елементу з пороських поселень над Волгу, що її перевели татари підчас другого нападу на Україну в 1239—1240 рр.

На жаль археологічну ерудицію автора обнижують компромітуючі браки знання західно-европейських джерел. Зацитуємо один приклад: «В апреле 1245 г. Карпини выехал из Лиона вместе с небольшой группой монахов. Морем он добрался до Крыма, высадился в Судаке й продолжал путь далее по степям, верхом или в кабитке. После трудного утоммительного путешествия Карпини прибыл в Ставку Бату, но тот направил его дальше, к великому каану. Через Среднюю Азию и Центральную Монголию лежал путь кучки францисканцев».... (*цит. праця*, стор. 77).

Шлях Карпіні до Кватири Бату, згідно з його власною реляцією провадив через Чехію, Польщу-Мазовію, Волинь, Київ, Канів і далі на схід. Dr. Friedrich Rich, *Johann de Plano Carpini*. Leipzig 1930, pp. 216—220.

М. Жд.

Життєвий шлях проф. д-ра Євгена Грицака. (Clifton, N. J.). 1968, 20 x 14, 84 стор. ілюстр.

Добре вчинила пані Людмила Грицакова, вдова по пок. проф. д-рові Грицакові (1890—1944) видавши в пам'ять свого чоловіка цей збірничок, скромним накладом у 300 примірників. Складається він з п'яти статтей різних авторів про пок. Євг. Грицака та трьох передруків його власних причинків.

Всі вони докладно освітлюють його життєвий шлях та здобутки в царинах української культури, науки й журналістики, а особливо мовознавства. Для історика більшу вагу мають з поміж поданих в збірничку матеріялів нарис самого проф. д-ра Євг. Грицака про «Галицьку еміґрацію в Києві» (спомини з рр. 1915—1918), (стор. 5—10) та стаття його дружини Л. Грицакової — «Життєвий шлях проф. д-ра Євг. Грицака» (стор. 25—61). Поза-тим П. Ямняк в статті — «Професор д-р Євг. Грицак», поза списом його життя та педагогічної діяльности подав також приблизний список наукових праць проф. д-ра Євг. Грицака, числом 36 й перегляд журналів і газет, в яких той співпрацював (стор. 16—24). Далі — О. Городиський в статті — «Д-р Євген Грицак» (з воєнних споминів) подав опис подій у 1940—43 рр., за час другої світової війни та відношення до них Євг. Грицака, (стор. 62—72).

Збірничок прикрашений світлинами Євг. Грицака, його родини та деяких шкіл, де він викладав, наприклад, у Синькові та м. Перемишлі в Зах. Україні. В цілости своїм документарним змістом дбайливо складений збірничок, присвячений пам'яті пок. проф. д-ра Євгена Грицака, є цінним вкладом не тільки в українське мовознавство, але й передусім в українську мемуаристику.

Лев Биковсъкий

Наталена Королева. *Без коріння.* Життєпис сучасниці. 3-тє доповнене видання. Укр. Лікарське Т-во Півн. Америки, відділ Клівленд, Огайо, 1968, (Торонто), 18 x 12, 217 стор., зі світлиною Н. Королевої.

Українська біографія та історія збагатились новим виданням цього твору Нат. Королевої (1888—1966). Здійснилось воно заходами Ол. Моха, як 183-ій випуск редагованої ним серії «Добра Книжка», Торонто, Канада. Фінансував видання книжки, тиражем у 3 000 прим., в гарному оформленні, відділ Укр. Лікарського Т-ва Півн. Америки у Клівленді, Огайо, разом з групою прихильників творчости Нат. Королевої, для пошанування її як видатної письменниці — члена лікарської асоціяції.

На зміст книжки склалися: критико-літературний «Вступ» пера д-ра Ярослава Крив'юка (стор. 5—9); Автобіографія Н. Королевої (передрук з часопису — «Віра й Культура», Вінніпеґ, чч. 4—5, 1958), стор. 12—19; знімка авторки з часів її перебування в «Інституті благородних дівиць» (стор. 20); Автограф листа Н. Королевої до Ол. Моха, з 16 березня 1961 р., в справі перевидання «Без Коріння», з його поясненням (стор. 21—22); та Нат. Королевої — Без коріння (стор. 23—217), автобіографічна повість з часів однорічного перебування авторки в київському «Інституті благородних дівиць» (мабуть за 1902/1903 шк. рік).

Уперше цей твір Н. Королевої був друкований на сторінках львівського часопису «Дзвони». Він викликав тоді велике заінтересування серед читацьких кіл. Друге видання, звідтам вже книжкою, вийшло без змін також у Львові, 1936 року, накладом «Дзвонів». Два роки згодом на літературному конкурсі у Львові, 1938 року, цей твір Н. Королевої був нагороджений першою нагородою. Нинішнє — третє видання (1968) дещо відрізняється від попередніх. Воно було виправлене й доповнене авторкою у 1961 році, на прохання ред. Ол. Моха, для запроєктованого ним поновного видання. Від того часу рукопис переховувався у нього аж до 1968 року.

Доповнення, а головним чином, виправлення полягають в уточненні й поданні, в примітках, справжніх прізвищ та імен осіб згаданих у повісті. Наслідком того цей знаменитий літературно-мистецький твір Н. Королевої, в новому виданні набрав також прикмет справжнього документу-хроніки. Розповідь про події та переживання авторки в батьківському домі й Інституті, впродовж її двохлітнього там перебування, відбувається на тлі життя й побуту тодішнього Києва. Через те перевиданий твір Н. Королевої (Ноель) став не тільки цінним авто-біографічним, але й поважним історичним причинком до історії Києва на грані XIX й XX-го ст. ст. Діялось це за генерал-губернаторства в ньому й на Правобережній Україні (Юго Западному Краю) — Михайла Івановича Драгомирова (1897—1903).

Цій здогадно «українській й запорожського походження» постаті, як характерній прикметі «тодішнього Києва» Нат. Королева присвятила також окремий свій нарис-спогад п. з. «Навмируща слава» (див. часопись «Овид», Чікаґо, ч. 4, 1962, стор. 11—15, 51).

Лев Биковський
Денвер, Колорадо

Антін Кущинський. *Гетьман Павло і Гетьманич Данило Скоропадські.* Чікаґо 1968, 21 x 14, 64 стор. (Накладом 4-го відділу Української Гетьманської Організації Америки в Чікаґо, Ілліной).

У вступному слові до свого нарису автор пише — «...від часів (1918) минуло вже пів століття. Той період новітньої Укр. Гетьманської Держави не можна викреслити з пам'яти й документів та історичних актів, він переходить все більше і більше до історії. Розбурхані пристрасті утихають і приходить пора писати ту історію спокійно, розважно та об'єктивно оцінюючи минуле, не нагинаючи його в той чи інший бік (як і годиться історикові! Л. Б.). На підставі численних спогадів, що залишили учасники тих подій, дослідники минулого часу мають змогу належно зрозуміти обставини, при яких видавалися тоді закони та певні акти і, холодно аналізуючи все, зробити належну оцінку тих подій і осіб, що тоді стояли при державній кермі...» (стор. 6).

Тримаючись вищеподаної засади А. Кущинський в своїй, естетично виданій і оздобленій відповідними світлинами брошурі, зробив вдалу спробу загального короткого опису новітньої Гетьманської доби в історії України, постаті гетьмана П. Скоропадського та гетьманича Данила.

Свою синтетичну інформацію, витриману в спокійному і розважливому тоні, склав автор на підставі власних спогадів і переживань та 27 джерел, наведених в кінці розвідки. Перегляд їх виказує, що вони здебільшого є компіляціями та т. зв. «ювілейних видань». Лише декілька з поміж

них належать до т. зв. «перводжерел» (законів і актів!). До них можна зачислити також і матеріяли пера самого гетьмана П. Скоропадського, розвідки В. Лукомського та В. Модзалевського, Р. Климкевича, спогади Е. Кужімової-Скоропадської о. Онуфрія, тощо. З документів наводиться тільки — «Наказ по морському відомству 3 січня 1919 р. М. Київ, ч. 10/І» (По Морському Генеральному Штабу).

Наслідком того шановний автор, в своєму сумлінно написаному творі, що позитивно відрізняється від попередніх того роду еляборатів, властиво окрім згаданої правильної в історичних дослідах, методи опису, нічого, нового в предмет досліду не вніс; усі ці дані вже подав свого часу Д. Дорошенко.

Сподіваємось що А. Кущинський, який без сумніву володіє предметом, в майбутньому поглибить свої уваги-досліди і, використавши більшу кількість існуючих праць про цю добу укр. історії (М. Плечка, М. Стахова, П. Феденка, В. Проходи й інших дослідників і мемуаристів) та оперши свої студії на перводжерелах (як приміром «Державний Вістник», Київ 1918, чч. 1—76 (?), збірниках Укр. Академії Наук, і т. п. документах і актах) створить зі своєї початкової популярно-інформаційної розповіді, розвідку науково-дослідну, більш тривалого і поважного характеру. Вона напевно спричиниться до належного зрозуміння новітньої Гетьманської доби в історії України, що й було наміром автора.

Л. Б.

Лев Биковський, *Василь Кузів і Михайло Грушевський.* Взаємовідносини 1921—1927. Вінніпеґ: Українське Євангельське Об'єднання в Північній Америці, 1968. 19 стор.

Розвідка Л. Биковського насвітлює епізод в житті Грушевського у зв'язку з діяльністю визначного діяча українського євангельського руху, пастора Василя Кузіва. Взаємини Кузіва з Грушевським охоплюють роки 1921—1927, отже цей період життя Грушевського, коли він перебував в Австрії і Чехо-Словаччині (до 1924 р.) та його перебування в Україні після повернення з еміґрації. На основі спогадів Кузіва, якому до речі автор присвятив окрему монографію (Л. Биковський, *Василь Кузів*, 1966), Л. Биковський насвітлює відношення Грушевського до українського евангелицького руху. На окрему увагу заслуговує перебування Кузіва в Україні і його зустріч з Грушевським. Для біографів і дослідників життя і творчости М. Грушевського також важлива згадка, що В. Кузів робив старання спровадити Грушевського до Принстонського університету в США, проте Грушевський не погодився на переїзд до Америки. Автор також досліджує мотиви, які спонукали Грушевського написати його працю «З історії релігійної думки на Україні» (Вид. Українського Соціологічного Інституту в 1925 році), що саме появилася завдяки його зв'язкам з Кузівом. Друге видання цеї праці в дещо переробленому виді, появилося за редакцією Дм. Куликовського в 1962 році. Праця автора є цінним причинком до вивчення діяльности М. Грушевського в 1920-их роках. Вона спершу друкувалася в журналі «Євангельський Ранок», чч. 1023—27, 1968.

ЛРВ.

Stephan M. Horak, „*Michael Hrushevsky: Portrait of an Historian*“, *Canadian Slavonic Papers*, vol. X, n. 3. 1968, pp. 341—356.

В першу чергу треба підкреслити, що праця д-ра Ст. Горака про Грушевського є першою англомовною статтею про нашого історика, яка появилася в канадському науковому журналі. Її природно можна пов'язати з 1000 ювілеєм з дня народження Грушевського (1866—1966), який був зовсім зіґнорований в американській історіографії. Без сумніву перед автором стояло важке завдання дати в короткому нарисі силюетку життя і творчости найвизначнішого українського історика. Думаємо, що автор справився зі своєю темою задовільно, хоч в своєму нарисі пропустив деякі важливі події з діяльности Грушевського. Автор доволі обширно обговорює життя і наукову працю Грушевського, наголошуючи його провідну ролю не лише в українській історіографії, але взагалі в національному відродженні України. У своїй праці Ст. Горак докладно зупиняється на науковій праці історика.

В першу чергу хочемо спростувати деякі неточності автора. У своїй примітці ч. 5 на стор. 342 автор твердить, що Грушевський залишив дві Автобіографії (1906 і 1926) і що вони були опубліковані в деяких українських журналах, а в останньому часі в «Українському Історикові», чч. 1—2, 1966. Насправді в жодних українських журналах не були передруковані Автобіографії Грушевського з 1906 і 1926 років. В «Українському Історикові» появилася третя автобіографія Грушевського, яка охоплювала лише 1914—1919 роки і являлася передруком з автобіографічного листа Грушевського, що появилася в канадському тижневику «Український Голос» у 1920 році. На сторінці 343 автор пише, що літературні праці Грушевського появлялися в «Ділі» і відсилає читачів в своїй примітці ч. 8 до бібліографії творів Грушевського, що появилася в *Ювілейному Збірнику* на його пошану в Києві (1929, стор. 49—51). На згаданих сторінках зовсім немає літературних праць Грушевського, які появилися в «Ділі», бо згадана бібліографія охоплює твори Грушевського від 1905 року, а перше оповідання Грушевського «Бехь-аль Джугур» було видруковане в Ділі в 1885 році. Натомість повна бібліографія праць Грушевського до 1905 року появилася в «Науковому збірникові присвяченому М. Грушевському» (Львів, 1906, стор. 1—50) в якій одна частина реєструє ранні оповідання Грушевського (стор. 46—47). Автор згадує про діяльність Грушевського, як голови НТШ і редактора Записок НТШ, проте промовчує зорганізування Грушевським Українського Наукового Товариства у Києві в 1907 році і його «Наукові Записки» редаговані Грушевським. На Великій Україні Наукове Т-во відіграло подібну ролю, як НТШ в Галичині. На нашу думку, автор надто коротко коментує ролю Грушевського, як голови Центральної Ради (стор. 346) і взагалі його суспільну і політичну діяльність. Автор зовсім не коментує Історії Української Літератури, яка своєю монументальністю зовсім не уступає його Історії України-Руси. Дуже важливо, що автор коротко заторкнув питання відношення американських і взагалі неукраїнських істориків до Грушевського. На окрему увагу заслуговують коментарі С. Горака про історичну схему Східньої Европи М. Грушевського, яка захитала основу московської схеми. Не зважаючи на вищенаведені недомагання, праця д-ра Ст. Горака робить корисне враження і є піонерською працею в англомовній історіографії про М. Грушевського. За це належиться авторові повне признання. Хочеться вірити, що в короткому часі, діяльність і творчість М. Грушевського буде основно обговорена в чужомовних наукових виданнях.

Л. В.

М. П. Киценко, *Про місце і роль Хортиці в історії запорозького козацтва».* Український Історичний Журнал, ч. 8, 1968, стор. 93—100.

У своїй короткій статті про ролю о. Хортиці в розвитку українського козацтва, автор на основі історичних джерел оспорює погляди В. Голобуцького, який твердив, що козацький замок збудований Вишневецьким, служив випадовою базою не проти татар, а проти запорозьких козаків. «Писати так, — значить нехтувати історичними даними, не визнавати славного минулого нашої землі» (стор. 94). Хочемо пригадати, що автор цих рядків вже давніше розбив виводи Голобуцького, офіційного речника совєтської історіографії, про ролю Вишневецького і хортицького замку (гл. Л. Винар: *Князь Дмитро Вишневецький,* Мюнхен, УВАН, 1964, стор. 20—22). Автор приходить до висновку, що Хортиця була з перших пунктів, де організувалося запорізьке козацтво. В дальшому він насвітлює ролю Вишневецького в організації козаччини. Хоча не можемо погодитися з багатьма виводами Киценка (зокрема про ролю української аристократії у ранньому періоді козаччини, проблему історичности Байди та ін., проте його підваження нестійких гіпотез Голобуцького, заслуговують на окрему замітку.

ЛРВ

Stephan M. Horak, *Junior Slavica. A Selected and Annotated Bibliography of Books in English on Russia and Eastern Europe.* Rochester: Libraries Unlimited, 1968 244 pp. 7.85 дол.

Бібліографічний довідник проф. Ст. Горака уложений дуже солідно, виповнює прогалину в англомовній бібліографії присвяченій Росії і націям, які перебувають під комуністичною владою. Кожна бібліографічна позиція супроводжена короткою аннотацією. Автор також подає рецензії на окремі видання. Бібліографія уложена за тематичним принципом, а саме із таких частин: Росія і УССР, Східня Европа, Балканський Півострів, Східня Европа (Альбанія, Болгарія, Мадярщина, Польща, Румунія, Югославія, жиди в Східній Европі й Росії, Австро-Угорщина, Комунізм. Окрема частина охоплює перелік журналів присвячених східньо-европейській проблематиці. Одна секція присвячена неросійським совєтським республікам. Автор подає майже всю найважливішу літературу англійською мовою про Україну. Хоча Ст. Горак називає цей бібліографічний довідник «Джуніор Славіка» — проте це видання також служитиме досвідченому дослідникові східньо-европейської історії. Кожний дослідник, який комплетує свою бібліотеку в цій ділянці, повинен набути цей цінний бібліографічний довідник. Це відноситься також до університетських і публічних бібліотек. З технічного й естетичного боку праця видана бездоганно.

Л. В.

Хроніка

УКРАЇНСЬКЕ ІСТОРИЧНЕ ТОВАРИСТВО

Наші втрати

Дня 3 березня 1969 року відбувся похорон померлого 27 лютого в Дітройті члена Українського Історичного Товариства *полковника Степана Лазуренка,* кол. командира Богданівського Полку у Києві. Покійний був не лише визначним українським військовиком, але також одним з талановитих мемуаристів і вдумливим істориком визвольної боротьби в 1917—1920 рр. Свої праці містив в «Тризубі», «Голосі Комбатанта», «Вістях Комбатанта», «Вістях Братства 1 УД УНА» і інших виданнях. Він також прислав цікаві матеріяли до Редакції «Українського Історика у зв'язку з історією Богданівського Полку. Полк. Степана Лазуренка поховано на українському цвинтарі в Бавнд Бруку. Вічна Йому Пам'ять!

Нові члени

о. Г. Домашевич, д-р Юліян Карпюк (ЗДА), проф. Іван Щавельський (ЗДА), п. Михайло Брик (Голляндія), мґр. Олександер Сидоренко (ЗДА), проф. д-р Юрій Борис (Канада), проф. д-р Богдан Боцюрків (Канада), мґр. В. Сеньчук (Канада), проф. д-р О. Симиренко (ЗДА), проф. Т. Іванівська (ЗДА), інж. Микола Фляк (ЗДА), п-ні. Ольга Боєчко, п. Ярослав Костів (Канада), інж. д-р Петро Зелений (Бельгія), д-р мед. Теодор Мацьків (ЗДА).

Членська вкладка

Річний внесок для членів у ЗДА і Канаді становить $ 12.00, для членів в інших країнах — $ 7. Членська вкладка включає передплату «Українського Історика» і «Бюлетень УІТ».

Просимо усіх членів в якнайскорішому часі вирівняти свою залеглість за 1969 рік.

15.000 на видавничий фонд УІТ

В біжучому році наше Товариство поставило собі за ціль зібрати 15 тисяч долярів і тим самим запевнити існування нашого журналу на дальших три роки, а також посилити іншу видавничу діяльність. Від успіху нашої акції залежатиме майбутня діяльність Товариства. Просимо усіх членів УІТ стати ініціяторами окремих заходів на місцях їхнього поселення і причинитися до успішного розгорнення нашої збіркової акції. До уваги просимо присднання нових меценатів У. І., передплатників журналу і добровільні датки від людей, які розуміють і сприяють історичним дослідам і установ.

Нові видання УІТ

В серії Монографії появилася студія проф. І. Витановича: *Аґрарна політика українських урядів 1917—1920* (Мюнхен, 1968, 60 стор. $ 2.00).

В серії Історичні студії: проф. М. Ждан: *До питання про залежність Галицько-Волинської Руси від Золотої Орди* (Мюнхен, 1968, 37 стор. $ 1.50).

Проф. О. Оглоблин: *Предки Миколи Гоголя* (Мюнхен: УІТ, 1968, 38 стор. $ 1.50).

Ці видання можна замовляти в Адміністрації «Українського Історика».

Архів УІТ

Просимо Вш. Членів надсилати до архіву свої видання і біо-бібліографічні матеріяли. Як відомо в Архіві УІТ, збираємо також матеріяли, які відносяться до життя і творчости Михайла Грушевського і Івана Крип'якевича. На увазі маємо їхні праці, як також праці про них, спогади, листування, світлини тощо.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИК» НА НОВОМУ ЕТАПІ СВОГО РОЗВИТКУ

З новим 1969-им роком вступає наш журнал у новий етап свого розвитку. Ми вирішили друкувати в біжучому році в «Українському Історикові» поруч матеріялів в українській мові теж праці в англійській, німецькій і французькій мовах. Виринає основне питання про причину нашого рішення. В нашому Товаристві були прихильники двох різних поглядів, як теж двох різних підходів до згаданого питання. Деякі наші члени вважали, що статті в «Українському Історикові» повинні бути друковані виключно українською мовою. Тим самим журнал задержав би повністю свою «українськість» не тільки під оглядом історичної тематики, але під мовним аспектом. Інші члени доводили, що друкування праць українською мовою поза межами України є зайвою витратою енергії. Статті в українській мові не доходять до чужинецького вченого, а тим самим «Український Історик» не має відповідного впливу на історичну науку в вільному світі. Беручи під увагу поради й завваги наших членів, а теж основні завдання «Українського Історика» ми вирішили друкувати в журналі статті українською мовою й світовими мовами. Не улягає сумніву, що українська історична наука та «Український Історик» на цьому скористають. Тут хочемо пригадати нашим членам ще раз основні завдання нашого журналу:

а) віддзеркалювати об'єктивно здобутки української історіографії в Україні й поза нею;

б) стати форумом співпраці всіх генерацій істориків і дослідників допоміжних історичних наук, а теж чужинецьких істориків, які досліджують українську історію;

в) репрезентувати українську історичну науку на міжнародному форумі;

г) виправляти тенденційні писання радянських істориків, як теж істориків у вільному світі, які в своїх працях необ'єктивно насвітлюють історію України.

Беручи під увагу сучасний стан української історіографі в Україні, як теж загальний русифікаційний процес на рідних землях, який гальмує розвиток українознавчих дисциплін, а зокрема української історії, історичної термінології та допоміжних історичних дисциплін, друкування статтей і інших матеріялів в «Українському Історикові» українською мовою є необхідним і конечним. Ми продовжуємо поза межами України кращі традиції української історіографії, а тому немає для нас жодного сенсу недоцінювати історичні праці друковані українською мовою. Навпаки, українську мову слід увести в круг провідних европейських мов, як мову великої слов'янської нації, яка тепер на рідних землях перебуває серед надзвичайно непригожих обставин під тиском русифікаційного процесу. Крім того було б дуже корисно, щоби наші молодші колеґи, які покінчили студії в чужинецьких університетах, повністю опанували українську історичну термінологію та друкува-

ли свої праці — поруч англомовних чи німецько-мовних — теж українською мовою.

З другої сторони «Український Історик» повинен репрезентувати українську історіографію на міжнародному форумі. Саме тому друкування праць в англійській або в інших світових мовах на сторінках «Українського Історика» необхідне. Наші статті стануть приступніші чужинецьким історикам у вільному світі. Ми завважили теж, що в СРСР куди швидше реаґують на матеріяли друковані світовими мовами, вважаючи, що історичні праці, що відносяться до східньоевропейської історії, а зокрема історії України, друковані напр. англійською мовою, можуть захитати й підважити їхню концепцію східньоевропейської історії.

Рівночасно стараємося притягнути до співпраці в «Українському Історикові» чужинецьких істориків. Це не тільки збільшить якісно автуру «Українського Історика», але теж спричиниться до популяризації української історичної тематики серед чужинецьких наукових кругів.

І так на нашу думку друкування матеріялів в «Українському Історикові» в українській і інших мовах спричиниться до росту нашого журналу та взагалі української історіографії поза межами України. З наступним числом матеріяли в нашому журналі будуть друкуватися різними мовами.

У зв'язку з нашими новими настановами відносно «Українського Історика» виринає ще раз питання належної фінансової бази Українського Історичного Товариства, яка забезпечила б безперебійну появу нашого журналу. Про ці справи ми пишемо майже в кожному числі нашого Бюлетеня та, по правді, ми досить розчаровані відгуком нашого членства й передплатників «Українського Історика». Нам потрібно призбирати в якнайкоротшому часі біля 15 тисяч долярів. Ця сума забезпечить на два-три роки появу нашого журналу й дозволить у міжчасі належно розбудувати нашу фінансову базу. Ми просимо всіх наших членів включитися в кампанію приєднання нових передплатників і меценатів Українського Історичного Товариства. Спільними силами нам напевно вдасться розбудувати і вдержати «Українського Історика».

Любомир Винар

ЗБІРНЕ МЕЦЕНАТСТВО «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИКА»

Наступні особи і установи стали меценатами журнала «Український Історик» в 1969 році:

Д-р Роман Климкевич, Фльорида $ 225.— (неприйнятий гонорар за кошти видання Бюлетеню УІТ в 1968 р.).

По $ 50.— зложили: В. Мельничук, проф. Б. Винар, д-р Л. Винар — всі з ЗСА; А. Микитчук, о. д-р Баран, д-р Н. Скааб — всі з Канади.

По $ 25.— д-р М. Гнатчук, о. В. Довгавич.

По $ 24.— А. Рябець, А. Бойко (Канада).

$ 22.— д-р Ігор Каменецький; $ 20.— д-р М. Гнатчук; $ 14.— д-р Іван Лисяк-Рудницький; $ 13.— проф. М. Ґалун-Блох; $ 12.— єпископ І. Прашко (Австралія), д-р О. Дерій, С. Ямнюк.

По $ 10.— Укр. Кред. Коопер. (Вінніпеґ), д-р І. Каменецький, Г. Лех, О. Скоп, о. С. Ґаюк, Е. Варемчук, Н. Воскобійник, д-р М. Падох, д-р Т. Гнатчук, інж. І. Фур, А. Аврам, проф. Н. Климкевич, єп. І. Прашко, І. Сірий, В. Сторожинський, о. В. Ковалик, І. Балабан.

На видавничий фонд «Українського Історика» зложили:

По $ 5.— д-р Т. Решетило, Юрій Тис-Крохмалюк, М. Кеттеля, В. Захаркевич, І. Білоскурський, д-р Л. Воваль, д-р М. Небелюк ($ 9.—).

По $ 4.— п-і І. Тимошенко, М. Дем'янчук, д-р В. Кліш, д-р П. Маценко, о. М. Старух, В. Гайдарівський.

По $ 3.– Юліян Ізьо, І. Коровицький, інж. Л. Биковський, проф. Боровський, проф. І. Ґолембіовський, П. Саварин, В. Сторожинський ($ 2.50).

По $ 2.— С. Нечипорук, Гр. Славута, В. Мацьків, В. Когутяк, Я. Ґелета, д-р К. Паньківський і Р. Ріпецький (по $ 1.—).

На збіркові листи в долярах зложили:

Пані М. Гірний, Торонто: по $ 10.— М. Мельничук, п-і І. Дувало, О. Осмак.

П. Ярмак, Ютика: панство О. і П. Ярмики $ 5.—, Об'єднання Укр. Вояків $ 5.—, О. М. Кардашенко $ 2.—, П. Тимінський $ 1.—.

Інж. Л. Биковський, Денвер: Л. Украдига $ 10.—, по $ 2.— І. Е. Громики, М. і Л. Биковський, В. Гвоздецький $ 1.—.

Пані Олена Куцик, Тексас: М. Ляхович 2.—, Ст. Родіон 1.80, п-і О. Куцик 4,20.

Союз Українок Америки, Філядельфія: по $ 5.— о. О. Іванюк, Т. Тещук, П. Ковалів.

Отець Орест Іванюк, Річмонд Н.-Й.: по $ 2.— о. О. Іванюк, М. І. Шпитко, Ф. Омельченко; по $ 1.— М. Корнійчук, І. Бумига, Н. Нечай, А. Дзіковський, Г. Тесленко, С. Чепенко.

Д-р Ст. Горак, Чарлестон: д-р М. Овчаренко 5.—, д-р Ст. Горак 10.—.

Пані Анна Ружевська, Фльорида: п-і Марія Біляк 10.—.

Інж. В. Виннич, Денвер: В. і Н. Виннич 10.—.

М. Дем'янчук, Філядельфія: п-во Е. і М. Дем'янчук 10.—.

О. Рудий, Філядельфія: панство Рудий, п-і Наталя 3.—, Орест 5.—, Мирослав 2.—.

О. Навроцький, Вінніпеґ: Отці Василіяни 10.—, о. мітрат В. Кушнір 15.—.

Проф. М. Заклинський, Н.-Й.: по $ 10.— проф. М. Заклинський, Т. Наконечний, Михайло Ступка; по $ 5.— І. Вовчук, І. Мазурак, В. Керод, Т. Сімків, С. Тимцюрак, В. Павлів, І. Витвицький, Н. Попель; по $ 2.— М. Ґолубінка, Е. Гусак, Максимів ($ 1.—).

Проф. М. Ждан, Клівленд: по $ 5.— проф. С. Яремкевич, проф. М. Ждан.

В. Яшан, Канада — $ 15.—.

В. Процик, Асторія: В. Процик 8.—, Р. Трохимчук 5.—; по $ 2.— П. Дорожинський, Л. Калинич, С. Рибак, —. Даник ($ 1.—).

Іван Фаріон, Чікаґо: по $ 5.— І. і К. Фаріон, З. Фарович, М. Левицький, О. Фаріон, Б. Ганущак, Д. Весоловський, д-р В. Касараба ($ 4.—); по $ 3.— Ю. Кокорудз, О. Гарасовська; по $ 2.— О. Семянчук, І. Фарович, Гануся Фаріон ($ 1.—).

Степан Максимюк, Такома Парк: по $ 12.— І. Дубровський, Д. Корбутяк; по $ 5.— Ст. Максимюк, В. Лев, К. Варварів ($ 3.—); по $ 2.— Ф. Кравець, М. Криценко, (нечиткий підпис), Ю. Старосольський.

Петро Ярмак, Ютіка: ОБВА-відділ Ютіка 5.—, П. Ярмак 3.—; по $ 2.— О. Ярмак, В. Величко, В. Запаренюк, Б. Івасів, В. Раборський, І. Берерський; по $ 1.— Д. Федів, С. Мельник.

Пан Сенів, Едмонтон, Канада — Нм. 50.—.

Е. Попівський, Лондон, Англія: Д. Головко 5.— шил., К. Дударів 10.— шил., Е. Попівський 5.— шил.

Проф. В. Мацяк, Мюнхен: Нм. 72.—, д-р Олекса Вінтоняк, Мюнхен: Нм. 50.—, Ґаля Вінтоняк, Мюнхен: Нм. 30.—.

В Українському Видавництві «Смолоскип» ім. В. Симоненка
вже появилась довгоочікувана книга

ЛІНА КОСТЕНКО

«ПОЕЗІЇ»

Збірку упорядкував Осип Зінкевич

360 сторінок. Формат великої вісімки. Збірка видана на доброму папері, з напівтвердою обкладинкою і кольоровою обгорткою. Ціна 3.75 дол. з пересилкою або рівновартість.

Це вперше видано найповніший вибір поезій однієї з найбільш відомих і талановитих в сучасній українській літературі поетес. Збірка появилась без згоди і відома поетеси. В ній багато віршів, які ніколи не були публіковані на Україні.

Збірка поезій Ліни Костенко повинна стати настільною книгою в кожній свідомій українській родині на чужині.

Замовлення проситься слати на адресу:

SMOLOSKYP
P. O. Box 6066
Patterson Station
Baltimore, Md. 21231

*

В цьому ж Видавництві «Смолоскип» ім. В. Симоненка
появилась також збірка захалявних віршів з України
з передмовою Юрія Бойка

«КРИК З МОГИЛИ»

В збірці, яка нелегально передається з рук-до-рук на Україні, публікується захалявні вірші невідомих авторів.

60 сторінок. Формат великої вісімки. Збірка видана на доброму папері, з напівтвердою обкладинкою і кольоровою обгорткою. Ціна 1.75 дол. з пересилкою, або рівновартність. Замовлення проситься слати на вищеподану адресу: